

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

36. AASTAKÄIK 2024 NUMBER 7 (424)

Elu parimas võimalikus maailmas	
<i>Laurits Leedjärv</i>	1155
Hallide päevade aegu	
<i>Joonas Hellerma</i>	1180
Luulet	
<i>Lauri Pilter</i>	1187
Soovitav ja soovimatu neutraalsus	
<i>Indrek Peedu</i>	1189
Viis ballaadi	
<i>Lehte Hainsalu</i>	1206
Vabast mõttevahetusest kanoniseeritud tõeni: Diskursus ja representatsioon nõiduse konstrueerimises	
<i>Wolfgang Wagner, Andrés Mecha,</i> <i>Maria do Rosário Carvalho</i>	1211
<i>Tõlkinud Birgit Villum ja</i> <i>Andu Rämmer</i>	
Mõtisklus Muhu Madlist — hulkurist ja “kerjushundist”, kes elas männi otsas	
<i>Tiina Vähi</i>	1236

Mithrast Rooma Mithraseks

Richard L. Gordon 1280

Tõlkinud Jaan Lahe

Arvustus: Eksistentsiaalne häda ajab teadushärja kunstikaevu.

Jüri Liiv. *Suur rohepesu käsiraamat*. Tallinn: Hea Lugu, 2023. 285 lk.

Mihkel Kunnus 1299

Tallinna botaanikaiaia ajaraamatust ja käekäigust — sügavuti ja laiuti. Andres Tõnisson (koost.). *Tallinna Botaanikaad: Aed ja aeg*. Tallinn: Tallinna Botaanikaad, 2023. 199 lk.

Heldur Sander 1307

Abstracts

..... 1327

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LXIX

Herbert Normann 1335

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 1179, 1205, 1235, 1279, 1298:

ENNO OOTSING (1940) on vabagraafik, raamatukunstnik, akvarellist ja kunstipedagoog, ta on lõpetanud Tartu Kunstikooli maali ja kunstipedagoogika erialal (1961) ning ERKI graafika erialal (1966). Siin avaldatud teosed kuuluvad Eesti Kunstnike Liidu kunstikogusse.

ELU PARIMAS VÕIMALIKUS MAAILMAS

Laurits Leedjärv

Elame maadeavastuste ajastul. Kui viis sajandit tagasi õppisid eurooplased tundma kaugeid meretaguseid maid, siis viimasel ajal leiame ilmaruumist igal aastal umbes 200–300 uut maailma, mis asuvad meist kümnete või sadade valgusaastate kaugusel. 2024. aasta kevadeks oli teada üle 5600 eksoplaneedi, kokku võib neid meie Linnutee galaktikas olla sadu miljardeid. Kindlasti ei ole nad kaugeltki kõik sellised maailmad nagu meie oma. Enamik on elu seisukohalt pigem liiga kuumad või külmad, kaetud paksu vee- või jääkihiga või puudub neil üldse tahke pind, millele toetuda. Kas võimegi siis Gottfried Wilhelm Leibnizi (1646–1716) kombel öelda, et elame parimas võimalikus maailmas? Lühike vastus “jah” või “ei” eeldaks, et tunneme kõiki neid võimalikke maailmu. Tegelikult oleme sel tundmaõppimise teekonnal alles üsna alguses, aga esimesed sammud — küll ehk veidi kobavad, kuid ometi sihikindlad — annavad lootust, et kunagi võime öelda, kas Leibnizil oli õigus. Praegu saame anda pikema vastuse, milles ei selgu kogu tõde, kuid üht-teist huvitavat me nende kaugete maailmade kohta siiski juba teame. Ja nende teadmiste valguses näeme endagi oma ehk veidi teise kandi pealt. Avaramat pilku võimaldab ka ajalooline tagasivaade, millega nüüd jätkamegi.

VANA-KREEKA FILOSOOFIDEST
KOSMOSETELESKOOPIDENI

Unistused kaugetest maadest

On tavaks öelda, et nii kaua, kui inimesed on taevasse vaadanud, on mõeldud sellest, kas kuskil seal kaugel võiks olla maailmu ja elu, mis sarnanevad meie omadega. Pariisi observatooriumi astrofüüsik Jean Schneider on mahukatele allikatele (Crowe 1986, 2008; Selin 2000) toetudes jõudnud järeldusele, et küsimused “Kas kuskil peale Maa leidub veel elu?” või “Kas me oleme universumis üksi?” on omased siiski ainult lääne kultuurile (Schneider 2011). Peaaegu kõik Michael J. Crowe viidatud umbes 600 autorit on pärit Euroopast või Põhja-Ameerikast. Ja peaaegu kõik need 600 on pidanud Maa-välise elu eksisteerimist loomulikuks. Selle eitajatest on tuntuimad Aristoteles, Augustinus, Hegel, Schopenhauer ja teatud mõõndusega Platon.

Idee elust kuskil mujal saab tekkida siis, kui inimene suudab mõelda elust kui abstraktsest mõistest, lahus neist elusolendeist, kes on tema kõrval Maal. Samuti on vaja ruumilise mõtlemise ja ekstrapoleerimise oskust. Schneider (2011) toob esile Thalese teoreemi, mille abil Thales Mileetosest (u 624–546 eKr) mõõtis Egiptuse püramiidide kõrgust ja merel olevate laevade kaugust neid objekte puudutamata. Just Vana-Kreekast alguse saanud abstraktset mõtlemist ja Eukleidese geomeetriat peab Schneider põhjuseks, miks lääne kultuuris tundub olevat loomulik kujutada ette elu teistes kaugetes maailmades. Kiliikia filosoof Simplicius (u 480–560) nimetab oma Aristotelese-kommentaaries Thalese õpilast Anaximandrost (u 610–546 eKr) esimeseks, kes kõneles loendamatuult paljudest maailmadest. Innukad maailmade paljususe pooldajad olid atomistid eesotsas oma esiisa Demokritosega (u 460–370 eKr). Eriti ilmekalt väljendas seda ideed Demokritose õpilane Metrodoros Chioselt (kelle tegevuse õitseaajaks annavad teatmeteosed 4. sajandi eKr): üksik viljapea keset suurt põldu oleks sama kummaline kui üksik maailm lõpmatus ruumis. Ometi jäi keskaja Euroopas pikaks ajaks valitsema Aristotelese (384–322 eKr) vaade, mille järgi maine ehk Kuu-

alune maailm on sootuks erinev taevasest maailmast. Nii ei saanud rääkida ka võimalikest maiste olevustega sarnanevatest elusolenditest teistes maailmades.

Isaac Newton (1643–1727) taasühendas maise ja taevase maailma, näidates, et gravitatsiooniseadus kehtib ühtmoodi mõlemas, ning väljendades mõtet, et nii nagu ümber Päikese võivad taevakehad gravitatsiooni mõjul tiirelda ka teiste kinnistähtede ümber. Neid, kes pidasid teisi maailmu loomulikuks, leidis muidugi ka enne Newtonit, kuid nende vähegi ammendav käsitlus viiks meid peateemast väga kaugemale. Olgu mainitud neist vaid arvata-vasti tuntuim, Itaalia õpetlane Giordano Bruno (1548–1600), kes kuulutas, et lõpmatus universumis leidub arvutult taevakehasid, teisi päikseid ja maakerasid, mida võivad asustada meile tuntud loomad ja meietaolised inimesed — ning maksis selle eest eluga. Tõsi, Bruno kosmoloogia oli vaid üks vähemalt seitsmest patust, mille pärast inkvisitsioonikohus ta tuleriidale mõistis. Peamine süü oli ikkagi tema katoliku kirikule vastuvõetamatu teoloogia.

Tulemusteta vaatlused

Newtoni-aegsetel teadlastel polnud mingeid tehnilisi võimalusi teiste maailmade otsimiseks. Spekulatsioonid maailmade paljususest jäid filosoofide pärusmaaks. Olukord hakkas muutuma 19. sajandi esimesel poolel, kui astronoomid said kasutada järjest täpsemaid teleskoope ja mikromeetrilisi mõõteriistu. Hakati mõõtma tähtede parallakse — Maa aastasest liikumisest tingitud lähemate tähtede väikseid asukohamuutusi kaugete kinnistähtede taustal —, millest saab tuletada tähtede kauguse. Sellega said kuulsaks Friedrich Georg Wilhelm Struve (1793–1864), tema sõber ja kaasvõitleja Friedrich Wilhelm Bessel (1784–1846) ning šoti astronoom Thomas Henderson (1798–1844), kes töötasid vastavalt Tartu tähetornis, Königsbergis ja Lõuna-Aafrikas. Aga astronoomide peas idanes ka mõte, et tähe ümber tiirlev väike tume taevakeha (planeet?) võib tähte ennast kõigutada ja seda liikumist ehk tähe asukoha perioodilist muutumist taevavõlvil peaks saama mõõta. Üheks astronoomide lemmikuks sel alal sai suhteliselt lähedal, 16,7 valgusaasta kaugusel asuv täht 70 Ophi-

uchi Maokandja tähtkujus.¹ Sir William Herschel (1738–1822) leidis juba 1779. aastal, et tegu on visuaalse kaksiktähega.² Kui Struve sai 1824. aasta lõpul enda käsutusse tollase maailma parima teleskoobi, Fraunhoferi refraktori, hakkas temagi mõõtma selle kaksiktähe komponentide asukohti, et arvutada orbiidi parameetreid. Sama tegid Bessel ja mitmed teised. Üheks oluliseks vaatlustulemuste koondajaks ja analüüsijaks sai Johann Heinrich von Mädler (1794–1874), kes Struve ametijärglasena juhatas Tartu tähetorni aastatel 1840–1865. Esimese artikli 70 Ophiuchi asendite kohta avaldas Mädler 1836. aastal (Mädler 1836). Nii Struve, Besseli kui ka Mädleri enda lisavaatlused lubasid järgmises artiklis väita, et see kaksiksüsteem ei käitu täpselt Newtoni seaduste järgi ja et üks võimalikke kõrvalekallete põhjusi võib olla väike nähtamatu keha (Mädler 1842).

Nüüd oleks uhke öelda, et astronoomia ajalugu tuleb ümber kirjutada ning anda Tartu tähetornile peale esimese tähe paralaksi mõõtmise ka esimese eksoplaneedi avastamise au. Päris tõsi see siiski pole. Tegelikult ei ole planeedi olemasolu 70 Ophiuchi juures tänapäevani kindlaks tehtud. See täht näib astronoomide narritavat ja eksiteele meelitavat ning on põhjustanud isiklikke tragöödiaidki. Indias Madrase observatooriumis töötanud inglise astronoomi William Stephen Jacobi (1813–1862) oletus, et mingi nähtamatu planetaarne keha tekitab süstemaatilisi kõrvalekaldeid kaksiktähe komponentide korrapärasest liikumisest (Jacob 1855) jäi lihtsalt kolleegide tunnustuseta. USA mereobservatooriumi astronoom Thomas Jefferson Jackson See (1866–1962) aga lausa rikkus oma karjääri, kui väitis üsna kindlas kõneviisis, et 70 Ophiuchi süsteemis tiirleb kaksiktähe ümber 36-aastase perioodiga kolmas taevakeha (See 1895, 1896). Tema kaasmaalane Forest Ray Moulton (1872–1952) tõestas peagi, et selline kolmiksüsteem oleks ebastabiilne ega saaks eksisteerida (Moulton

¹Ophiuchi on saanud nime tähtkuju enda järgi: kreeka liitsõna *ophiouchos* tähendabki maokandjat. *Toim.*

²Kaksiktähe moodustavad gravitatsiooniliselt seotud tähed, mis tiirlevad ümber ühise massikeskme. Visuaalsed kaksiktähed on need, mille kaks tähte on teleskoobis eraldi nähtavad. *Toim.*

1899). Thomas See ei võtnud kriitikat omaks ja saatis ajakirja *Astronomical Journal* toimetusele võrdlemisi ebaviisaka kirja, mis kärbitud kujul ka avaldati (See 1899). Asi lõppes sellega, et See jäi ilma võimalusest oma artikleid selles ajakirjas avaldada ja edaspidi ilmusid tema kirjatööd peamiselt vaid Saksa ajakirjas *Astronomische Nachrichten*. Tema (enda arvates) uudseid ja ekstrasavantseid teooriaid ei võetud omaks. Nii jäi See elu lõpuni üksikuks hundiks, kes astronoomia arengule enam suurt kaasa ei aidanud.

Thomas See ebaõnnestumisega sarnaneb 20. sajandi ühe tunnuima planeediotsija Piet van de Kampi (1901–1995) lugu. Hollandis sündinud astronoom siirdus 1923. aastal Ameerika Ühendriikidesse, kuhu jäi kogu oma töiseks eluks ja kus tema eesnimeks sai Peter. Elutöö tegi ta Pennsylvanias Swarthmore'i kolledži Sprouli observatooriumis, olles 35 aastat (1937–1972) selle direktor. Observatooriumi 24-tollise refraktoriga (Fraunhoferi omast ligi kolm korda suuremaga) tegi ta järjekindlalt astromeetrisilisi vaatlusi. Üks erilisi huviobjekte oli tal Barnardi täht — Päikese lähedal (kuus valgusaastat) asuv punane täht, mille erakordselt suure omaliikumise oli 1916. aastal avastanud Ameerika astronoom Edward Emerson Barnard (1857–1923). Van de Kamp tegi kindlaks tähe asukoha väikese võbelemise, mille põhjustajaks ta pidas tähe ümber tiirlevat Jupiteri-taolist planeeti. Esimese teate selle kohta avaldas ta 1963. aastal (Kamp 1963), hiljem järgnes veel mitu artiklit. Paraku teised astronoomid säärast võbelust ei leidnud. Tekkis kahtlus, et tegemist on mingi salakavala mõõtmisveaga või metodoloogilise probleemiga. Näis, et anomaaliad tekkisid iga kord pärast seda, kui teleskoobi objektiiviläätse oli puhastatud (selleks tuli lääts teleskoobist välja võtta ja jälle tagasi panna). Kui analoogseid võbelusi hakati leidma ka teistel sama teleskoobiga pildistatud fotoplaatidel, läks van de Kampil väga raskeks tõestada, et Barnardi tähe ümber tiirleb planeet. Aga ta ei andnud alla. Kolleegidega tülli minemise hinnaga jäi ta elu lõpuni kindlaks, et on avastanud eksoplaneedi. 2018. aastal näis, et van de Kamp sai postuumselt rehabiliteeritud. Barnardi tähe juurest avastati planeet, kuid hoopis väiksema massiga, kui van de Kampi mõõtmistäpsus oleks lubanud leida (Ribas jt 2018). Mõne aasta

pärast seati seegi vaatlustulemus kahtluse alla (Lubin jt 2021; Artigau jt 2022). Peter van de Kamp aga suri 1995. aastal mõni kuu enne seda, kui anti teada esimesest kindlast eksoplaneedi leiust: üks selline avastati tiirlemas ümber päikesesarnase tähe nimega 51 Pegasi.

Eksoplaneedid on tõesti olemas

Nüüdseks teame, et 19. ja 20. sajandi astronoomidel polnud lootustki tähtede väikesi, planeetidest tingitud asukohamuutusi usaldusväärselt mõõta. Maapealsed teleskoobid, niitmikromeetrid, fotoplaadid jms ei taga vajalikku täpsust, kindel saab olla vaid kosmoseteleskoopidele. Planeediuurimise seisukohast on praegu nende lipulaevaks Euroopa Kosmoseagentuuri Gaia, mis pärast starti 19. detsembril 2013 on visalt ja järjekindlalt ära mõõtnud umbes 1,8 miljardi tähe asukoha, liikumiskiiruse ja põhilised füüsikalised parameetrid. Gaia nurgamõõtmise täpsust iseloomustatakse nii, et see on sama mis mõõta inimese juuksekarva jämedust (mis on umbes 0,1 millimeetrit) 1000 kilomeetri kauguselt. Seni avaldatud Gaia mõõtmisandmete põhjal on kinnitatud vaid kuue eksoplaneedi ja umbes 300 kandidaadi leidmine, kuid pärast kümneaastast tööd avaldatavas lõplikus andmebaasis loodetakse sisalduvat kuni 20 000 eksoplaneeti.

Eksoplaneetide tõelise avastamise võib soovi korral fikseerida kuupäeva täpsusega. 6. oktoobril 1995 teatasid Šveitsi astronoomid Michel Mayor ja Didier Queloz Firenzes toimunud rahvusvahelisel konverentsil, et on leidnud tähe 51 Pegasi juurest umbes 0,5 Jupiteri massiga planeedi, mis tiirleb ümber tähe 4,2-päevase perioodiga. Peagi ilmus see uudis ka ajakirjas *Nature* (Mayor, Queloz 1995). 2019. aastal pälvisid Mayor ja Queloz teadusmaailma ihaldatuima tunnustuse, Nobeli füüsikaauhinna. Ajaloolise tõe huvides tuleb siiski märkida, et aastatel 1992–1995 nautisid esimese eksoplaneedi leidmise au raadioastronoomid Alexander Wolszczan ja Dale Frail, kes olid avastanud kaks planeeti pulsari ehk kiiresti pöörleva neutrontähe juurest (Wolszczan, Frail 1992), kuid pärast planeedi leidmist tiirlemas ümber tavalise ehk päikesetaolise tähe jäid nad tagaplaanile (vt ka Leedjärv 2023). Pulsari

planeedid on jäänud eksootilisteks objektideks. Omamoodi eksootiline tundus esialgu ka 51 Pegasi planeet. Kui meie süsteemis teeb Päikesele lähim planeet Merkuur täistiiru 88 päevaga ja suurim planeet Jupiter 4332 päevaga, siis 4,2 päevaga ümber tähe kihutav hiiglane tundub tõelise kiirjooksjana, kes peab olema oma tähele väga lähedal. Järelikult on seal ka väga kuum. Esimesi eksoplaneete hakatigi kutsuma kuumadeks Jupiterideks. Järgmises osas selgitame, miks just seda tüüpi eksoplaneete oli kõige lihtsam leida ja milliseid teisi tüüpe nüüdseks veel teame.

NÄHTAMATUTE MAAILMADE MITMEKESISUS

Kuidas planeete otsitakse

Veidi liialdades võib öelda, et keegi pole kunagi ühtki eksoplaneeti näinud, ka mitte teleskoobi abil. Tõsi, umbes 80 planeedist on siiski teatud nipiga — eelkõige täheketta kinnikatmisega — mingi foto saadud. Ent see ei ole peamine viis, kuidas eksoplaneete otsitakse ja leitakse. Esimeste eksoplaneetide otsimisel lähtuti teadmistest, et tähe ümber tiirlev planeet paneb ka tähe enda liikuma. See peab paika meiegi Päikesesüsteemis, kuigi jõudude vahekord on siin nii ebavõrdne, et Päike vaid veidi võbeleb süsteemi massikeskme ümber, mis asub Päikese sees. Kui aga suure massiga planeet tiirleb ematähe lähedal, on tähe liikumine juba märgatav ja seda saab mõõta — mitte tähe asukohta, vaid liikumiskiirust. Kui kiirus korrapäraselt ja perioodiliselt muutub, ongi võimalik, et mingi väiksem keha paneb tähe liikuma.³ Tähe kiiruse perioodilisi muutusi võimaldab mõõta füüsikas hästi tuntud Doppleri efekt: igasuguste lainete sagedus (või lainepikkus) sõltub laineallika liikumiskiirusest. Tähevalgus nagu iga muugi valgus kujutab endast elektromagnetlainetust, mida spektriks lahutades saame mõõta spektrijoonte väikseid nihkeid spektri sinise või punase otsa poole olenevalt sellest, kas täht läheneb meile (nihe sinise otsa poole) või eemaldub meist. Tähe kiirust meie

³Siiski võivad perioodilised kiirusmuutused tuleneda ka tähe pulseerimisest. *Aut.*

vaatesuuna sihis nimetatakse radiaalkiiruseks. Just tähe 51 Pegasi radiaalkiiruse perioodiliste muutuste järgi leidsid Mayor ja Queloz esimese eksoplaneedi. Nüüdseks on radiaalkiiruse meetodiga leitud veidi üle 1000 eksoplaneedi.

Siinkohal tekib kiusatus teha väike kõrvalepõige ja tõmmata radiaalkiiruse meetodi juurest üks juuspeen seoseniit Eestisse. 1952. aastal ilmus ajakirjas *The Observatory* poolteise lehekülje pikkune artikkel, milles Otto Struve oletas, et päikesetaoliste tähtede aeglane pöörlemine näitab tähetekkeketta pöördeimpulsi ülekandumist tähte ümbritsevate planeetide tiirlemisele (Struve 1952). Samas pakkus ta, et tähe radiaalkiiruse mõõtmine (arvestades tolleaegset suurimat täpsust, milleks oli u 200 m/s) võiks aidata kindlaks teha tähe lähedal tiirleva planeedi olemasolu, kui see on vähemalt Jupiteri-suurune. Otto Struve (1897–1963) oli viimane teadaolev astronoom kuulsast Struvede dünastiast, Friedrich Georg Wilhelm Struve pojapoja poeg. Ta sündis Harkivis, kuid Vene kodusõjakeerisest pääsemiseks emigreerus Türgi kaudu USAsse, kus sai tuntud ja hinnatud teadlaseks tähtede spektroskoopia alal, oli Yerkesi observatooriumi direktor, ajakirja *Astrophysical Journal* peatoimetaja ja muudes tähtsates ametites. Veel otsesem seos Eestiga on aga järgmisel meetodil. NASA teleskoop Kepler, millest peatselt juttu tuleb, oli laia vaateväljaga teleskoop, mis kasutas Naissaarel sündinud Bernhard Schmidti (1879–1935) leiutist, sfäärilise peegligna koomavaba⁴ optilist süsteemi (Schmidt 1931). Schmidti tüüpi teleskoop on täitnud umbes 60 protsenti praegusest eksoplaneetide kataloogist.

Kolmveerand teadaolevatest eksoplaneetidest ehk u 4200 sellist planeeti on leitud varjutuse ehk transiidi meetodil. Kui tume planeet liigub üle täheketta, tekib tähevarjutus. Tõsi, see ei sarnane meie koduse päikesevarjutusega. Kauge tähe eest läbiminev planeet nõrgendab tähe valgust parimal juhul ühe protsendi võrra, sageli jääb muutus mõne protsendisajandiku piiresse. Kui hüpoteetiline kauge vaatleja näeks Maad üle päikeseketta liikumas, nõrgeneks Päikese valgus 0,008 protsendi võrra. Peaaegu selli-

⁴Koomaks nimetatakse füüsikas optikariista moonutust, kus punkti kujutiseks on pikergune laik. *Toim.*

se täpsuseni ongi inimkond teiste tähtede heledusmuutusi mõõtes jõudnud, küll mitte maiste teleskoopidega läbi Maa atmosfääri, vaid kosmoses. NASA kosmoseteleskoobi Kepler kontrol on aastatel 2009–2013 kestnud põhitööl ja 2014–2018 toimunud jätkumissioonil avastatud 3327 eksoplaneeti. Ja ligi 3000 kandidaati ootavad veel kinnitamist. Alates 2018. aastast otsib varjutuse meetodil eksoplaneete NASA uus teleskoop TESS (Transiting Exoplanet Survey Satellite). Tema saagiks oli 2024. aasta juuni alguse seisuga 450 kindlat planeeti ja üle 7100 kandidaadi. Iga väike tähe heledusmuutus ei pruugi veel tähendada planeedi tekitatud varjutust. Seepärast kontrollitakse kõik kandidaadid võimalust mööda spektroskoopiliste ja muude vaatluste teel üle ning planeedi staatuse kinnitamine võtab aega. Esitatud arvudest on näha, et lähiaastatel on oodata vähemalt 10 000 teadaoleva eksoplaneedi lisandumist.

Umbes kümnest muust planeetide otsimise viisist on märkimisväärselt tulemusi andnud veel gravitatsioonilise mikroläätse meetod,⁵ mille abil on leitud üle 200 eksoplaneedi. Kuigi väga töö- ja andmemahukas, on see siiski perspektiivikas meetod, eriti leidmaks planeete, mis on oma ematähest kaugel või hoopiski ilma ematäheta. Selliseid vabalt hõljuvaid planeete on meie Linnutee galaktikas mõne hinnangu järgi peaaegu sama palju või rohkemgi kui tähtede ümber tiirlevaid planeete (Bouy jt 2022; Miret-Roig 2023; Miret-Roig jt 2022). Neid on väga raske vaadelda ja võimalike maailmadena ehk elukandjatena need arvesse ei tule. Järgnevalt piirdumegi ainult tähtede ümber tiirlevate planeetidega.

Nii varjutuse kui radiaalkiiruse meetodiga saab ühe tähe juurest leida ka mitu planeeti. Mõlemad meetodid töötavad paremini siis, kui planeedid on suure massiga (liigutavad oma ematähte rohkem) ja/või suure läbimõõduga (tekivad sügavama tähevar-

⁵Gravitatsiooniläätis on massiivne keha (planeet või täht) või keha-de süsteem (galaktika või galaktikaparv), mis asub vaatleja ja kauge valgusallika vahel ning kallutab oma gravitatsiooniväljaga allikast tuleva valguse levikusuunda. Gravitatsiooniliseks mikroläätseks võib olla nt mõni Linnutee täht. *Toim.*

jutuse) ning asuvad ematahe lähedal (on lühema tiirlemisperioodiga). Varjutuse nägemiseks peab planeedi orbiit olema vaatleja suhtes sobivas tasapinnas, et planeet tõesti tähe eest läbi läheks. Samas ilmnevad planeetide mõjutused seda selgemalt, mida väiksema massi ja läbimõõduga on täht. Tähest kaugeid planeete, mida näitavad meile otsekujutised ja gravitatsioonilised mikroläätсед, on teadaolevate hulgas vaid mõni protsent. Päikesesüsteemiga sarnanevat planeedisüsteemi pole praeguse mõõtmistäpsuse ja vaatluste tegemise aja juures (umbes 30 aastat — aga näiteks Neptuuni tiirlemisperiood on 165 aastat) võimalik leida. Seda kallutatust tuleb igasuguste järelduste ja üldistuste tegemisel silmas pidada. Meie planeediotsingud sarnanevad tuntud anekdoodiga veidi nokastanud mehest, kes otsib kadunud võtit tänavalatena all. Küsimusele, kas on kindel, et võti just seal kadus, vastab ta, et ei ole — aga siin vähemalt näeb otsida. Astronoomide latern on kolmekümne aastaga läinud tublisti heledamaks ja selle valgussõõr jõudsalt kasvanud, kuid on siiski lõpliku suurusega.

Suured ja väikesed, kuumad ja külmad

Teatud piirastusest hoolimata on 5600 eksoplaneeti ikkagi juba korralik valim, mille põhjal saab mingeid üldistusi teha. Kõige lihtsam on jagada objektid klassidesse või tüüpidesse. Sõltuvalt sellest, mida aluseks võtta — kas planeedi mass, läbimõõt, orbiidi parameetrid, pinnaehitus, keemiline koostis vm —, on siin mitmeid võimalusi. Võib tekkida põhjendatud küsimus, et kui me neid planeete isegi teleskoobiga ei näe, kuidas saame siis selliseid omadusi teada. Astronoomia ongi suuresti kunst teha nähtamatu nähtavaks. Vahendajaks on peamiselt elektromagnetkiirguse fotonid ehk valgus, vähesel määral ka neutriinod ja uusima agendina gravitatsioonilained. Tähevarjutuse sügavuse järgi saame teada planeedi läbimõõdu — eeldusel, et teame tähe läbimõõtu. Kepleri seadused aitavad leida planeedi massi ja orbiidi parameetreid. Orbitaalne periood ilmutab end ise. Massi ja läbimõõdu teadmine annab keskmise tiheduse jne. Muidugi on seejuures teatud eba-

määrasust, eeldatud või mudelarvutustest tuletatud suurusi, aga see on loodusteaduste, eriti astronoomia loomulik osa.

Massi järgi jagatakse eksoplaneedid tavaliselt nelja kategooriasse — mis laias laastus tähendab ka jaotust läbimõõdu järgi:

- Gaasihiiud (Jupiteri- või Saturni-sarnased, Maast mitukümmend või mitusada korda suurema massiga) — 32% teadaolevatest eksoplaneetidest;
- Neptuuni- või Uraani-taolised (Maast umbes 10–20 korda raskemad) — 34%;
- üli- ehk super-Maad (Maast 2–10 korda suurema massiga) — 30%;
- Maa-taolised (mass kuni kaks Maa massi) — 4%.

Siin on esimene märk, et meie Maa ei pruugi olla päris tüüpiline planeet: temataolisi leidub napilt neli protsenti. Aga pidagem meeles ka otsimislaterna valgussõõri!

Pinnaehituse ja koostise kohta on meie andmed läbimõõdu ja massiga võrreldes ebamäärasemad, aga siingi saab tuua mingi jaotuse:

- *Laavamaaailmad*. Ematahele väga lähedal asuvatel ja veidi kaugematel väga noortel planeetidel võib valitseda põrgukuumus — 1000 °C ja enamgi —, milles kivimid sulavad. Võimsad loodejõud tähe lähedal soodustavad vulkaanilist tegevust, mis toob laava planeedi pinnale. Laavamaaailmade kandidaadid on näiteks CoRoT-7 b, Kepler-10 b, Kepler-78 b, 55 Cancri e (Chao jt 2021). Laava võib katta ka ainult üht, tähe poole pööratud külge, nagu see on planeedil HD 63433 d (Capistrant jt 2024).
- *Tahked ehk kiviplaneedid* on arvukas rühm, mis hõlmab nii Maa-taolisi planeete kui ka üli-Maasid. Pinnatemperatuur sõltub sellest, milline on ematäht ja kui kaugel planeedid sellest asuvad. Mõningate arvutuste järgi on enamik (80%) selliseid planeete täiesti kuivad ja 19% üleni veega kaetud. Päris Maa-sarnaseid planeete, kus leidub nii vett (70%) kui ka kuiva maad (30%) võib olla vaid üks protsent tahketest planeetidest (Höning jt 2019; Höning, Spohn 2023).
- *Vee- ja jäämaailmade* rühma kuulub enamik Neptuuni-taolisi planeete ja osa üli-Maasid. Olenevalt sellest, kui kaugel planeet ematähest on, võib vesi olla vedelas või tahkes olekus. Vee- või jääkiht võib olla isegi kümnete kilomeetrite paksune. Vedelat vett

võib leiduda ka jääkihi all või kahe jääkihi vahel. Samuti võivad soolases vees kõrge rõhu all tekkida erilised jäävormid, mille tihedus on vee omast suurem ja mis seepärast ladestuvad ookeani põhja (Journaux 2022).

- *Kuumad Jupiterid* on Jupiteriga massi poolest võrreldavad (u 0,3–11 Jupiteri massi), ematahele väga lähedal asuvad planeedid (orbitaalne periood alla 10 päeva). Esimesed radiaalkiiruse meetodil leitud eksoplaneedid, kaasa arvatud 51 Pegasi b, olid just seda tüüpi, sest nad mõjutavad ematahe liikumist kõige rohkem. Gaasümbrise välispinna temperatuur on enamasti tuhandetes kraadides. Kõige kuumemal teadaoleval sellisel planeedil, KELT-9 b-1, on päevapoolel temperatuur u 4300 °C, mis tähendab, et üle poole Linnutee tähtedest on temast jahedamad (Gaudi jt 2017). Vahel nimetatakse rohkem kui 2200-kraadise temperatuuriga planeete ka ultrakuumadeks Jupiterideks.
- *Külmad gaasihiiud* on umbes samas massivahemikus kus kuumad Jupiterid, kuid ematahest kaugemal asumise tõttu neist tunduvalt jahedamad. Nad koosnevad peamiselt vesinikust ja heeliumist (nagu kuumad Jupiteridki); atmosfääris võib leiduda ka muid keemilisi elemente ja ühendeid (vesi, metaan, ammoniaak, silikaadid, leelismetallid jt). Teatud mõttes on seda tüüpi planeete kõige raskem “teha”. Planeeditekke teooriad kirjeldavad võrdlemisi edukalt suurema või väiksema massiga planeetide teket ematahest mõne astronoomilise ühiku (AU)⁶ kaugusel, kuid viie ja enama AU kaugusel kipub materjali juba väheks jääma. Külmade hiidplaneetide tekke teoorias — just seda tüüpi on Päikesesüsteemis Jupiter ja Saturn — tuleb ürgsete planeedialgmete ehk planetesimaalide massi, liikumiskiirust ja muid omadusi spetsiaalselt sobitada, et sellised hiiglased kokku saada (Johansen, Bitsch 2019).

Mitmesuguseid, rohkem või vähem hüpoteetilisi planeeditüüpe on pakutud veelgi, näiteks raud-, süsinik- või heeliumplaneete, gaasikääbuseid ja tuumata planeete, *fluffy* ehk kohevaid, “täispuhutud” planeete jpm. See ongi omamoodi hall ala teaduse ja ulme piirimail. Niivõrd, kui meie vaatlusvõimekus on piiratud, võivad teadlased lasta fantaasial lennata — muidugi ikka füüsika- ja keemiaseaduste piires — ja meedia on agar levitama

⁶Astronoomiline ühik võrdub Maa keskmise kaugusega Päikesest (veidi alla 150 miljoni kilomeetri). *Toim.*

iga uudist järjekordsest hüpoteetilisest veidrast taevakehast. Internetiavarustest võib leida mitmeid eksootiliste eksoplaneetide nimekirju. Toome siin mõne näite BBC ajakirjast *Sky at Night*. Eespool juba laavamaailma kandidaadina mainitud 55 Cancri e sisemus võib tänu suurele süsinikusisaldusele ja kõrgele rõhule olla kui üks suur teemant. Kuum Jupiter WASP-12 b meenutab vastupidise näitena täispuhutud palli, õigemini muna: selle Saturnistki hõredama planeedi rebib ematäht ilmselt varsti tükki-deks. Huvitav on ka WASP-12 b süsimust värv, tema albeedo ehk peegeldustegur 0,064 on väiksem kui värskel asfaldil. Planeedi HD 189773 b silikaadirohkes atmosfääris võib sadada sulaklaasivihma. Kui lisada veel tuul, mille kiirus võib küündida 2000 meetrini sekundis, saame võib-olla halvima võimaliku maailma.

KAS PÄIKESESÜSTEEM ON ERILINE?

Eluks sobivaid paiku võib olla palju

Kuidas sobitub sellesse kirjusse planeedimaailma meie kodune Päikesesüsteem oma kaheksa planeediga, kääbusplaneetide, asteroidide, komeetide ja muu püdi-padiga? Mitme eksoplaneediga tähtede hulgas (neid on loo kirjutamise ajal teada umbes 900) on vaid üks kaheksa planeediga, Kepler-90, ja need kaheksa mahuvad kõik Maa orbiidi ehk 1 AU sisse. Seitsme planeediga süsteem on samuti teada üks, TRAPPIST-1, kuueplaneedilisi kümme-kond. Sellest ei tasu siiski kaugeleulatuvaid järeldusi teha. Taas tuleb meenutada meie otsimismeetodite piiratust ja lühikest aega, mille jooksul eksoplaneete on jälgitud. Ematähest kaugel tiirlevaid planeete ei oska me veel hästi leida. Kui kõik läheb ootuspäraselt, laieneb meie laterna valgussõõr märgatavalt 2027. aastal, mil peaks startima NASA Romani kosmoseteleskoop. See inf-rapunateleskoop, mille nime taga on NASA esimene naissoost “peaastronoom” Nancy Grace Roman (1925–2018), peaks hakama ühe vaatlusprogrammi raames gravitatsioonilise mikroläätse meetodil otsima ja loodetavasti ka leidma tähtede ümber tiirlevaid väikseid planeete, millest kergeimad on Kuust vaid paar-kolm korda suurema massiga, ning ka vabalt hõljuvaid planeete,

mille puhul alampiiriks on Marsi mass. Kergelt tingiv kõneviis eelmistes lausetes on tingitud asjaolust, et Donald Trumpi valitsusajal üritati Romani teleskoobi rahastamist NASA eelarvest maha tõmmata, kuid astronoomide surveel Kongress seda siiski ei teinud. 2024. aasta USA presidendivalimised on veel ees...

Maistest valitsejatest sõltumatult liiguvad eksoplaneedid ikka oma rada. Paljudel jääb see ematahest parasjagu nii kaugele, et planeedi pinnal võiks leiduda vedelat vett: temperatuur jääb vahemikku 0–100 °C. Otsetõlkena inglise keelest (*habitable zone*) on sellist kaugusvahemikku tähest nimetatud asustatavaks piirkonnaks või koguni tsooniks, aga suupärasem oleks öelda lihtsalt eluvöö. Vesi on vähemalt maiseks eluks hädavajalik. Kuigi on spekulieritud, et elu võib põhineda ka millelgi muul kui süsinik ja vesi, tasub maavälise elu otsingul tähelepanu pöörata eelkõige eluvöös asuvatele planeetidele. Üksikasjadesse laskumata nendime, et Päikesesüsteemis on nn konservatiivses eluvöös vaid Maa, optimistliku eluvöö (Kopparapu jt 2013) piirid ulatuvad hädapärast ka Veenuse ja Marsini. Eluvöö piirid võivad tähe arengu käigus muutuda ja elliptilised planeediorbiidid võivad eluvöös asuda vaid osaliselt. Niivõrd, kui planeetide parameetreid on teada, on Michelle L. Hill jt (2023) katalooginud 143 eksoplaneeti, mis on kogu aeg eluvöös, ja veel 328, mis satuvad sinna teatud ajaks oma orbitaalsest perioodist. Esimete hulgas on 29 Maa-taolist tahke pinnaga planeeti. Need arvud ei vääri päheõppimist, sest nad kasvavad pidevalt. Kui eksoplaneetide koguarvust on eluvöös ka vähem kui kümnendik, teeb see Linnutee galaktikas kokku ikkagi tohutu arvu. On ju kümme protsenti 200 miljardist 20 miljardit, üks protsent 2 miljardit. Selles mõttes Maa ja Päikesesüsteem midagi erilist ei ole.

Midagi erilist siiski leidub

Erilist võib leida, kui vaatame üldisemalt Päikesesüsteemi koostist ja ülesehitust. Rebecca G. Martin ja Mario Livio (2015) on välja toonud kaks omadust, mille poolest Päikesesüsteem võib eriline olla:

- puuduvad planeedid seespool Merkuuri orbiiti (0,39 AU);
- puuduvad üli-Maad ehk Maast 2–10 korda suurema massiga planeedid.

Teisisõnu, Päikesesüsteemis puuduvad planeedid, mis näivad eksoplaneetide süsteemides tavalised olevat. Kuid jällegi tuleb meenutada meie vaatlusmeetodite täpsust ja piiratud ajaakent. Päikesesüsteemiga rohkem sarnanevate süsteemide leidmist tulevikus ei saa välistada. Seejuures tasub eriti silmas pidada hiidplaneetide asukohta ja rolli planeedisüsteemide arhitektuuris. Päikesesüsteemi puhul teame, et Jupiter ja Saturn toimivad nagu piirivalvurid või kosmilised tolmuimejad, mis ei lase üleliia palju asteroide, komeedituumasid ega muud “kosmilist prügi” süsteemi sisealadele ehk Maa ümbrusse. Väike arv kokkupõrgetest tingitud kosmilisi kataastroofe võis olla üks oluline eeltingimus keeruka elu väljakujunemiseks Maal (vt ka Leedjärv 2019 ja seal toodud viiteid).

Kasvanud vaatlusandmete hulk ja täiustatud mudelid on viimastel aastatel võimaldanud üldisemalt uurida planeedisüsteemide arhitektuuri. Lokesh Mishra jt (2023) võtsid põhitunnuseks planeedi massi ja said selle põhjal neli planeedisüsteemide ülesehituse tüüpi:

- 1) ühetaoline: kõrvuti asuvate planeetide massid on enam-vähem võrdsed ehk süsteemi kõigi planeetide massid on sarnased;
- 2) kasvavalt järjestatud: planeetide mass üldjuhul kasvab koos kaugusega ematahest, väikesed erandid on võimalikud;
- 3) kahanevalt järjestatud: planeetide mass üldjuhul kahaneb koos kaugusega ematahest, väikesed erandid on võimalikud;
- 4) segamini: planeetide massid on täiesti juhuslikud, korrelatsioon kaugusega ematahest puudub.

Päikesesüsteem on selle jaotuse järgi kasvavalt järjestatud. Jaganud kõik teadaolevad vaadeldud planeedisüsteemid neisse tüüpidesse, leidsid Mishra jt (2023), et 59 protsenti süsteemidest on ühetaolise arhitektuuriga, peaaegu 37 protsenti kasvavalt järjestatud ja napilt viis protsenti segamini arhitektuuriga. Kahanevalt järjestatud süsteeme seni vaadeldud pole. Mudelarvutuste põhjal leitud sünteetilised planeedisüsteemid annavad aga hoo-

pis teistsuguse jaotuse: tubli 80 protsenti ühetaolisi süsteeme, veidi üle kaheksa protsenti nii kahanevalt järjestatud kui ka segamini süsteeme ja vaid 1,5 protsenti kasvavalt järjestatud ehk Päikesesüsteemi-taolisi süsteeme. Olukord on veidi kummaline: teoreetiliselt peaks Päikesesüsteem olema väga haruldane, aga üle kolmandiku vaadeldud süsteemidest on just seda tüüpi arhitektuuriga, kuigi planeetide massid ja kaugused ematahest on enamasti teistsugused kui meie kodusüsteemis. Taas tuleb hoiatada ka statistika piiratuse eest, vaadeldud süsteeme on vaid 41.

Süsteemi arhitektuur toob meid tagasi asteroidide ja komeetide olemasolu, asukoha ja rolli juurde planeedisüsteemis. Nagu teada, tiirleb Marsi ja Jupiteri orbiidi vahel asteroidide vöös miljoneid väikeplaneete ehk asteroide. Osa neist satub vahel ka Maa lähedale. Paar-kolmkümmend aastat tagasi valitses seisukoht, et asteroidid on elu vaatepunktist igati halvad katastroofide põhjustajad. Uuemat ajal on siiski leitud, et asteroidid (ja komeedituumad) võivad olla olulised vee ja orgaaniliste molekulide maaletoojad (Osinski jt 2020). Löögikraatrid võiksid olla õdusaks varjupaigaks esimestele rakkudele, samuti võib oluline olla planeedi atmosfääri keemilise koostise muutumine elule soodsas suunas. Martini ja Livio (2022) arvates on igati mõistlik pidada põrkeid asteroididega tarvilikuks tingimuseks, et Maa-taolisel planeedil saaks tekkida elu. Nad esitavad oletuse, et eksoplaneetide süsteem võib olla elukõlblik, kui seal on täidetud kaks tingimust:

- süsteemis leidub asteroidide vöö;
- süsteemis on mehhanism, mis juhib asteroide vööst välja ja paneb neid Maa-taoliste planeetidega kokku põrkama.

Asteroide vööst välja juhtivaks mehhanismiks võib olla resonants taevakehade tiirlemissageduste või pretsessioonisageduste vahel.⁷ Resonants tähendab, et need sagedused suhtuvad üksteisesse nagu väikesed täisarvud, näiteks 1 : 1, 2 : 1, 3 : 2, 4 : 3 vms. Päikesesüsteemis on tähtsal kohal nn sekulaarne resonants v_6 asteroidide vöö asteroidide ja Saturni orbiidi pretsessiooni vahel. See venitab Jupiterile ja Saturnile lähemal olevate ehk asteroidide

⁷Pretsessioon on orbiidi aeglane pidev nihkumine, täpsemalt pöörleva objekti pöörlemistelje orientatsiooni muutumine. *Aut.*

vöö välisservas tiirlevate asteroidide orbiiti järjest elliptilisemaks ehk piklikumaks. Lõpuks võib mõni asteroid sattuda Marsile nii lähedale, et paisatakse vööst välja, ja mitte tingimata hiidplaneetide poole, vaid ka Maa poole. Ilma v_6 -resonantsita oleksid asteroidide pörked Maaga märksa harvemad, eriti “suure pommitamise” ajal 4,1–3,8 miljardit aastat tagasi (Martin, Livio 2022). Resonantsi mõjusaks toimimiseks on aga vaja, et süsteemis oleks peale Jupiteri veel teinegi hiidplaneet (Saturn), just parajal kaugusel Jupiteri orbiidist ja võimalikult väikese ekstsentrilisusega ehk võimalikult ümmargusel orbiidil. See lõhnab juba teatud peenhäälestuse järele Päikesesüsteemis. Eksoplaneetide süsteemides me võimalikku asteroidide vööd otseselt vaadelda ei saa. Küll aga saab kindlaks teha hiidplaneetide orbitaalseid perioode. Selgub, et Jupiteri- ja Saturni-sarnaste paaride olemasolu polegi teab mis haruldane (Martin, Livio 2022). Muidugi ei tähenda see, et kõik toimibki täpselt nagu Päikesesüsteemis, aga vähemalt ka ei välista seda.

Kui asteroidide vöö olemasolu ja selle resonants hiidplaneetidega on tõesti elu tekkeks hädavajalik, siis toetab see üsnagi levinud seisukohta, et Linnutee galaktika kõige arvukamad tähed — külmad M-spektriklassi punased kääbused — ei ole elu otsingute seisukohast huvitavad. Neile tähtedele, mis moodustavad vähemalt kaks kolmandikku Linnutee tähtedest, pannakse “süüks” väga võimsaid täheaine purskeid ja loiteid, millega kaasnev tugev ultraviolet- ja röntgenkiirgus hävitaks tärkava elu algmed ja võib minema pühkida isegi planeedi atmosfääri. Teiseks on nende tähtede eluvöö, kus vesi saab vedel olla, tähele nii lähedal, et planeedid on seal loodeliselt lukustatud — kogu aeg ühe küljega tähe poole. See tekitab suure erinevuse planeedi päeva- ja öökülje temperatuuris, mis ilmselt elu arengut ei soodusta. Mõlemale nähtusele on püütud leida leevendust — esimesele planeedi magnetväljas (nt Kay jt 2016), teisele atmosfääri tsirkulatsioonis (nt Sergeev jt 2020) —, kuid Anna C. Childs jt (2022) on esitanud uue argumendi: planeedisüsteemide arhitektuur M-spektriklassi tähtede juures ei toeta asteroididega pommitamiseks vajalikku resonantsi. Kuigi asteroidide vöö olemasolu pole välistatud, puuduvad neis süsteemides, kus leidub hiidplaneete, väikse-

ma massiga (Maa-taolised) planeedid tähele lähemal ja vastupidi, süsteemides, kus Maa-taolised planeedid võiksid teoreetiliselt elukandjad olla, puuduvad resonantsi tekitamiseks vajalikud hiidplaneedid.

ELAME HEAS MAAILMAS

Eelmise osa pealkirjas esitatud küsimus jäi vastuseta. Argumente nii Päikesesüsteemi erilise kui ka tavalise poolt võib lisaks siin toodud näidetele leida veel. Teaduskirjanduses näib valitsevat kaks vastandlikku suundumust. Ühelt poolt kinnitab üha uute eksoplaneetide avastamine, et potentsiaalsete elukandjate, s.t eluvõõs leiduvate Maa-taoliste tahke pinnaga planeetide arv võib olla väga suur, tõenäoliselt miljardites. Teiselt poolt ei ole veenvalt ümber lükatud veerand sajandit tagasi esitatud erilise Maa hüpoteesi (Ward, Brownlee 2000; vt ka Leedjärv 2019), mille järgi primitiivsed eluvormid (ainuraksed prokarüootid) võivad olla universumis laialt levinud, kuid keeruka elu teke nõuab haruldaste astronoomiliste ja geoloogiliste asjaolude vähetõenäolist kokkulangemist. Pigem on argumente selle poolt juurde tulnud, näiteks võimalik v_6 -resonantsi vajalikkus või sobiva ookeanide ja maismaa vahekorraga (70 : 30) planeetide võimalik vähesus. Minimaalsed tingimused elu tekkeks ja püsimiseks — vedel vesi, energia, vajalikud keemilised elemendid — on lahutamatult seotud planeedi siseehitusest tulenevate keerukate tagasisidestatud protsesside ja nähtustega (magnetväli, laamtektoonika, süsiniku töötlemine ookeanides jm) ning väliskeskkonnaga, mille määrab planeedisüsteemi arhitektuur (Gillmann jt 2024).

Igal juhul võime öelda, et elame heas maailmas, isegi väga heas. Me ei tunne ühtegi taevakeha, kus tingimused Maal leiduva elustiku ja liigilise mitmekesisuse eksisteerimiseks oleksid paremad kui siin. Kui selline planeet — või mingi muu, seni tundmatut tüüpi taevakeha — peaks kuskil leiduma, jääb see meile kättesaamatuks. Uute maailmade tundmaõppimine annab avarama vaate tähtede ja planeetide sünnile ning aitab paremini mõista elu teket ja levikut. Kuid me ei saa neid protsesse mõjutada ega valida endale sobivamat elukohta. Erinevalt sajanditetagus-

test maadeavastustest ei saa me uusi maailmu vallutada ega koloniseerida. Inimkonna roll on olla universumi vaatleja, mitte muutja. Teist planeeti ei ole meile ette nähtud. Seepärast hoidkem oma koduplaneeti, nagu oleks see parim võimalik maailm. Tegelikult ju ongi.

Kirjandus

- Artigau, Étienne, Charles Cadieux, Neil J. Cook, René Doyon, Thomas Vandal, Jean-François Donati, Claire Moutou, Xavier Delfosse, Pascal Fouqué, Eder Martioli, François Bouchy, Jasmine Parsons, Andres Carmona, Xavier Dumusque, Nicola Astudillo-Defru, Xavier Bonfils, Lucille Mignon 2022. Line-by-line velocity measurements: An outlier-resistant method for precision velocimetry. — *Astronomical Journal*, Vol. 164, No. 3, art. 84
- Bouy, Hervé, Motohide Tamura, David Barrado, Kentaro Motohara, Norberto Castro-Rodríguez, Núria Miret-Roig, Masahiro Konishi, Shuhei Koyama, Hidenori Takahashi, Nuria Huélamo, Emmanuel Bertin, Javier Olivares, Luis Manuel Sarro, Angel Berihuete, Jean-Charles Cuillandre, Phillip A. B. Galli, Yuzuru Yoshii, Takashi Miyata 2022. Infrared spectroscopy of free-floating planet candidates in Upper Scorpius and Ophiuchus. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 664, art. A111
- Capistrant, Benjamin K., Melinda Soares-Furtado, Andrew Vanderburg, Alyssa Jankowski, Andrew W. Mann, Gabrielle Ross, Gregor Srdoc, Natalie R. Hinkel, Juliette Becker, Christian Magliano, Mary Anne Limbach, Alexander P. Stephan, Andrew C. Nine, Benjamin M. Tofflemire, Adam L. Kraus, Steven Giacalone, Joshua N. Winn, Allyson Bieryla, Luke G. Bouma, David R. Ciardi, Karen A. Collins, Giovanni Covone, Zoë L. de Beurs, Chelsea X. Huang, Jon M. Jenkins, Laura Kreidberg, David W. Latham, Samuel N. Quinn, Sara Seager, Avi Shporer, Joseph D. Twicken, Bill Wohler, Roland K. Vanderspek, Ricardo Yarza, Carl Ziegler 2024. TESS hunt for young and maturing exoplanets (THYME). XI. An Earth-sized planet orbiting a nearby, solar-like host in the 400

- Myr Ursa Major moving group. — *Astronomical Journal*, Vol. 167, No. 2, art. 54
- Chao, Keng-Hsien, Rebecca deGraffenried, Mackenzie Lach, William Nelson, Kelly Truax, Eric Gaidos 2021. Lava worlds: From early Earth to exoplanets. — *Geochemistry*, Vol. 81, No. 2, art. 125735
- Childs, Anna C., Rebecca G. Martin, Mario Livio 2022. Life on exoplanets in the habitable zone of M dwarfs? — *Astrophysical Journal Letters*, Vol. 937, No. 2, art. L42
- Crowe, Michael J. 1986. *The Extraterrestrial Life Debate 1750–1900*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crowe, Michael J. (ed.) 2008. *The Extraterrestrial Life Debate, Antiquity to 1915: A Source Book*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press
- Gaudi, B. Scott, Keivan G. Stassun, Karen A. Collins, Thomas G. Beatty, George Zhou, David W. Latham, Allyson Bieryla, Jason D. Eastman, Robert J. Siverd, Justin R. Crepp, Erica J. Gonzales, Daniel J. Stevens, Lars A. Buchhave, Joshua Pepper, Marshall C. Johnson, Knicole D. Colon, Eric L. N. Jensen, Joseph E. Rodriguez, Valerio Bozza, Sebastiano Calchi Novati, Giuseppe D’Ago, Mary T. Dumont, Tyler Ellis, Clement Gaillard, Hannah Jang-Condell, David H. Kasper, Akihiko Fukui, Joao Gregorio, Ayaka Ito, John F. Kielkopf, Mark Manner, Kyle Matt, Norio Narita, Thomas E. Oberst, Phillip A. Reed, Gaetano Scarpetta, Denice C. Stephens, Rex R. Yeigh, Roberto Zambelli, B. J. Fulton, Andrew W. Howard, David J. James, Matthew Penny, Daniel Bayliss, Ivan A. Curtis, D. L. DePoy, Gilbert A. Esquerdo, Andrew Gould, Michael D. Jones, Rudolf B. Kuhn, Jonathan Labadie-Bartz, Michael B. Lund, Jennifer L. Marshall, Kim K. McLeod, Richard W. Pogge, Howard Relles, Christopher Stockdale, Thiam-Guan Tan, Mark Trueblood, Patricia Trueblood 2017. A giant planet undergoing extreme-ultraviolet irradiation by its hot massive-star host. — *Nature*, Vol. 546, No. 7659, pp. 514–518
- Gillmann, Cedric, Kaustubh Hakim, Diogo L. Lourenço, Sascha P. Quanz, Paolo A. Sossi 2024. Interior controls on the habitability of rocky planets. — *Space: Science & Technology*, Vol. 4, art. 0075

- Hill, Michelle L., Kimberly Bott, Paul A. Dalba, Tara Fetherolf, Stephen R. Kane, Ravi Kopparapu, Zhexing Li, Colby Osterberg 2023. A catalog of habitable zone exoplanets. — *Astronomical Journal*, Vol. 165, No. 2, art. 34
- Höning, Dennis, Tilman Spohn 2023. Land fraction diversity on Earth-like planets and implications for their habitability. — *Astrobiology*, Vol. 23, No. 4, pp. 372–394
- Höning, Dennis, Nicola Tosi, Hendrik Hansen-Goos, Tilman Spohn 2019. Bifurcation in the growth of continental crust. — *Physics of Earth and Planetary Interiors*, Vol. 287, pp. 37–50
- Jacob, William S. 1855. On certain anomalies presented by the binary star 70 Ophiuchi. — *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, Vol. 15, pp. 228–230
- Johansen, Anders, Bertram Bitsch 2019. Exploring the conditions for forming cold gas giants through planetesimal accretion. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 631, art. A70
- Journaux, Baptiste 2022. Salty ice and the dilemma of ocean exoplanet habitability. — *Nature Communications*, Vol. 13, art. 3304
- Kamp, Peter van de 1963. Astrometric study of Barnard's star. — *Astronomical Journal*, Vol. 68, No. 6, pp. 295–296
- Kay, Christina, Merav Opher, Marc Kornbleuth 2016. Probability of CME impacts on exoplanets orbiting M dwarfs and solar-like stars. — *Astrophysical Journal*, Vol. 826, No. 2, art. 195
- Kopparapu, Ravi Kumar, Ramses Ramirez, James F. Kast-ing, Vincent Eymet, Tyler D. Robinson, Suvrath Mahadevan, Ryan C. Terrien, Shawn Domagal-Goldman, Victoria Meadows, Rohit Deshpande 2013. Habitable zones around main-sequence stars: New estimates. — *Astrophysical Journal*, Vol. 765, No. 2, art. 131
- Leedjärv, Laurits 2019. Üksildane Maa. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1754
- Leedjärv, Laurits 2023. Meie igapäevased eksoplaneedid. — *Tartu Tähetorni Kalender 2024*, lk 87–100
- Lubin, Jack, Paul Robertson, Gudmundur Stefansson, Joe Ninan, Suvrath Mahadevan, Michael Endl, Eric Ford, Jason T. Wright, Corey Beard, Chad Bender, William D. Cochran, Scott A. Diddams, Connor Fredrick, Samuel Halverson, Shubham Kanodia, Andrew J. Metcalf, Lawrence Ramsey, Arpita Roy, Christian Schwab, Ryan Terrien 2021. Stellar activity manifesting at a one-year

- alias explains Barnard b as a false positive. — *Astronomical Journal*, Vol. 162, No. 2, art. 61
- Martin, Rebecca G., Mario Livio 2015. The Solar System as an exoplanetary system. — *Astrophysical Journal*, Vol. 810, No. 2, art. 105
- Martin, Rebecca G., Mario Livio 2022. Asteroids and life: How special is the Solar System? — *Astrophysical Journal Letters*, Vol. 926, No. 2, art. L20
- Mayor, Michel, Didier Queloz 1995. A Jupiter-mass companion to a solar-type star. — *Nature*, Vol. 378, No. 6555, pp. 355–359
- Miret-Roig, Núria 2023. The origin of free-floating planets. — *Astrophysics and Space Science*, Vol. 368, art. 17
- Miret-Roig, Núria, Hervé Bouy, Sean N. Raymond, Motohide Tamura, Emmanuel Bertin, David Barrado, Javier Olivares, Phillip A. B. Galli, Jean-Charles Cuillandre, Luis Manuel Sarro, Angel Berihuete, Nuria Huélamó 2022. A rich population of free-floating planets in the Upper Scorpius young stellar association. — *Nature Astronomy*, Vol. 6, pp. 89–97
- Mishra, Lokesh, Yann Alibert, Stéphane Udry, Christoph Mordasini 2023. Framework for the architecture of exoplanetary systems. I. Four classes of planetary system architecture. — *Astronomy and Astrophysics*, Vol. 670, art. A68
- Moulton, Forest R. 1899. The limits of temporary stability of satellite motion, with an application to the question of the existence of an unseen body in the binary system 70 Ophiuchi. — *Astronomical Journal*, Vol. 20, No. 461, pp. 33–37
- Mädler, Johann Heinrich von 1836. Über die Lage des Doppelsterns 70 Ophiuchi. — *Astronomische Nachrichten*, Bd. 13, Nr. 289, S. 9–14
- Mädler, Johann Heinrich von 1842. Über den Doppelstern p Ophiuchi. — *Astronomische Nachrichten*, Bd. 19, Nr. 444, S. 201–210
- Osiniski, Gordon R., Charles S. Cockell, Alexandra Pontefract, Haley M. Sapers 2020. The Role of Meteorite Impacts in the Origin of Life. — *Astrobiology*, Vol. 20, No. 9, pp. 1121–1149
- Ribas, Ignasi, Mikko Tuomi, Ansgar Reiners, R. Paul Butler, Juan Carlos Morales, Manuel Perger, Stefan Dreizler, Cristina Rodríguez-López, Jonay I. González Hernández, Albert Rosich, Fabo Feng, Trifon Trifonov, Steven S. Vogt, José A. Caballero, Artie P. Hatzes, Enrique Herrero, Sandra V. Jeffers, Ma-

- rina Lafarga, Felipe Murgas, Richard P. Nelson, Eloy Rodríguez, John B. P. Strachan, Lev Tal-Or, Johanna Teske, Borja Toledo-Padrón, Mathias Zechmeister, Andreas Quirrenbach, Pedro J. Amado, Marco Azzaro, Victor J. S. Béjar, John R. Barnes, Zaira M. Berdinas, Jennifer Burt, Gavin Coleman, Miriam Cortés-Contreras, Jeff Crane, Scott G. Engle, Edward F. Guinan, Carole A. Haswell, Thomas Henning, Bradford Holden, James S. Jenkins, Hugh R. A. Jones, Adrian Kaminski, Marcin Kiraga, Martin Kürster, Man Hoi Lee, Maria J. López-González, David Montes, Julien Morin, Aviv Ofir, Enric Pallé, Rafael Rebolo, Sabine Reffert, Andreas Schweitzer, Walter Seifert, Stephen A. Shectman, Daniel Staab, Rachel A. Street, Alejandro Suárez Mascareño, Yiannis Tsapras, Sharon X. Wang, Guillem Anglada-Escudé 2018. A candidate super-Earth planet orbiting near the snow line of Barnard's star. — *Nature*, Vol. 563, No. 7731, pp. 365–368
- Schmidt, Bernhard 1931. Ein lichtstarkes komafreies Spiegelsystem. — *Central-Zeitung für Optik und Mechanik*, Bd. 52, Heft 2, S. 25–26
- Schneider, Jean 2011. The question “Are we alone?” in different cultures. — David Valls-Gabaud, Alexander Boksenberg (eds.). *The Role of Astronomy in Society and Culture. Proceedings IAU Symposium No. 260, Paris, 2009*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 213–217
- See, Thomas J. J. 1895. Perturbations in the motion of the double star 70 Ophiuchi. — *Astronomical Journal*, Vol. 15, No. 358, p. 180
- See, Thomas J. J. 1896. Researches on the orbit of 70 Ophiuchi, and periodic perturbation in the motion of the system arising from the action of an unseen body. — *Astronomical Journal*, Vol. 16, No. 363, pp. 17–23
- See, Thomas J. J. 1899. Remarks on Mr. Moulton's paper in A. J. 461. — *Astronomical Journal*, Vol. 20, No. 464, p. 56
- Selin, Helaine (ed.) 2000. *Astronomy Across Cultures. The History of Non-Western Astronomy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers
- Sergeev, Denis E., F. Hugo Lambert, Nathan J. Mayne, Ian A. Boodle, James Manners, Krisztian Kohary 2020. Atmospheric convection plays a key role in the climate of tidally locked terrestrial exoplanets: Insights from high-resolution simulations. — *Astrophysical Journal*, Vol. 894, No. 2, art. 84

- Struve, Otto 1952. Proposal for a project of high-precision radial velocity work. — *The Observatory*, Vol. 52, pp. 199–200
- Ward, Peter D., Donald E. Brownlee 2000. *Rare Earth: Why Complex Life is Uncommon in the Universe*. New York: Copernicus
- Wolszczan, Alexander, Dale A. Frail 1992. A planetary system around the millisecond pulsar PSR1257+12. — *Nature*, Vol. 355, No. 6356, pp. 145–147

LAURITS LEEDJÄRV (1960) on lõpetanud 1983. a Tartu Ülikooli füüsikuna ja kaitsnud 1990. a doktorikraadi Astrofüüsika ja Atmosfäärfüüsika Instituudis Tõraveres. Aastast 1983 töötab samas asutuses (nüüd Tartu Ülikooli Tartu observatoorium), on olnud selle teadusdirektor (1998–1999) ja direktor (1999–2010), praegu kaasprofessor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Milleks ja kuidas Eestile kosmos: Eesti kosmosepoliitika äärejooni” (koos Uno Veismanni, Kalju Eerme ja Mart Noormaga; 2007, nr 12, lk 2583–2613), “Astronoomiast Eesti kultuuris ja ühiskonnas” (2011, nr 9, lk 1634–1679), “Inimsõbralik universum” (2017, nr 8, lk 1347–1371), “Üksildane Maa” (2019, nr 10, lk 1731–1754) ja “Raske tee tähtede poole” (2020, nr 8, lk 1399–1433) ning arvustused “Osoon ja kiirgus: elu allikad ja hävitajad” (Uno Veismann, Kalju Eerme, *Päikese ultraviolettkiirgus ja atmosfääriosoon*; 2012, nr 1, lk 178–183), “Akadeemiliselt horisondilt ilmaruumi” (Uno Veismann, *Ilmaruumi künnisel*; 2014, nr 1, lk 161–172) ning “Seitse vaba kunsti ja viljakas eksitus” (Tõnu Viik, *Astronoomialoengud*; 2021, nr 10, lk 1879–1885).

ENNO OOTSING. Mees piirikivi ja piiritulbaga (1989;
värviline puulõige)

HALLIDE PÄEVADE AEGU

Joonas Hellerma

Rõõm on tõdeda, et Hegeli tuntud kujund Minerva öökullist on endiselt elav. Selle hiljutiseks kinnituseks oli Tartu ülikooli aulas peetud pidulik aktus Eesti Vabariigi 106. aastapäeva auks, kus president Toomas Hendrik Ilves pidas kõne, milles ta kasutas sedasama Minerva öökulli metafoori. Ta juhtis tähelepanu, et see ei viita mitte niivõrd ajaloo lõpule — Minerva öökull ei alusta lendu mitte *ajaloo* lõpus, sest ajalugu ei lõpe —, vaid *ajastu lõpule*, kuna ajastud tõepoolest vahelduvad. Ja ühe niisuguse üleminekuajana tõlgendas president ka käesolevat aega, kus külma sõja lõpule järgnenud rahu ja vabaduse aeg on taandumas või vähemasti udusse mähkumas. Käes on hallid päevad, milles senised orientiirid tingimata enam ei toimi. Halli värviga on seotud ka Hegeli metafoor, kui lugeda seda tervikuna:

Kui filosoofia maalib oma halli hallis, siis on üks eluvorm vanaks saanud ja hallina hallis ei saa seda enam noorendada, vaid ainult tunnetada; Minerva öökull alustab oma lendu alles hämaruse saabudes (Hegel 2015a: 16; vt ka Hegel 2023: 17).

Tõepoolest, originaal ei jäta esmapilgul suuremat tõlgendusruumi. Minerva öökull alustab oma tööd ühe eluvormi ammendumisel, teisisõnu, tema lend märgib tõepoolest mingit sorti lõpu-aega, millegi valmisaamist või küpsemist, millele paratamatult peab järgnema allakäik või lagunemine. Minerva öökull on selles tsitaadis tarkuse, σοφία võrdpildiks. Tarkus on voorustest viimane, mis saab küpseks. Targaks saadakse alles lõpus. See tähendab ühtlasi, et tarkusel on oma hind: tarkus annab meie käsutusse küll

Tänukõne Akadeemia universalia kuldauhinna puhul 1. märtsil 2024 Tartu Kirjanduse Majas.

ühe teadmise, aga me ei saa seda teadmist enam kuidagi kasutada. Vähemasti puudub niisugusel tarkusel vahetu praktiline väljund: see ei aita enam maailma paremaks teha, seda “noorendada”. Vastupidi, tarkus antakse meile selles metafooris justkui vahetuskaubana. Senikaua kui elasime oma toimekat elu, ei osanud me maailma ikkagi päriselt näha ega taibanud lõpuni, mis sellest kõigest sünnib. Ja hetkel, kui seda lõpuks taipame, võetakse see maailm meilt ära, see kaob, haihtub õhku. Seda võiks võrrelda sündmusega, kus inimene kaotab oma lapsepõlve. Alles murdeiga toob kätte teadmise, et on oldud laps, elatud lapsepõlve. Aga tõeliselt teadvustatakse seda alates hetkest, kui see on möödas ja lõppenud. Lapsekujust saab mälukuju, mis jääb saatma järgmiseid eluperioode.

Nii paneb Minerva öökull lõpuks meie ette *peegli*. Ta näitab, millised me oleme olnud. Ja sellega koos rahuldab ta tarkuse vana nõuet: *tunne iseennast*. Mäletatavasti oli see enesetunnetuse imperatiiv Sokratesele kõige tähtsam. Sokrates lükkas tagasi oma ajastu ühiskonna- ja kultuurielu või vähemasti ei pidanud sellele keskendumist kõige olulisemaks, tähtsamaks pidas ta enesetunnetuse konarlikku teed. Hegel nimetas oma meetodit spekulatiivseks. See on vana filosoofia mõiste, mille juured on ladinakeelses sõnas *specula*, mis tähendab vaatlemist või silmitsemist, ka vaatluskohta. Siit hargnevate terminite tähendusväli on seotud ka “peegli” ja “peeglite tegemisega”. Teisisõnu, filosoofia on maailma vaatlemine — ta on võimeline vaatlema seda, mis on saanud küpseks, mille kuju on saavutanud oma piirjooned. Filosoof asetab meie ette lõpuks peegli, nägemaks oma ajastut ning rahuldamiseks seeläbi tarkuse ideaali — sest me kõik oleme “oma aja lapsed”. Aga selle hinnaks on ühtlasi ka maailma kaotamine, mis Hegeli mõttes tähendab ühe illussiooni kaotamist, vabanemist pettekujutelmadest, arvamustest ja hoiakutest, mis olidki lõpuks eksitavad. Tarkus on seepärast alati ka lepitava tähendusega — tarkus on küps, kui me oleme suutelised tunnistama oma eksitusi, oma vääramaks osutunud uskumusi ja seeläbi tõtt. Minerva öökulli lend ei tähista Hegelil mitte fataalset lõppu, vaid lepitust ja paranemist. Tarkus teeb ühtlasi terveks, annab rahu ja sooja enese-

tunde. Nii on ajastu lõpp Hegelil seotud tunnetuse küpsemisega, sügavama ja avarama enesemõistmisega.

Samal ajal on Minerva öökulli hämarikulend Hegeli filosoofia kontekstis ka ambivalentse tähendusega. Nagu öeldud, see näib tõepoolest rõhutavat ühe protsessi lõppu. Ent meenutagem, et *Õigusfilosoofia põhihood*, mille eeskõnest Minerva öökulli kujund on pärit, ilmus Berliinis 1820. aasta lõpus. Laiemalt vaadates polnud see sugugi niisugune ajalooline epohh, mida saaks tingimata mingi suure lõpuna vaadelda. Ehk ainult selles mõttes, et 1806. aastal, kui Hegel oli kirjutamas oma *Vaimu fenomenoloogiat*, lõpetas eksistentsi keskaegne riiklik moodustis nimega Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririik. Meenutagem ka seda, et õigusfilosoofia kirjutamise ajaks olid Napoleoni sõjad Euroopast üle käinud ja vanu monarhiaid kõigutanud ning läitnud reaksioonina vabaduse ja rahvusluse ideid paljudes Euroopa piirkondades. See oli aeg, kui vanad kuningavõimud ja riigikorrad pidid üha enam tunnistama valgustusest lähtunud vabaduse idee poliitilist ja kultuurilist mõjukust. Kui üldse, siis oli 19. sajandi algus vanade, keskajani tagasi ulatuvate riikide ja võimupiirkondade nõrgenemise aeg. Ja just seepärast oli 19. sajandi algus paljude kaas-aegsete jaoks pigemini uue ajastu koidikuks. Nii kirjutas ka Hegel oma *Vaimu fenomenoloogia* (1807) eeskõnes:

Ei ole raske näha, et meie aeg on uue perioodi sünd ja sellesse üleminek. Vaim on senisest maailmast ja selle ettekujutustest lahti murdunud [...] ja on töös enda ümberkujundamisega (Hegel 2015b: 14).

Kogu Hegeli filosoofia, sellesse kätketud teadmiste puu, selle loogika ja filosofeerimise laad oli üdini reformatoorne. See vastandus vanale metafüüsikale ja vanale teadmiste hierarhiale. Samuti korrigeerib Hegel kartesiaanlikku teaduste mudelit, mille keskmes oli vaimu ja mateeria eristus ning sellest võrsunud mehhanistlik maailmapilt — maailma tuli nüüd tõlgendada orgaanilisest vaatepunktist, läbi terviku mõiste. Hegel nägi filosoofia ülesandena oma ajastu taasmõtestamist selle kõikide muutuste ja üleminekute kontekstis. Hegel on selles mõttes modernsuse filosoof. Ainiti vanade poliitiliste või ühiskondlike struktuuride lõppemise tunnistamine oleks olnud filosoofiliselt liiga väheütlev, liialt tri-

viaalne. Kaaludel seisis ikkagi *uus aeg*, sellesse kätketud vabaduse lootus ja võimalikkus. Just selles nägi Hegel filosoofia peamist ülesannet — väljendada modernset vabaduseideed tema kõikides järeldustes. Mida tähendab olla *vaba inimene* vabas ühiskonnas, milline on selle vaba inimese suhe loodusega, kommetega, ajalooga? Kuidas ta peaks mõtestama oma õigusi ja kohustusi modernses ühiskonnas? Milline koht on kunstidel ja religioonil inimese elus? Kõiki neid küsimusi tuli uuesti käsitleda, sest senised traditsioonilised lähenemisviisid sidusid inimesi liiga tugevalt etteantud autoriteetide, põlistatud võimukandjate ja valgustuseelse ebausuga.

Valgustuse suureks relvaks oli olnud kriitika. Seetõttu oli valgustuse olemuslikuks jooneks skeptiline vaim. Ta ründas vanu autoriteete, nendega seotud võimuvahekordi, seisusi ja väljakujunenud tavasid. Ent sellest saab lõpuks ka valgustuse probleem: ta ei suuda mahalammutatud autoriteetidele midagi võrdväärset vastu panna. Nii suubub kriitika ja skepsis viimaks irooniasse või üleüldisse pessimismi ja nihilismi. Kantist alanud kriitilise filosoofia uus tõus seda probleemi just käsitlebki: filosoofia peab liiks kriitikale tegelema ka inimelu mõtestamisega, andma mingisuguse aluse tähenduseks ka uues, modernses olukorras. Kui tuua näiteks religioon, siis niisuguse lähenemise järgi ei tulnud religiooni mitte pelgalt kritiseerida ega täiesti kõrvale lükata, vaid pigem kriitiliselt reformida. Vastata tuli küsimusele, milline peaks olema religiooni kohane vorm, et see ei oleks kättevõidetud vabadustega vastuolus (s.t et religiooni dogmad oleksid ka mõistuse-likult käsitletavad ja seeläbi aktsepteeritavad, mitte ainiti pimedat kuuletumist nõudvad).

Niisiis, miks rääkida Minerva öökulli lennu puhul lõpust, kui Hegel filosofeerib ajal, mida tajuti pigemini uue maailma sünnina? Kas Minerva öökulli kujundis võiks olla veel peidus mingisugust kahetimõistetavust, ambivalentsust, mis aitaks sellele küsimusele vastust leida? Hegel pidas väga lugu kahemõttelistest väljenditest ja väärtustas eriliselt neid filosoofilisi mõisteid, mida sai tõlgendada mitut pidi. Elu on oma eri olekutes vastuoluline ja mitmetähenduslik, mida filosoofia ei saa kõrvaldada ega steriliseerida, vaid ainult mõtestada ja mõistetavaks teha. See kehtib

ka inimese ja tema toimimise kohta. Inimese tegutsemine, kogu tema aktiivne elu ja eesmärkide poole rühkimine on Hegeli filosoofilises analüüsis midagi vastuolulist. Hegeli jaoks juurdub inimese vabadus, tema teovõime ja isikupära luterlikus arusaamas, mille järgi on kõigil inimestel tee lahti lunastusele ja õndsusele. Ent see ei ole samatähenduslik õigusega lõputult toota, tarvitada, ennast kehtestada ja arutult tegutseda. Hegeli *Maailmaajaloo filosoofia loengud* annavad selle kohta meeldejääva õppetunni: inimese teod toovad endaga kaasa *ettekavatsemata* tagajärjed. Ajalugu kujuneb inimlike tegude summana, ent selle juures on alati kohal “mõistuse kavalus” (Hegel 1994: 105): tegude tagajärjed ei kujune ainult vahetute tegude tulemusena — lisaks vahetutele eesmärkidele, soovidele ja tahtmiste viivad inimesed enda teadmata ellu veel midagi muud, millest nad vahetult aru ei saa ja mis ei ole nende kontrolli all. Ajalugu on pimestavate kirgede ja iha-de võitlusväli, sellal kui ajaloo õnnelikud tunnid on tühjad lehed. Seepärast ei ole tegutsemisvabadus filosoofiliselt kõrgeim voo-rus. Nagu öeldud, filosoofia on vaatlemise kunst. Ja tegutsev inime-ne on alati natuke pime. Ta on liialt hõivatud oma tööga, oma sooritustega. Ta ei saa olla tark niisugusel määral, mis rahuldaks antiikset enesetunnetuse ideaali, ehkki ta võib olla julge, söakas, nutikas või kirglik. Sellega on seotud Hegeli kurtmine, mis on meilegi tuttav: ühiskond on täidetud tarmukuse ja toimekusega, aga ühtlasi tuhandete eri arvamuste, tõekspidamiste ja seisukohta-dega, intriigide ja vastuoludega. Selline ühiskond eelistab pehmet ja mugavat relativismi, “igäühel oma tõde”. Just nagu Platon heitis ette sofist Protagorasele tema veendumust “inimene on kõi-ge mõõt”. Ja nagu Platon väitleb oma agoonilise ja oraatorliku kaasajaga ja otsib selle hädade leevendamiseks abi filosoofiast, nii teeb seda ka Hegel. Ta kirjutab:

Filosoofiaga tegelemist tuleb näha kui *elu pühapäeva*. See on üks olulisemaid tavasid, mille järgi on harilik igapäevaelu jaotatud tööpäeva toimetusteks, hädavajaliku korraldamiseks ja vä-liseks eluks, kus ollakse hõivatud ajalikust realiteedist — ja püha-päevaks, kus inimene nendest toimetusest lahti laseb, oma silmad maalt taeva poole suunab ja oma igavikulist, jumalikku olemust teadvustab (Hegel 1986: 412).

Niisuguse pühapäevasusega püüab Hegel rõhutada filosoofia üllast eesmärki: filosoofia ei kutsu meid niivõrd tegutsema, vaid pigem rahunema ja süvenema. Seda kannab antiikne ja kristlik veendumus, et inimese kõige sügavam eksistentsiaalne rahuldus ei ole seotud mitte tema tegude, ühiskondliku tunnustuse või individuaalse loominguga, vaid universumi vaatlemise ja sellest lähtuva osadustundega. Hegel lisab siin, et varem tegeles niisuguste asjadega valitud rühm inimesi, kes aga modernses maailmas on peaaegu kadunud, pidades ilmselt silmas munkasid, nunnasid ja kloostriinstitutsiooni. Nüüd on aga filosoofia see institutsioon, mis täidab munkadest ja nunnadest jäänud ülesannet — meenutada olemise suurust ja sügavust ajal, kui vabadused ja õigused on laienenud kõigile inimestele, mis ühtlasi tähendab, et inimkonna teojõud on suurem kui kunagi varem ajaloos. Ent isegi nendes tingimustes vajab inimene tunnet ja teadmist, et eksisteerib midagi suuremat ja kõrgemat, ilma milleta ei ole võimalik täisväärtuslikult elada ka modernses maailmas.

Seepärast võib olla, et hallil värvil on Hegelil Minerva öökulli kujundis veel üks varjatud, kaasuv tähendus. Saksa keeles võib *grau* 'hall' tähendada ka hommikuhalli — *Morgengrau*. Lisaks vanadusele või hääbumisele võib hall olla ka esimese valguse märgiks. Hall võib suubuda pimedusse, aga selle seest võivad kerkida ka uue päeva värvid. Ajal, kui Hegel Minerva öökulli metafoori kasutas, olid Preisi riigi valgustuslikud reformid takerdunud ja jõudu kogus tagurlik vanade võimustruktuuride juurde tagasi-pöördumise ihalus. Ja just selle pihta võis olla sihitud mõte "seda ei saa enam noorendada, vaid ainult tunnetada". Vabadust ei saanud enam summutada, vana võimukorraldus ja valitsemine ei võinud enam endisel kujul tagasi pöörduda. Aga filosoofia ei ehitata üles uut maailma, seda teevad ikkagi inimesed. Tuleks mõelda selle üle, miks Hegel kasutab filosoofia iseloomustamisel just *pühapäeva* võrdpilti — see on päev, kui Jumal puhkas oma kätetööst. Siin näib olevat oluline sõnum inimesele enne tema järgmist sammu, enne uue maailma ehitamist: *tõmba hinge ja vaata, milline see maailm on*.

Kirjandus

- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 1986. Konzept der Rede beim Antritt des philosophischen Lehramtes an der Universität Berlin. — G. W. F. Hegel. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Dritter Teil. Anhang. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 1994. *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Hamburg: Felix Meiner
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 2015a. Vorrede. — G. W. F. Hegel. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. (Hauptwerke in sechs Bänden. Bd. 5.) Hamburg: Felix Meiner
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 2015b. *Phänomenologie des Geistes*. (Hauptwerke in sechs Bänden. Bd. 2.) Hamburg: Felix Meiner
- H e g e l, Georg Wilhelm Friedrich 2023. Eeskõne *Õigusfilosoofia põhijoontele*. Tlk Joonas Hellerma. — *Akadeemia*, nr 1, lk 3–25

JOONAS HELLERMA (1984) on lõpetanud 2006 Tallinna Ülikooli filmi ja meedia erialal, magistrakraad filosoofias (TLÜ, 2009). Alates 2005 Eesti Televisiooni toimetaja, alates 2014 “Plekktrummi” saatejuht. *Akadeemias* avaldanud tõlked: Martin Buber, “Inimese probleem: Väljavaa-de” (2015, nr 7, lk 1182–1208; koos järelsõnaga “Martin Buberi dialoogifilosoofia ja intersubjektiivsus”); Ernst Cassirer, “Riigi müüt” (2019, nr 1, lk 3–28; koos järelsõnaga “Kultuurivormide energia poliitikat tegemas”) ja Georg Wilhelm Friedrich Hegel, “Eeskõne *Õigusfilosoofia põhijoontele*” (2023, nr 1, lk 3–25; koos järelsõnaga “Minerva öökulli lendutõus: Eeskõne Hegeli *Õigusfilosoofia põhijoontes*”).

LUULET

Lauri Pilter

SAIALILL

Tupa, tupa, toalilli,
toalilli, loalilli,
loalilli, pühalilli,
lase puhun vilespilli,
vilespilli, valupilli,
valupilli, talupilli,
jalusele toalilli,
umbesjalu joalilli.

VIHMADE VARJUD

Poeg: Öösel helendas merepinnal reelingu taga midagi halli.

Isa tõsiselt: Jänesed.

Ema: Need on varjude riigist.

Poisike öise reelingu ääres: See on kohutav hääl.

Poisikese vanaema: Mhmmh.

See on kõikide elusolendite hääl igavikust.

PARALEPA ETÜÜD

Tähti kattis sume soomus,
millest imbus taevas,
vete kohal jahe hoovus
kulges, tuuled kaelas.
Pilliroog jäi imevaikseks,
riivas tulekuma.
Põõsa varjus peksis kilde
üksik õhtujumal.

PAKASEMARJAD

Kõigepealt saavad otsa maasikad, mustikad ja mustsõstrad
sügavkülmas.
Siis, jõulude paiku, nokivad linnud ära mustunud pihlamarjad.
Aprillis korjab tädi Hiie ära jõhvikad Einbi rabas.
Vahel jäävad mõned marjad külmikusse järgmise suveni.

MERITSED

Unistad küll,
aga ikkagi ohakas.
Sinisilmselt sinise silmapiiri poole —
ikkagi ohakas.
Sinu tänupärgadeks
saavad siniohaka kimbud.

SOOVITAV JA SOOVIMATU NEUTRAALSUS

Indrek Peedu

Kui tänapäeval ette hoiatamata ja ilma täpsustusteta küsida, kas erapooletuse, neutraalsuse võimalikkus on nüüdismaailmas midagi väärtuslikku ja olulist, siis oleks küllap õige raske leida neid, kes sellele täiesti eitavalt vastaksid. Ikka soovitakse, et leiduks viise, kuidas mingites asjades seisukohta mitte võtta või siis leida informatsiooniallikaid, mille usaldusväärsust mõistetakse otseselt sõltuvana nende eeldatavast erapooletusest. Kasvõi uudiste peale võib siin mõelda — olgu kallutatus sihipärane või teadvustamatu, ikka peetakse seda negatiivseks ning nõutakse ajakirjanikult erapooletuks jäämist. Võiks arvata, et veel enam tajutakse neutraalsuse poole püüdlavana või siis vähemasti võimalikult erapooletut ja tasakaalustatud teadmist pakkuvana akadeemilisi käsitlusviise. Isegi kui objektiivsus — kujutatagu seda kuidas iganes — võimatu on, näib ideoloogiliselt, poliitiliselt või ka religioosselt mõjutatud või suunatud teaduslik tegevus kahtlasena. Teisalt ei saa eeldada, et sellest järelduks üleüldine soov neutraalsuse järele. Neutraalsus võib olenevalt valdkonnast või teemast ilmnedagi nii soovitava kui ka täiesti soovimatuna. Veel enam, ka millegi ilmumine või mitteilmnemine neutraalsena võib osutada vägagi valdkondliku konteksti raamistikust sõltuvaks.

Näiteks väidab Tõnis Saarts (2022) Ukraina sõja käsitlemise kontekstis otsesõnu, et mingit tõeliselt neutraalset ühiskonnateadust ei oota läänemaailmas õieti keegi. Gulag, holokaust või Butša ei ole asjad, mille puhul huvitutaks täiesti neutraalsest ja hinnangutevabast analüüsist, märgib ta. Tuginemine tõlgendustele ja tähendusloomele konkreetsetes ajaloolistes kontekstides ja tähendussüsteemides muutvat selle pealegi võimatuks. Niimoodi

samastab ta muidugi objektiivsuse ja neutraalsuse ning on küsitav, kas nii peab tegema, kuid probleemipüstitus ise on äärmiselt tabav. Sest tõesti, kuivõrd oodatud või ihaldatud üks eriti sihipäraselt neutraalne politoloogiline käsitlus ühiskonnas üldse oleks? Kujutagem näiteks ette politoloogilist analüüsi, mille jaoks demokraatlik ja inimõigusi rõhutav ühiskonnakorraldus oleks vaid üks variant paljudest, mida politoloog kuivalt ja erapooletult analüüsib, mõistes seda aristokraatia, oligarhia ja diktatuuriga teaduslikus plaanis võrdväärseks. Samamoodi saab mõelda ka inimõiguste peale. Võime ju neid väärtustada, ent range erapooletuse seisukohalt on need lihtsalt üks väärtussüsteem paljudest, mida lahutatuna tervest hulgast eeldustest, normidest ja eesmärkidest vaevalt ühelgi neutraalsel või objektiivsel viisil õigustada annaks. On tõesti kaheldav, kuivõrd oldaks valmis toetama sellist ühiskonnateadust, mis taandaks tänapäevased arusaamad inimõigustest lihtsalt üheks huvitavaks ajalooliseks asjaoluks teiste seas. Saarts ise läheb tolles arutelus tegelikult isegi kaugemale ja põhjendab, miks neutraalsus pole mitte lihtsalt teostamatu ja ebasoovitav, vaid isegi ohtlik, sest inimsusevastaste kuritegude, imperialismi ja kolonialismi täiesti erapooletu käsitlemine loob pinnase hoopiski nende legitimeerimisele.

Neutraalsussoovi selline küsitavus ei piirdu ühiskonnateadusega. Sarnasusi leiab ka kirjandusteaduses. On ju kirjandusteadusliku huvi keskmes ikka olnud see kirjandus, mida peetakse kuidagi kõige väärtuslikumaks, kõige kõrgemasemeliseks. Ei huvituta lihtsalt igasuguse kirjanduse neutraalsest ja hinnangu-tevabast ajaloolisest, keelelisest, kultuurilisest ja muust analüüsist, vaid tahetakse kindlaks teha, milline kirjandusteos on see tõeline suurteos ja milline mitte. Püüaks kirjandusteadus erapooletu analüüsi poole, tuleks uusimaid kriminulle ja põnevikke käsitada ühiskondlikult hinnatud kirjandusteostega samaväärsena, küll ajaloolises plaanis ilmselt mõnevõrra vähem mõjukana, ent jättes täiesti kõrvale igasugused küsimused kirjanduslikust tasemest, kvaliteedist jms. Ent see, et ühiskonnas juhtumisi on A. H. Tammsaare või Kaplinski kõrgemalt hinnatud kui mõne kriminulli autor, oleks lihtsalt üheks erialaselt uurimisväärsaks asjaoluks teiste seas, mitte hinnang, mille andmine kuuluks kir-

jandusteadusliku tegevuse hulka. Kriminullid, eneseabiõpikud ja mainekujundusprojektidena välja antud autobiograafiad oleksid nii võrdväärselt kõnekad uurimisobjektid. Poleks mingit õigust ega põhjust neid Ristikivist või Önnepalust vähem väärtuslikuks pidada. Ometi on selge, et niisugust kirjandusteadust pole kuskilt võtta. Selge soov anda normatiivseid hinnanguid selle kohta, milline kirjandusteos on väärtuslikum ja milline vähem väärtuslik, on osa peaaegu igasugusest arutelust. Nagu hiljutigi ühel puhul sirgjooneliselt teatati, olevat “kirjanik” vaid valitutele mõeldud tiitel, sest nende kirjapandu pole lihtsalt üks tekst teiste seas, vaid “on LOOMING” (Hennoste 2024). Asjaolu, et millegi kuulutamine tõeliseks loominguks on tänapäeva mõtlemisviisis erilist väärtuslikkust omistav määratlus, ei vaja siinkohal küllap pikemat selgitamist. Nõnda pole neutraalsust loota ka kirjandusteaduselt. Ühiskonnateadustega võrreldavalt tundlikke ühiskondlikke ootusi selle erialaga küll (enamasti) ei kaasne, ent kahtlemata ootab nii mõnigi, et kirjandusteadlane kui erialaspetsialist ütleks selgelt, millised on need tõeliselt silmapaistvad, lugemist vääriavad tippsaavutused ja millised mitte.

Seda intrigeerivam on see, kuivõrd erinevaks võib neist näidetest osutada ootus, kui teemaks tuleb religioon või üldse midagi religioossusega seostatavat. Kui politoloogil olevat keeruline esitada täiesti erapooletut analüüsi, sest nõnda nähtavat teda potentsiaalselt isegi vastuvõetamatu legitimeerijana, siis religioossete teemade uurijalt pigem ei oodata selgeid seisukohti sellest, mida usuausus õigeks ja mida valeks pidada. Institutsiooniline religioon on ju riigist lahutatud ja igal inimesel on vaba valik neis asjus. Nõnda võivad otseselt religioossed, teoloogilised tegevused ja mõttearendused leida rahastust vaid kaudselt — raamistikkes, kus muidu religioossena mõistetakse on hoopiski tõlgendatud kultuuriväärtuslikus, hariduslikus, akadeemilises või muus vormis, mis pole riigist rangelt lahutatud.¹ Kirjandusteaduslike suunistega võrreldavaid juhiseid selle kohta, millist õpetust, uskumust

¹Kusjuures niimoodi märkides ei soovi ma kindlasti öelda, et seesuguste ilmingute puhul nende kirjeldamine, tõlgendamine ja raamistamine oleks kindlasti alati õigem just mingi ühe mõiste kaudu, vaid

või praktikat õigeks ja kõrgetasemeliseks pidada, ei oodata religiooni vallas aga ammugi. Vastupidi, oodatud on just selline religioonikäsitus, mis jääks sihipäraselt neutraalsele positsioonile ega tuleks andma üheseid hinnanguid. Läänemaisest demokraatiast drastiliselt erinevad poliitilised ühiskonnakorraldused väärivad hukkamõistu või vähemasti demokraatiast kehvemaks pidamist, ent selles, kas keegi on ultraortodoksne juut, luterlane või džainist, on eelistatud positsioon neutraalsus ja hinnangutest hoidumine.

Ilmekaks näiteks siinkohal on ootused haridussüsteemile. Läänemaaailmas võib usuõpetust (valikulise võimalusena) näha veel õige paljude riikide üldhariduse õppekavades, kuid Eestis pole enam ammu põhjust arvata, et see osana kooliharidusest mingit ühiskondlikku toetust leiaks. Ent nagu uuringud viimasel ajal on näidanud, jagub ühiskondlikku toetust usundiõpetusele küllaga ning mõistagi just siis, kui seda kirjeldatakse usuõpetusest rõhutatult erineva neutraalse ja tasakaaluka lähenemisena, mis kindlasti ei esitle ühtegi õpetust, väärtussüsteemi ega praktikat teistest eelistatavamana. Veel enam, mõni jõuline sekularist ja religiooni-kriitik võib usundiõpetust näha isegi vaktsiinina usulise pühendumise ohu ja eksitee vastu (vt nt Kivirähk 2024)! Olenemata sellest, kas tegelikult on põhjust arvata, et usundiõpetusel just selline mõju oleks, on niisugune mõtteliin märkimisväärselt sarnane sellega, mida Saarts neutraalses ühiskonnateaduses just ohuna kujutas, ainult et vastupidise eesmärgi nimel. Kivirähk näeb usundiõpetuses samuti õigete väärtuste ja arusaamade kujundamise tööriista, lihtsalt need väärtused ei seisne mitte vaadeldava legitimeerimises, vaid illegitimeerimises. Aga isegi olenemata kivirähklikest ootustest usundiõpetuse mõjule jääb keskmesse ikkagi idee sellest, et usundiõpetus peaks lihtsalt andma ülevaate usunditest ja tavadest, ajaloost ja nii edasi ning kindlasti vältima hinnanguid ja õigete arusaamade kehtestamist. Vaevalt küll ootaks keegi midagigi analoogset ühiskonnaõpetuse tunnist. Või kas me kujutaksime ette ühiskonnaõpetust, mis esitleks demokraatiat, mo-

kõigest näidata selliste mõistemääratluslike erinevuste pidevat kohalolu ja võimalikkust tänapäeva mõtlemisraamistik.

narhiat ja oligarhiat võrdväärsete riigivalitsemise süsteemidena, millest ühtki ei tohiks teisele eelistada, vaid mida tuleks käsitleda neutraalselt ja tasakaalukalt? Ja ometi, just midagi niisugust oodataksegi, kui vaatluse alla tulevat ilmingut liigitada religiooni alla kuuluvana.

Mida ütleb see tänapäevase läänemaise ühiskonna ja levinumate enesemõtestamisviiside kohta? Siinkohal võib kahtlustada, et kõige selle taga on ühelt poolt süvenevalt sekulariseerunud ühiskonnakorraldus, ent ka arusaamad ja ootused, mis käivad kaasas suurte üldistavate kategooriatega, nagu näiteks poliitika või religioon. Üha suurem osa ühiskonnast tajub end selgelt lahutatuna “kogu sellest religiooni teemast” ja ootab selliseid teadmisi, mis oleksid lahus otsestest õpetuslikest ja kogukondlikest lähtekohtadest. Vähemasti neile tajutavatel ja mõistetavatel viisidel lahutatud. Täiesti iseasi on see, kui suurt osa inimesi on võimalik akadeemilise religiooniuurimise seisukohalt pidada täiesti mitte-religioosseks, kui kasutada religiooni ja religioossusse mõisteid enam-vähemgi järjekindlal viisil, ent siinkohal on olulisem just inimeste enesekuvand (nii individuaalne kui ka ühiskondlik), mitte teistsuguste mõisteraamistikega toimiva uurija tõlgendused ja analüüsid. Igatahes, mõistes lausa iseenesest loomulikuna inimese elu jaotumist eri sfäärideks, nagu näiteks kultuur, majandus, poliitika, religioon ja nii edasi, on neist kõigist just religioon hakanud (kõige enam) ilmnema vabatahtliku lisandusena, mitte elulise möödapääsmatusena. Sekulaarsust tajutakse justkui põhiseisundi või standardseadistusena, mille peale inimene võib soovi korral lisaks võtta ka ühe või teise religioossuse, ent ta ei pea seda tegema. Õieti on ühel puhul isegi väidetud, et agnostilisena mõistetud sekulaarsusprintsip tuleb usule kasuks, kuna loob nõnda ühiskondliku ruumi, mille raames usuvabaduse toel religioossed kogukonnad saavad oma usku praktiseerida (Pilv 2017). Pilv näeb selles võimalust sekularismi veel üldistatumalt õigustada, kuna just see perspektiiv loovat ruumi mitmekesisusele laiemaski mõttes. Tuleb küll kahelda, kas see mitmekesisuse võimaldamine ikka nii üleüldine oleks. Kasvõi sekulaarsusprintsibiis endas või ka ilmselt paljudes neis näidetes, mis ennist politoloogiaga seoses jutuks tulid, ei pakuks see ruumi mitmekesisusele. Küll

loob see lähtekoha, mida tajutakse religiooniteemadel neutraalseks jäämisena. Siinkohal tuleb seda aga näha kõigest ühe näitena üha tugevamalt kinnistuvast eeldusest, mis mõistab sekulaarsust kõige muu alusena.

Ühelt poolt võiks sellise mõtteviisi taga näha valmidust vaadelda neutraalselt just neid asju, mida peetakse vabatahtlikult valituks. Esmajoones tähendab see religiooni individualiseerumist — religioon ei tule enam kuidagi (pool)paratamatult kaasa, vaid on asi, milles inimene võib valikuid teha, isegi korduvalt. Lisaks aga ei mõisteta vabatahtlikuna enam üksnes valikut, vaid isegi seda, kas üldse midagi valida. Kui ei pea tingimata valima ja võib end ka lihtsalt uudishimust kursis hoida, pole vaja omada, pakkuda ega kehtestada selgeid juhiseid selle kohta, mis on õige. Huvi religiooni vastu mõistetakse võrreldavana huviga jalgpalli või ilukirjanduse vastu — lihtsalt uudishimust, ilma kohustuseta võtta seisukohta, milline meeskond või kirjanik on kõige õigem või parem. Erinevalt jalgpallist või ilukirjandusest tajutakse tegeliku valiku tegemist religioonivallas aga tunduvalt fundamentaalsema valikuna. Olles valinud ühe neist, määratlenud end just ühe “religiooniks” liigituva kogukonna osana, tuleb selgelt loobuda teistest. Kui kirjanduse vallast mõeldaks samamoodi... valid proosa, hülga luule? Või siis — valid A. H. Tammsaare ja Dostojevski, järelikult tuleb kõrvale heita Miłosz ja Yeats? Võib kõlada kummastavalt, ent just niimoodi mõeldakse läänemaailmas tüüpjuhul kõigest, mida liigitatakse religiooni alla. Mujal maailmas võivad lääne inimese seesugused eeldused aga väga kummalisena mõjuda. Nagu Wilfred Cantwell Smith on kord osutanud, on Hiinas rahvaloenduse kaudu budistide kokkulugemine peaaegu niisama võimatu, nagu oleks Euroopas püüd loendada aristotellasi või pragmaatikuid (Smith 2020: 77). Teisiti sõnastades: sundida Ida-Aasia inimesi end rangelt siduma üksnes budistliku, konfutsianistliku või taoistliku traditsiooniga kõlaks neile nagu lääne inimesele väide, et see, kes sööb kartulit, ei tohi iial süüa porgandit ja vastupidi, sest need välistavad üksteise.

Niimoodi aga jõuamegi kogu problemaatika teise poole juurde — nii soov mõtestada religiooniteemat neutraalselt kui ka selise mõtlemisviisi võimalikkus tuleneb arvestataval määral lääne-

maailmas välja kujunenud mõisteraamistikest. Üha rohkem end just sekulariseerumise kaudu mõtestav lääne ühiskond on viimase paari sajandiga hakanud teatavat spetsiifilist raamistikku tajuma niivõrd loomupärasena, et seda mitte lihtsalt ei kasutata maailma mõtestamiseks, vaid tajutakse nii inimelu kui ka maailma olemusliku struktuuriüksusena. Pean mõistagi silmas kujutelma, mille järgi religioon mõistena tähistab muust selgelt eraldi seisvat omaette inimelu osa. Eri kontekstides võtvat see nähtus konkreetseid vorme, nagu kristlus, islam, budism, hinduism, igasugu põlisusundid, saientoloogia jne. Olgu täpne argumentatsioon misugune tahes, kõiki neid mõistetakse ühe ja sama prototüübilise ilmingu vormidena ja seda isegi siis, kui tegelikult on väga kaheldav, kas on üldse põhjust arvata, et maailma mitmekesisus niisugusesse vormi surutav oleks (vt nt King 2014). Uskumine, pühakirjad, institutsioonid ja kõik muu saavad selles vormis üheks tervikuks, mille olemasolu on lääne — ja üha rohkem ka muu maailma inimeste peas saanud iseenesestmõistetavaks. Kõige mõjukama ja silmatorkavama vormi on kogu see mõtteraamistik võtnud maailmareligioonide mõiste raames. Olles algupäraselt välja kujunenud 19. sajandi lõpu katsena eristada neid paari-kolme religiooni (kristlus, budism, islam), mida tollal peeti sotsiaalevolutsionistlikust paradigmat lähtudes kõige kõrgemalt arenenuks, sai sellest 20. sajandi vältel erakordse mõjukusega kategooria. Ajapikku laienes see teistelegi religioonidele (nt hakati kaasama judaismi, hinduismi ja džainismi ning kohati ka taoismi, zoroastrismi ja konfutsianismi), ent igasugu uusususunditele, tänapäevaks juba hääbunud minevikuusunditele ja nn traditsionaalreligioonidele jäi üks kindlalt suletuks.

“Maailmareligioonidest” sai elitaarne klubi, mille liikmesus oli suuresti määratud selle järgi, millised “ismideks” vormistatud traditsioonid ilmnesisid lääne mõttemaailma jaoks olulisena ja millised mitte. Nõnda sai maailmareligiooniks isegi judaism, kuigi massilisest ülemaailmsest levikust just rääkida ei saa, misjonitegevusega judaism põhimõtteliselt ei tegele ja sellesse pöörduminegi on väga, väga keeruline. Aga lääne mõttemaailmas keskselt tähtsana tuli ta kaasata. Mõni muu usund minevikus (nt mani-lus) või tänapäeval (nt bahaism) võis või võib ju olla hulga üle-

ilmsema ambitsiooniga, ent lääne enesemõtestamise jaoks ei ole neil võrreldavat tähtsust. Ülevaateteoste hulk, mis allutavad suure hulga maailma mitmesuguseid traditsioone, tavasid ja kogukondi just niisuguse mõisteraamistiku diktaadi alla, on tänapäevaks üpris mõõtmatu. Ent selles on lääne inimese jaoks enesemõtestamise plaanis midagi silmatorkavalt atraktiivset — miks muidu on ka sellised standardiseeritud ülevaateteosed privilegeeritud “isimised” sedavõrd edukad müügihitid. Ühtlasi ei saa unustada niisuguse perspektiivi kehtestumist ülikoolihariduse alusena. Tihti on sellisest mõisteraamistikust lähtuv ainekursus selleks ainumaks, mille inimene religiooni vallas üldse läbib. Seda lihtsalt tajutakse nõnda möödapääsmatu alusena. Ja mida muud oleks asenduseks võtta, nii et seda ühiskondlikult üldse asjakohaseks ja (keskselt) tähtsaks teadmiseks peetaks? Isegi maailmausundite mõisteraamistiku kõige teravamad kriitikud satuvad suurtesse raskustesse ja nendivad üha uuesti ideedepuudust, kui tuleb hakata välja pakkuma tõeliselt alternatiivseid viise läheneda traditsioonidele, mida tänapäevaks harjumuspärasel viisil on maailmareligioonidena määratletud (vt Cotter, Robertson 2016). Ja seda mitte sugugi seepärast, et maailmas ei leiduks teistsuguseid viise asjadest mõelda, vaid seetõttu, et kõik need muud viisid on läänepärastest akadeemilistest mõisteskeemidest niivõrd erinevad, et tooksid kaasa vajaduse ümber mõtestada palju enam kui vaid kitsalt maailmareligioonideks liigitatavat või pärinevad minevikus mõjukatest teoloogilistest perspektiividest ning ühe konkreetse traditsiooni enesetõlgendusviisist tuleneva mõisteraamistiku peale ei soovita ka tagasi minna.

Kõik see on omakorda asetatud sekulaarsele põhialusele. Mõistetakse ju sekulaarset elukorraldust ühiskondliku elu möödapääsmatu osana, erinevalt religioonist kui vabatahtlikust lisavõimalusest. Sekulaarsust religioonivälise perspektiivina on niiviisi hakatud tõlgendama väärtussüsteemi ja tõlgendusraamina kõige muu käsitlemiseks. Sellest on saanud omamoodi mugav ja turvaline viis ennast positsioneerida — kõik religioonideks tõlgendatavad traditsioonid, mõttesuunad ja kogukonnad saab sujuvalt allutada iseenda raamistikule. Paradoksaalselt — või siis hoopis ootuspäraselt? — on seda raamistikku hakatud mõistma neut-

raalse lähtekohana kogu inimelu mitmekesisuse tõlgendamisel ja seletamisel. Arvestades selgete ideoloogiliste ja elukorralduslike suuniste kaasnemist sekulaarsuse ideega ning ka idee enda mõteloosust tausta, pole mõjuvaid põhjusi arvata, et sekulaarsus kõrvalt vaadatuna oleks kuidagi põhimõtteliselt neutraalsem ja avatum perspektiiv kui näiteks kristlik maailmamõistmine. Ometi, läänemaailma mõtteraamistike kontekstis religioonidest mõeldes tajutakse sekulaarset vaatenurka neutraalsemana kui ühtki teist.

Just sellist kultuurilist tausta võib näha olulise lähtekohana, mille toel on saanud võimalikuks mitmed intellektuaalsed-akadeemilised lähenemised, kus püüe isiklikud hinnangud ja arvamused kõrvale jätta on saanud väärtuseks iseeneses. Millegi väärtuseks pidamine ei tähenda muidugi veel, et see ideaalkujul ka päriselt saavutatav oleks. Nagu Leszek Kołakowski on täheldanud, peaks antropoloog ideaalis olema korraga nii uuritava nahas kui ka uuritavast distantseerunud. Mõistagi on see inimlikult võimatu, ent püüdlemine normatiivsetest eelarvamustest vabastatud kirjelduse ja analüüsi suunas “on rohkem väärt kui üleolekutunne või fanatism” (Kołakowski 2020: 23). Niisuguste väärtustega kultuurikontekstist on välja kasvanud ka religiooniuuringute akadeemiline uurimisdisipliin sihipärase püüdena tegeleda kõige religioosseks kategoriseeritavaga viisil, mis ei tuleneks ühegi konkreetse usundi enesemõtestamisviisi(de)st ehk teoloogia(te)st ega ka sihipärasest religioonikriitikast. Ootuspäraselt on ka siin rakendunud suuresti seesama mõisteraamistik, mis läänemaailmale üldiselt religiooniasjus nõnda loomupäraseks on saanud. Ses mõttes on tähelepanuväärne, kui palju edukamaks on osutunud seesugusest fookusest lähtuv uurimistöö võrrelduna varasema, kristlikust teoloogiast lähtuva lähenemisega, kui eesmärgiks on põhimõtteliselt teistsuguste traditsioonide, tavade ja mõttesuundade sisuline mõistmine — kas siis ümber kujunenud mõisteraamistiku tõttu, sellest hoolimata või sellest olenemata. Küll on selge, et varem domineerinud teoloogilises perspektiivis sai kõik teistsugune ikkagi kriitika või hukkamõistu osaliseks, kui mitte ka kohe, siis lõpuks ikkagi. Võib-olla oleks isegi võimalik mõelda, et sekulaarsuse kaudu on esile kerkinud pind, millele toetudes on nii võõra

mõistmine kui ka mitmekesisuse aktsepteerimine muutunud palju võimalikumaks kui varem.

Aga siiski võib seegi olla illusioon, mille oleme endile loonud sekulaarsuse ideoloogilise perspektiivi täieliku omaksvõtmise kaudu. Eelnevalt välja toodud ootus erapooletust religiooni-alasest teadmisest on tihedalt olnud seotud ootusega, et teadmisi pakutaks just nende asjade kohta, mille olemasolu ühiskondlikult iseenesestmõistetavaks peetakse. Öeldagu ometi, mis see religioon, kultuur, ühiskond või majandus päriselt on! Ideaalis veel muidugi puhtakujulises vormis, igaüks lahutatuna teistest mainitutest. Loodusteaduste suhtes oleks üpris mõeldamatu, et tavakeelne mõistestik hakkaks dikteerima akadeemilist tegevust, ometi võib humanitaar- ja sotsiaalteadustes näha just seda. Ühiskondlik ootus on, et ülikool pakub teadmisi just nende asjade kohta, mida loomupärasena tajutakse ja päriselt olemasolevaks peetakse. Uurijad võivad ju abstrahdeeritud “isme” pidada väga probleemseks viisiks asjust mõelda ja “religiooni” kaheldava väärtusega kontseptsiooniks tegeliku olukorra kirjeldamisel või analüüsimisel, ent ootus on ette antud ja teadmisi nende asjade kohta nõutakse.

Tegelikud piirid religioosseks, kultuuriliseks, ühiskondlikuks, filosoofiliseks või muuks liigitumisel võivad osutada vägagi ebamääraseks. Ega sekulaarnegi perspektiiv paku sellele üheseid vastuseid. Ometi muutub suhtumine vaadeldavas nähtusesse drastiliselt sõltuvalt sellest, millise üldkategooria alla see liigitatakse. Kuidas asjad ise maailmas võivad osutada nii ühel kui teisel viisil mõistetavaks, omamata ainuõiget või ka üheselt sobivaimat määratlust, saab eriti selgeks, kui vaadata läänemaailmast kaugemale. Nii võisid jaapanlased ka pärast lääneliku religiooni-mõiste ülevõtmist 19. sajandi lõpukümnnenditel tõlgendada šintot sekulaarse ideoloogia, rahvusliku teaduse või hoopiski religioosse nähtusena (Josephson 2012: 98–168). Ent ka konfutsianismi on olnud võimalik Jaapani kontekstis mõista religiooni, avaliku sfääri, teadmise, liberalismi või mõnegi muu asjana (Paramore 2016). Neil puhkudel ei seisa uurija vastamisi küsimusega sellest, mis see “õige sõna oleks” uuritava asja tähistamiseks, vaid olenevalt uurimishuvist, küsimusepüstitusest või rakendatavast mõiste-

raamistikust ongi võimalik sama andmestikku erinevalt kujutada, tõlgendada, seletada. Selline tõlgenduslik paindlikkus leiab pidevat rakendust ka siin ja praegu meie kõigi ümber, mitte ainult kuskil teadustöö sügavustes.

Tulles tagasi poliitika ja religiooni võrdluse juurde ning kasutades seda ilmetava näitena, väärib tähelepanu see, kuivõrd ulatuslikud ja põhimõttelised järeldused tulenevad üksnes sellest, kas mingi tegevus, mõtteliin, kogukond või muu nähtus liigitatakse osaks ühest või teisest neist kahest kategooriast. Inimese suhtumine mingisse riigikorda võib struktuurset, funktsionaalselt, fenomenoloogiliselt või mis iganes viisil — igaüks võib siin omaenda eelistatud tõlgenduskoolkonna(d) käiku lasta — olla igati analoogne sellele, kuidas mõni “usklikuks” liigitatud inimene mõtestab iseenda suhet oma kogukonna õpetuse kesketesse väärtustesse ja arusaamadesse, ent kui see kategoriseeritakse “ühiskondlikuks väärtusarusaamaks”, mitte “religioosseks uskumuseks”, on järeldused sellest põhimõtteliselt teistsugused. Seda isegi siis, kui struktuurset, funktsionaalselt või mõnelgi teisel viisil on tegu märkimisväärselt sarnaste juhtumitega. Osutub miski poliitiliseks tegevuseks, on potentsiaalselt võimalik isegi riigireeturlik tõlgendus, kui aga tegu on vaid religioosse uskumuse ja tavaga, võib usuvabadusele apelleerides end edukalt kaitsta. Olenevalt sellest, mida soovitakse saavutada ja milliseid hüvesid üks või teine lähenemine konkreetsetes riigis pakub, võidakse nõnda sihipäraselt “religiooniks” sildistada väga mitmesuguseid asju. Kasvõi lihtsalt sel eesmärgil, et usuvabaduse rõhutamise kaudu enda eripärasid kaitsta või “religiooniks” liigitumise kaudu maksusoodustustest kasu lõigata. Üha kasvavat suundumust mitte mõelda endast kui “religioossest”, vaid kui “vaimsest” või “spirituaalsest” inimesest, tuleks näha ühe näitena sellisest kultuurilis-ühiskondlikust balansseerimisest enesemääratluslike võimaluste väljal. “Spirituaalsele” võib palju “religiooni” valda liigitatavat tunduda huvitav ja kõnekas, ent samavõrd soovimatu on kogu see ülejäänud taak, mis selle mõistega inimeste jaoks kaasas käib. Spirituaalsus paistab justkui võimaldavat sellist otsingulist vabadust, mille religiooniks kategoriseerumine ära võtab. Iseasi muidugi, kas ka päriselt asjad nii on, ent kui ka varem asjad päris nii polnud, võivad

sügavad veendumused ühe või teise sõna tähenduse suhtes lõpuks ikkagi kujuteldava esile kutsuda.

Aga sekulaarne raamistik ei salli ses asjas ebamäärasust. Vaja on selgust, kas miski on tegelikult religioosne, tegelikult poliitiline, tegelikult kultuuriline või midagi muud. Inimesed soovivad selgust, sest muidu ei tea, millisest mõtlemis- ja toimumisraamistikust lähtuda oma suhtumist kujundades. Tänapäevaks välja kujunenud arusaam religioonidest on suutnud olla märkimisväärselt edukas sellise selguse pakkumisel. Varem palju ulatuslikuma ja mitmekülgsema vormi ja tegevusväljaga liikumised, traditsioonid ja mõttesuunad on suunatud (või siis surutud) kindlatesse rööbastesse ja pandud just mööda neid radu kulgema. Olles määratlenud mingi hulga asju religioonideks ja rakendanud nende peal kogu sellist mõisteraamistikku, on see tugevalt ümber kujundanud “religioonideks saanud” endidki. Tähelepanuväärne on veel eriti see, kui täielikult on “usklikud” ise kogu selle mõtlemis- ja enesemõistmisviisi üle võtnud. Küllap looteski nõnda sekulaarsest ühiskonnakorraldusest tuleneva usuvabaduse hüvede peale, ent sellega ühes ennast ikkagi täiesti transformeerides. Muidugi, süüvides ajalukku ilmneb kiirelt, et vastavad muutused on tihti peale aset leidnud “religioosseteks” liigituvate inimeste endi eestvedamisel, kuid tüüpjuhul pole nende jaoks sobival viisil alguse saanud mõisteloome edaspidi üldse enam soovitud suunas kulgenud.

Kõige selle tulemusena on saanud võimalikuks ka kujutelm neutraalsest ja erapooletust teadmisest religioonide kohta ja tunnigiv ühiskondlik ootus, et just sellist teadmist tulebki hankida. Kuna erapoolikkust tajutakse asja mõtestamisena mingi konkreetse religiooni, maailmavaate, ideoloogia või muu sellise vaatenurgast, siis tegelik alusideoloogia on niiviisi muutunud peaaegu nähtamatuks ja saanud võrdväärseks pinnaseks kõigile teistele osalistele. Ent see võrdväarsus on võimalik vaid siis, kui isenda lähenemine kohandada alusideoloogia nõuetele. Esmajoones võib visandada mõningaid peamisi nõudeid: ei tohi kuidagi ohustada ühiskondliku sekulaarsuse esmasust, ei tohi rakendada ega propageerida vägivalda (sest vägivalla monopol on ju riigil), peab aktsepteerima mitmekesisuse olemasolu enda ümber (kui ka mitte

aktsepteerides seda enda sees), peab mõistma religioossust isikliku valiku küsimusena ning viimaks tungiv nõue mõista ennast ja kogu ühiskondlikku olukorda justnimelt neist mõisteraamistikest lähtuvalt. Kuna seda viimast kaldutakse ikka ja jälle unustama — või siis tõesti nõnda loomulikuks pidama, et ei tule pähegi seda teadvustada! —, siis väärib see rõhutamist. Küllap võiks lähema uurimise korral sõnastada veel mõnegi nõude, ent siinkohal peaks visandatutest olukorra mõistmiseks piisama. Seega, nõustudes selliste raamidega ja tegutsedes just niimoodi ette antud reeglitest lähtudes, saavad võimalikuks asjad, mida Aare Pilv kirjeldab olevat “elava usu enda huvides” (Pilv 2017). Elava usu huvides olevaks võib seda põhimõtteliselt pidada küll, ent esmajoones on see ikkagi sekulaarsuse huvides, ja elava usu huvides on ta vaid niivõrd, kui see elav usk on valmis kaasa mängima tal- le ette dikteeritud reeglitega mängu. Sellest mängust on võimalik kasu saada, ent reeglid ja mängimise asjaolu ise on juba ette ära kehtestatud. Umbes nagu aedikusse või ka suletud loodusparki kinni pandud loom — ette antud ala piires on muidugi vabadus suur, ent piirid on ikkagi olemas, ja kui ka saaks, siis ei tea, kas enam julgetakski neist välja astuda.

Nõnda võiks õige kergesti esitada üldistava argumendi, et kui- gi ühiskondlik ootus religiooni asjus on selgelt suunatud neutraalse teadmise järele, pole tegelikult põhjust arvata, et oodataks päriselt neutraalset teadmist, vaid üksnes teadmist, mis juba ette allub teatud raamistikele. Samas on see probleemiks vaid siis, kui otsitakse mingit absoluutset, peaaegu objektiivsusele pürgivat neutraalsust, mis oleks sõltumatu igasugustest inimelu kontekstidest. Mõistes neutraalsust toimimisviisina, milles kõigisse pool- tesse suhtutakse samadest reeglitest lähtudes, võib seda ikkagi võimalikuks pidada. Umbes sellisena võib mõista ka neutraalsust, millest lähtuvalt huvitatakse religioonialastest teadmistest ja mil- lest lähtuvalt ollakse valmis “religioonideks liigitatutega” suht- lema. Ent tasub meeles pidada, et selline neutraalsus on üheselt determineeritud eeldustega, mis näeb sekulaarset perspektiivi es- masena. Niikaua kui tegevus, enesemõtestamine ja kõik muu jääb sekulaarse väärtusruumi ja sekulaarsusega kaasnevate mõisteraa- mistike piiresse, saab võimalikuks ka neutraalsusele pürgiv suh-

tumine kõigisse asjaosalistesse. Õieti on põhjust arvata, et umbkaudu sellist neutraalsust oodatakse teisteltki erialadelt või siis soovivad pakkuda ka mitmed teised akadeemilised erialad, mitte ainult religiooniuuringud või antropoloogia. Isegi Saarts, kes paari aasta eest kuulutas neutraalsuse soovimatuks, võimatuks ja isegi ohtlikuks, on hiljem asunud politoloog — vastandatuna tegevpoliitikutele — kirjeldama nendena, kes tegevat “kuivi ja erapooletuid järeldusi” ja kel puuduvat surve oma “teadmiste baasil ühiskonda ühte või teise suunda” liigutada (Saarts 2024). Ilmneb, et ka tema jaoks võib soovimatuks kuulutatud erapooletus teisel juhul ometi osutuda üheks politoloogiat põhimõtteliselt iseloomustavaks ja seda isegi legitimeerivaks tunnuseks.

Mida kõigest sellest järeldada? Kas siis neutraalsus on soovitud või mitte? Võiks ehk öelda, et mõneti küll, kuid alati vaid teatud tingimustel. Neutraalsus on saanud võimalikuks ja mitmekesisus on lubatud, kui see leiab aset ja on mõisteliselt formuleeritud olemasoleva väärtusruumi ja mõisteraamistiku piires. Selle mänguvälja piires tegutsedes on neutraalsus osutunud kohati isegi märkimisväärselt edukaks viisiks, kuidas püüelda tõeliselt teistsuguste inimeste, mõttemaailmade, religioonide mõistmisele. Selle raamistiku sees ollakse mõningatel juhtudel palju enam huvitatud neutraalsusele pürgivast teadmisest, nagu ollakse palju enam valmis aktsepteerima ka mitmekesisust. Ent siiski vaid selle piires. Ka valmidus võimaldada usuvabaduse toel mitmekesisust ammendub kiiresti, kui seistakse vastamisi vägivallaks kategoriseeritava õigustamisega või väga rangeid liikumispiiranguid kehtestavate ja nõnda individuaalse liikumisvabadusega vastuolu minevate õpetuste ja tavadega. Nii tasub lääne, sekulaarsusele pürgivat ühiskonnakorraldust muudiski aspektides analüüsides tähelepanu pöörata sellele, mis tingimustel ja mille suhtes ollakse neutraalsusele avatud ja selle rakendamisest huvitatud ning millal mitte. Ehk just selles, mis puhkudel ja mis tingimustel soovitakse neutraalsust ja millal sugugi mitte, ilmneb midagi väga kõnekat tänapäeva lääne ühiskonna ja enesekuvandi kohta.

Kirjandus

- Cotter, Christopher R., David G. Robertson (eds.) 2016. *After World Religions: Reconstructing Religious Studies*. London: Routledge
- Hennoste, Tiit 2024. Päästa eesti kirjandust... — *Sirp*, 2. veebr, lk 2
- Josephson, Jason Ānanda 2012. *The Invention of Religion in Japan*. Chicago: The University of Chicago Press
- King, Richard 2014. Orientalism ja müütiline “hinduism” tänapäeval. Tlk Indrek Peedu. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1382–1421
- Kivirähk, Andrus 2024. Usundiõpetus kui vaktsiin. — *Eesti Päevaleht*, 5. jaan
- Kołakowski, Leszek 2020. *Müüdi kohalolu*. Tlk Hendrik Lindepuu. Halliste: Hendrik Lindepuu kirjastus
- Paramore, Kiri 2016. *Japanese Confucianism: A Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pilv, Aare 2017. Agnostilisest riigist. — *Kirik & Teoloogia*, 10. märts. <https://kjt.ee/2017/03/agnostilisest-riigist/>
- Saarts, Tõnis 2022. Sõda Ukrainas ning sotsiaalteadlaste neutraalsus ja vastutus. — *Sirp*, 23. sept, lk 6–7
- Saarts, Tõnis 2024. Miks politoloogid ei kipu tegevpoliitikuteks? — *ERR*, 19. jaan. <https://www.err.ee/1609227120/tonis-saarts-miks-politoloogid-ei-kipu-tegevpoliitikuteks>
- Smith, Wilfred Cantwell 2020. *Religiooni tähendus ja ots*. Tlk Mihkel Niglas. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus

INDREK PEEDU (1985) on lõpetanud Tartu Ülikoolis riigiteaduse ja usuteaduse bakalaureuseõppe 2008, religiooniantropoloogia magister 2011, doktorikraad religiooniuuringutes 2019 (mõlemad TÜ). 2017–2019 oli TÜ usuteaduskonna religiooniuuringute nooremteadur, 2019–2020 samas spetsialist, alates 2020 lektor ja 2021–2023 ühtlasi teadur sealsamas; 2021–2023 oli Bochumi Ruhri Ülikooli järel doktorant. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Kuluka signaliseerimise religiooniteooria” (2012, nr 3, lk 492–507), “Kuidas teada kõike?: Märkmeid teadmisotsingu radadelt” (2014, nr 3, lk 387–409) ja “Aasia mõtteloo ja eesti vaimu kohtumiskohta otsides?” (2022, nr 7, lk 1264–1278); tõlked:

Richard Sosis, “Religioossed käitumisviisid, märgid ja keelud: Signaalseerimistooria ja religiooni evolutsioon” (2012, nr 2, lk 283–317), Peter Harrison, ““Teadus” ja “religioon”: Piirjooni kujundades” (2013, nr 3, lk 453–463; nr 4, lk 579–602), Richard King, “Orientalism ja müütiline “hinduism” tänapäeval” (2014, nr 8, lk 1382–1421), Jonathan Z. Smith, “Religioon, religioonid, religioossus” (2017, nr 10, lk 1854–1877) ja Jonathan Z. Smith, “*Adde parvum parvo magnus acervus erit*” (2018, nr 6, lk 1075–1109), ning arvustuse “Kultuuriteooriat piiritledes” (Rein Raua teosele *Mis on kultuur?: Sissejuhatus kultuuriteooriatesse*; 2017, nr 1, lk 149–158).

ENNO OOTSING. Villu ja Anna (A. H. Tammsaare “Kõrboja peremehe” järgi, 1977; värviline puulõige)

VIIS BALLAADI

Lehte Hainsalu

PILVEBALLAAD

Aeg tuleb, kus sajandi kadudes
üks meeskond töötab pilvis —
erakontodes, Facebooki ladudes,
fotogaleriis, videofilmis.
Leiab kadedust, väiklust ja sõimu,
tahet pühadel tundmustel tallata,
leiab kirge krabada võimu
ja võõraid maailmu vallata.
Propaganda toob silmile kae,
eksi meelitab kahekeelsus:
teist võimalust iial ei vae
suur püha lihtsameelsus.

Annab aimu too arheoloogia
selle sajandi inimtõust,
meie kuhtunud elujõust,
ja mis olid me kahtlased foobiad.
Muinsusuurijad meelt ei heidagi,
kui sobravad põlvini prügis:
võivad killukest inimsust leidagi.
Kas käsil on inimsoo sügis?

Tuleb tegude tulemit põdeda,
kui rukis on pandud rukka.
Hoidku taevas, et ei tuleks neil tõdeda:
see sugu pidi saamagi hukka.

RAHAPESUBALLAAD

Kaks külanoorikut, krapsi ja tarka,
lambanahkseid kasukaid kolgivad kurikaga,
jalgu neil nilpsab ojavesi kiisa ja purikaga.
Äkki kukub karmanist sada Saksa Marka.
Ojake ei kavatse saada rahavargaks —
sestap peseb sedelid kümneks Ostmargaks.

Teistkord jälle noorikul vesipesu käsil,
ihukaitsjaks kaasanud krantsid Pontu ja Larka.
Kaatsad katki, tengelpung ujub ojavesil,
mitmest Ostmargast saab pestud mitu Eesti Marka.

Vastses vabaduses rõõm lööb heledat lokku
ja künnikuub saab sama heledat tooni.
Kuid pesus kipub tõmbama iga asi kokku —
sajast Margast pestakse kümme Eesti Krooni.

Pesuköögist kiirustab otsejalu ojja
pesu uhtma eakas naine, sääre peal sääsekublad.
Vile taskusopp kui säästusid ei hoia,
Kroonipakist pudenevad üksikud Vene Rublad.

Pesupesu eal ei lõpe. Veel kestab naiste töö.
Kuid ükskord ometi saab antud viimane laks.
Suurpuhastuses Rublad kõik alla neelab öö.
Tuleb õnnekombel ilmale Eesti Kroon 2.
Küll näib see omane, küll paistab see püha!

Kuid rahapesu, rahapesu trummeldab üha.
Meil kõõgis undamas töökas pesumasin
ja piltilus Eesti Kroon peab poegima eblaka Euro.
Pestes toogi kahaneb, kuni on hoopis kasin,
kuni kõik elu on puhta pekkis ja neuro.

PURSKEBALLAAD

Vesuuv taas täidab oma magmakaevu.
Kui talumatuks muutub pingepiin,
ta uhkes rõõmus purskab välja raevu —
kuld, ooker, umbra, kinaver, karmin.
See põgeneb, kel tiivad andnud Jumal.
Kõik maised tuhka matab tulemägi,
ei pääsu ole hingel õnnetumal.
Maailma lõpp, kes seda viimselt nägi.

Kuid laavamaa ei jää ju kauaks paljaks.
Tuul seemne toob, see ajab itsi idu.
Värv must ja hall lööb tasahaaval haljaks.
Ühtäkki taimedel on purskepidu —
nad tühjaks purtsatavad magasi,
mis küpseb kupras, kõdras, kaunas, kukrus.

Uut, vana rahvast voolab tagasi,
kui vaigistatud lein ja paastunukrus.
On võimas inimpaari loomisvägi:
kõik tuleb õide ajatada siin,
ja purskab fallos nagu tulemägi —
kuld, ooker, umbra, kinaver, karmin.

VASAKU ÕLA BALLAAD

Aeg kannab raskust vasakusse õlga,
seal tuikab vahel närivalu tüütu,
seal nagu koguks elamise võlga,
kui polekski sa sünnist saadik süütu.
Seal istub keegi maskis tiivuline,
kes nagu hoiaks sind, su kulgu valvaks,
et kestaks elu lühiviivuline,
et võõras Surm sind ennakult ei salvaks.

Su lähemaid, kes läinud eele juba,
ehk küll te ühistee ei ole pikk,
neid unekaisus kohata on luba,
ja minevik on ärgas olevik.
Nad läksid minna, kõike kaasa võttes,
mis poolik, andeksandmatu ja väär.
Neid mõistad nüüd. Ja koged süvamõttes,
et piiritu on andeksanni määr.

Kui koid on läbi närind elusarika,
hing hingitseb kui küünla nõrgal kumal,
siis kallab tühjaks liisund elukarika
Surm, lepitaja, andestuse jumal.

VOOLAVATE VETE BALLAAD

Aeg voolab ruumis, ürgses Emajões,
jää allgi voolab läbi pingsa aasta.
Uut tõtt näeb maailm seni käibind tões,
ta allavett näeb libisemas saasta.

On vetel vabadust, on vetel kiire.
Aeg sunnib tagant, murduv tuisutalv.
Võib vesi ületada kaldapiire,
sest tulvavett ei halda sängisalv.
Ringtantsus tiirleb-viirleb Peipsi poole
kõiksugu räpp ja surnud risurägu.
Kuskohta heidab päike kiirte noole,
sealt vilksab ilmaruumi puhas nägu.

On aja vool üht pidi igavene.
On vaibumatu vete saastaviik.
Seal teispool Peipsit hinge vaagub Vene —
seal kerkib uus, muud nime kandev riik.

VABAST MÕTTEVAHETUSEST KANONISEERITUD TÕENI

Diskursus ja representatsioon nõiduse konstrueerimises

*Wolfgang Wagner, Andrés Mecha, Maria do
Rosário Carvalho*

Tõlkinud Birgit Villum ja Andu Rämmer

1. SISSEJUHATUS

Sotsiaalpsühholoogias on vähe teada tegeliku igapäevadiskursuse
dünaamika ja toimimise kohta. See on arusaadav, sest tegelikke

Wolfgang Wagner, Andrés A. Mecha, Maria do Rosário Carvalho. Discourse and representation in the construction of witchcraft. — Toshio Sugiman, Kenneth J. Gergen, Wolfgang Wagner, Yoko Yamada (eds.). *Meaning in Action: Constructions, Narratives, and Representations*. Springer, 2008, pp. 37–48, doi.org/10.1007/978-4-431-74680-5_3. © Springer 2008. Avaldame kirjastuse loal. — Selle teksti varasema versiooni “On discursive construction, representation and institutions: A meta-empirical study” on kaks esimest autorit avaldanud János László ja Wolfgang Wagneri toimetatud kogumikus *Theories and Controversies in Societal Psychology*. Budapest: New Mandate, 2003, lk 102–116.

diskursusi on keeruline jälgida, ilma et neid tugevasti mõjutaks vaatleja või salvestusseadme kohalolek. Peale mõne pigem kunstliku (mitte loomuliku) diskursiivse sündmuse, sealhulgas diskursuse võtmes analüüsitud laboratoorse vaatluse, on asjakohaste sotsiaalsete nähtuste analüüsiks usaldusväärset materjali liiga vähe. See on probleem kõigi tegeliku ühiskonnaelu uurimisele pühendunud psühholoogiavaldkondade jaoks.

Käesolevas artiklis ei asenda me igapäevaelu tegelikku diskursust laboratooriumi ega muu kunstliku keskkonna, vaid hoopis kirjandusliku mudeliga. Kirjandus kujutab igapäevaelu ja sündmuste olulisi aspekte teksti kaudu. Oscar Wilde on küllap õigusega öelnud, et elu jälgendab kunsti. See võib nii olla, sest hea ilukirjandus on kindlasti võimeline tabama tegeliku elu olemust viisil, mis pakub sotsiaalsete protsesside tõepärasel mudelil. Selliste tekstide analüüs ei ole tavalises mõttes empiiriline, sest uurimisobjektiks olev sotsiaalne elu ei ole selle analüüsi otsene “andmebaas”. Meie “andmebaasiks” on sotsiaalse elu kirjanduslik representatsioon, nii nagu kirjanik on selle esitanud ja seda edasi arendanud. Meie uuring pole ka kirjandustekstide analüüs kirjanduspsühholoogia mõttes. Meid ei huvita kirjaniku mõtted ega tegevuskäigu konstrueerimine, vaid käsitame teksti tegeliku elu *mudelina* (vt Contarello 2008).

Käesolevas analüüsis näitame, kuidas diskursus ja käitumine ning sotsiaalsed representatsioonid ja institutsionaalne objekteerimine üksteisest sõltuvad. Meie arvates tõlgendavad teadlased sotsiaalset representatsiooni tavaliselt kas indiviidide seas jagatud teadmisenähtuse või siis institutsionaliseeritud diskursuse tasandil, kus representatsioon eksisteerib juba reifitseerituna ehk esemestatuna.¹ Peale nende kahe vormi esinevad representatsioonid aga ka ajas areneva diskursuse kommunikatiivse mustri muutlike elementidena. Sealt on neid teadlasel keeruline tabada ning

¹Reifitseerimine ehk esemestamine kujutab endast abstraktse iseloomuga nähtuste selgepiirilisteks objektideks taandamist neile iseloomulike, püsiva iseloomuga omaduste omistamise kaudu. *Siin ja edaspidi Andu Rämmeri märkused.*

seetõttu jääb representatsiooni kujunemise dünaamika sotsiaalteadusliku vaatluse alt tihtipeale välja.

1.1. Diskursus ja representeerimine

Vastupidi tavaarusaamale indiviidide meeltes toimuvatest tunnetusprotsessidest käsitleb Serge Moscovici sotsiaalsed representatsioonid kui kollektiivse “sotsiaalse objekti” viimistlemist “kogukonna poolt käitumise ja suhtlemise eesmärgil” (Moscovici 1973). Selles tõlgenduses

ei peeta objekti ja subjekti funktsionaalselt eraldiseisvaks. Objekt asub tegevuse kontekstis just seetõttu, et inimene või grupp peab seda osalt oma käitumise laienduseks (samas: xi).

Sellise iseloomustuse tõsiselt võtmine teeb sotsiaalsest representatsioonist kogukonda puudutava kollektiivse nähtuse, mida üksikisikud oma igapäevakõnes ja -tegevuses ühiselt konstrueerivad. Seetõttu on representatsioonide meeltesse lokaliseerimise asemel täpsem mõtestada neid meeltevahelisena. Sellisena on sotsiaalne representatsioon suhtluses osalejate sõnalisel ja avalikus käitumises väljendatud mõtete ja tunnete tervikkogum, mis moodustab endast sotsiaalse grupi jaoks objekti (Wagner jt 1999).

Nii ahvatlev, kui selline sotsiaalsete representatsioonide tõlgendus ka olla võiks, on seda meie teada harva, kui üldse, reaalse maailma keskkonna puhul rakendatud. Representatsioonide sellisel viisil uurimine tähendaks, et tuleb vaadelda tegeliku elu sündmusi laiendatult ja teha nende põhiolemuse esiletoomise kaudu järeldusi representatsiooni sisu kohta, mida teostavad sotsiaalsed osalejad oma situatiivses diskursuses ja muus tegevuses. See võimaldaks ka selgitada teoreetilist seisukohta, et

kui taandada sotsiaalsed representatsioonid kollektiivsest nähtusest üksikisikute tasandil jagatuks, võivad uurija huvifookusest välja jääda representatsioonide ja tegevuste vahelised tihedad seosed [---] sotsiaalsel tasandil (Wagner 1994: 261).

Diskursuseks on meie käsituses igasugune vestlemine või kirjutamine, mis toimub sotsiaalses situatsioonis; see on sotsiaalne

tegevus (Dijk 1997). Lisame siia ka igasuguse avaliku — kehalise — tegevuse sotsiaalses situatsioonis, mis oma semiootiliste jõudude tõttu kannab teistele sotsiaalsetele osalejatele edasi tähendust. Mis tahes sellise diskursuse kommunikatiivse funktsiooni ja/või tagajärgede kaudu konstrueerivad sotsiaalset keskkonda jagavad inimesed konkreetset tegelikkust, mis on osalejate jaoks antud ajahetkel ja selles kohas tõene.

Olgugi et iga indiviid on sotsiaalses keskkonnas subjektiivselt vaba väljendama kõike, mida ta soovib, on tõsi, et iga osaleja diskursiivne liigutus piirab teiste osalejate võimalikke liigutusi. Seetõttu on iga osaleja oma väljendustes piiratud teiste kohalolekuga ja nende eelnevate liigutustega. Grammatika või sisuline struktuur, mis selle teemaga seotud diskursiivsete liigutuste jadas välja kujuneb, on kergesti käsitatav samaväärsena sotsiaalse representatsiooniga.

Representatsioonide diskursiivne väljakujunemine pole lõplik senikaua, kuni nad pole sotsiaalsetes institutsioonides kehas-tunud. Seetõttu ongi paljud representatsioonid realiseerunud institutsioonidena, olgu siis tegu ametlikult tunnustatud organisatsioonidega, nagu kohtud, parlament või koolid, või käitumisviisidena, mis tähistavad suurema osa osalejate silmis sotsiaalset objekti. Sellisel juhul on representatsioonid pigem reifitseeritud kui kogukondlikel aruteludel põhinevad.

1.2. Tekst

Võtame vaatluse alla Arthur Milleri näidendi *The Crucible* (Proovikivi), mis saksa keeles kannab pealkirja *Hexenjagd* (Nõiajaht) ning hispaania keeles *Las Brujas de Salem* (Salemi nõiad).² Ingliskeelne originaalpealkiri osutab tõe ja vale vahel valiku tegemise ees seisva peategelase Proctori katsumusele (olukorrale, kus kontsentreeritud jõud mõjutavad üksteist, et põhjustada muutusi). Lõpuks, selle asemel et valetada ja jäädvustada moonutatud

²Siinses artikli ümberpaneku tsitaatides on kasutatud Virve Aruoja 1957. aasta tõlget (vt Miller 1957).

tegelikkust, väites, et ta nägi üht naist kuradi seltsis, rebib ta vaele-tunnistuse puruks ja laseb end hukata.

Meie peamiseks huviobjektiks on siiski näidendis arenevad kollektiivsed sündmused, mitte üksiku tegelase isiklikud reaktsioonid. Seetõttu tabavad tõlgete pealkirjad meie ülesande olemust paremini kui originaalpealkiri. Nagu eespool mainitud, käsitleme seda teksti nõiajahist kui kollektiivsete sündmuste mudelit, mis illustreerib erakordselt hästi grupi diskursiivse tegevuse läbipõimunud protsesse, nendega seotud sotsiaalse representeerimise protsesse ning sammhaaval liikumist representatsiooni institutsionaliseerumise poole. Asjaolu, et sündmused leiavad aset kauges minevikus, ei vähenda selle väärtust meie jaoks.

Sündmused toimuvad väikeses Salemi külas Massachusettsi osariigis 1692. aastal. Mängulise rituaalse tegevuse käigus, mille algatas jamaikalasest ori Tituba koos mõne noore naise ja tüdrukuga, langeb osa tüdrukuid erutuse ja hirmu tõttu minestusse ja transiladssesse seisundisse. Sellisena on nad uneseisundis ega reageeri katsetele neid äratada. Niisugune ebatavaline käitumine õhutab külaelanike hulgas oletusi nõidusest ja kuradi tegevusest. Kuigi mõne aja pärast tulevad vaevatud tüdrukud teadvusele ning on terved, viivad oletustele tuginenud arutlused amefliku uurimiseni. Kahes etapis appi kutsutud religioossed institutsioonid muudavad algselt tähtsusetud sündmused järk-järgult tõsiseks süüdistuste ja vastusüüdistuste pingpongiks koostööst kuradiga, mille tulemuseks on Salemi küla kahekümne kahe elaniku hukamine.

2. KOGUKONDLIKUST DISKURSUSEST REIFITSEERITUD DISKURSUSENI NING SEALT INSTITUTSIOONIDENI

Sündmused ja nendega seotud diskursused saavad alguse külaelanike seas, kelle hulka kuulub reverend Samuel Parris. Selline keskkond meenutab Moscovici (1984) käsitlust kogukondlikest aruteludest. Nendes tingimustes suhtub enamik inimesi esimesesse kuulujuttudesse kuradi ja nõidade kätetöö kohta umbusuga ning tüdrukute tardumust ja teadvusetust peetakse loomulikuks

seisundiks, mis allub meditsiinilisele ravile, nagu toob reverend Parris välja küsimuses arsti diagnoosi kohta:

PARRIS (ärevalt): Noh, laps, mida doktor ütles?

SUSANNA: Ta palus, et ma ütleksin teile, et ta ei suuda leida oma raamatutest mitte ühtegi rohtu.

PARRIS: Las ta siis otsib veel. (Miller 1957: 9.)

Inimeste seisukohad on siiski selles küsimuses erinevad — paljud lükkavad üleloomulike põhjuste idee otsesõnu tagasi, samas kui teised, sealhulgas arst, peavad seda võimalikuks. Selles etapis võib kergesti ette kujutada, et pärast endast välja viidud tüdrukute toibumist võiks edasised vestlused kogukonnas tava-päraselt jätkuda. Mõiste “kogukondlik diskursus” ei tähenda seega mitte kokkulepet, vaid vestluste mustrit, kus nõusolekut ja eriarvamust käsitatakse paindlikult ning nendega seotud uskumused säilitavad teatud plastilisuse, et võimaldada kogukonnaelul toimida.

Juhtub aga nii, et reverend Parris kutsub külaelanikud kirikusse kokku, et kaitsta end süüdistuste eest oma kirikus toimuvate korratuste kohta. Parrise samm on mingil määral poliitiline ja selgete võimuhuvidega. See kogunemine tähistab institutsionaliseerumise esimese tasandi algust, tunnustatud eksortsismispetsialisti reverend Hale'i kutsumist neid sündmusi uurima, tõestama nende loomulikkust ning seega vabastama Parrist süüdistustest. Tuleb tähele panna, et selles etapis varjab nõidusesüüdistus rikka Thomas Putnami poliitilist sammu reverend Parrise vastu:

PUTNAM (justkui lisainfo saamiseks): Räägitakse, te olete saatnud tema kõrgeaususe mr Hale'i järele?

PARRIS [---] (üha ebakindlamalt): Ainult ettevaatusest. Tal on sellistes asjuses palju kogemusi.

PROUA PUTNAM: Seda küll. Möödunud aastal ta avastas Beverlys ühe nõia, kes teab, mis tänavu juhtub.

PARRIS: Oodake nüüd, Goody Ann, nad ainult arvasid, et ta oli nõid. Ma olen kindel, et seal polnud mingit nõidust.

PUTNAM: Polnud mingit nõidust! No kuulge...

PARRIS: Palun teid, jätke see! Ma ju tean, et te olete viimane, kes soovib, et mind tabaks see kohutav süüdistus! Nad tahavad mind Salemist välja süüa, selles on kogu asi. (Miller 1957: 13–14.)

Sellel institutsionaliseerumise esimesel tasandil rakendab eksortsist Hale reegleid ja tegutseb vastavalt oma elukutsele ning tema raamatutesse kätkevad tarkusele. Tavaarusaamade asemel tähistavad mõtlemist ja argumentatsiooni nüüd seadus ja raamatud ning nad omandavad teistsuguse iseloomu, mis eristab selle etapi järsult varasemast kogukondlikust diskursusemustrist:

PARRIS (vaikselt): Mis raamat see on?

[---]

HALE (tundes mõnu tehtavast vaimutööst): Siia on koondatud kogu nähtamatu maailm, siin on ta esindatud ja läbi arutatud. See raamat paljastab kuradi kogu tema tõpralikkuses. Siin on veel kodukäijad, luupainajad, nõiad, kes liiguvad maal, õhus ja vee peal; õised ja päevased võlurid. Ärge kartke — me leiame ta üles, kui ta on meie sees, ja purustame täielikult! (Miller 1957: 37.)

Hale'i eelkirjeldatud elukutse ja pühakirjade autoriteet koos teiste süüdistustega teeb ori Titubast protseduuride ohvri, kui ta tuvastatakse tüdrukute rituaalide ja tantsude algatajana metsas. Peksmise tagajärjel vihjab ta mitmele võimalikule nõiduse allikale. See protseduur mõjutab Salemi kogukonda ning Hale kutsub mitu varasemalt kriitilist inimest institutsionaalses keskkonnas küsitlemiseks välja, näiteks Proctori. Diskursus külas muutub järk-järgult mitteformaalsest ja kogukondlikust taktikaliste huvide väljendamiseks, püüdes tõrjuda endalt süüdistusi nõiduses. Mitte keegi ei saa end selles uues kogukondlikus jutumustris pida kaitstuks sihtmärgiks sattumise eest.

Institutsionaliseerumise teine tasand on piiritletud kohtu saabumise ja tööle rakendamisega, mida juhib asekuuberner Danforth. See kohus tegutseb ülimalt vormiliselt, küsitledes kokkuvõttes suurt hulka inimesi, keda teised süüdistavad viisil, mis peagi lavii-nina edasi veereb. Uurimise edenedes vangistatakse ja hukatakse üha rohkem külaelanikke. Kohus mõistab menetluse käigus süüdi isegi heategijaid ja kõrgelt hinnatud kogukonnaliikmeid, näiteks aruka Rebecca Nurse'i.

Selles institutsionaliseerumise etapis on valdav kaitse- ja süüdistuste diskursus, mida juhib külaelanike tahe ellu jääda ning võimaluse korral ka oma tegelikele ja kujuteldavatele vaenlastele isikliku kasu saamise eesmärgil kahju tekitada, nagu näiteks Putnami klanni põlvkondadepikkuses konfliktis naabritega:

DANFORTH: Härra Putnam, mul on siin härra Corey süüdistus teie vastu. Ta väidab, et teie ise olete õhutanud oma tütart karjuma, et George Jacobs, kes praegu on vangistatud, on nõid.

PUTNAM: See on vale.

DANFORTH (Giles'i poole pöördudes): Härra Putnam väidab, et teie tunnistus on vale. Mis teie selle kohta ütlete?

GILES (vihahoos käsi rusikaisse surudes): Ütlen, et ta on igavene p... pugeja, rohkem midagi!

DANFORTH: Missuguse tõendi te võite esitada oma väite kinnitamiseks, härra?

GILES: Minu tõendus on siin. (Osutab paberit.) Kui Jacobs puuakse üles, siis ta kaotab oma varanduse, niisugune on seadus. Ja selle ostab Putnam, sest teistel pole nii palju raha. See mees oma maa-ahnuses on valmis kõiki oma naabreid üles pooma. (Miller 1957: 97.)

Peagi tunduvad ka väga imetabased sündmused, mis varem oleksid külaelanike hulgas suurt umbusku tekitanud, usutavad, iseenesestmõistetavad ning igapäevavestlustes kõhklematult välja öeldavad. Arthur Miller märgib, et nõiajaht pakkus hilinevad võimaluse puhastada oma hinge mineviku pahategudest avaliku ülestunnistuse kaudu, kasutades ohvreid süüdistamise allikana:

Järsku oli saanud võimalikuks, jah, isegi pühaks ja patriootlikuks, üles tunnistada näiteks, et "Martha Corey tuli öösel minu magamistuppa, laskus mu rinnale ja peaaegu lämmatas mu, samal ajal kui mu naine magas mu kõrval". Muidugi oli see vaid Martha vaim, kuid rahuldustunne sellest pihtimusest polnud sugugi väiksem, kui see oleks olnud sel juhul, kui see oleks olnud tõesti Martha ise. Selliseid asju ju tavaliselt avalikult ei räägitud. (Miller 1957: 7.)

Nõiajahi institutsionaalses raamistikus muutusid süüdistused ja kättemaks, mida kogukondlikus diskursuses sobimatuks ja mo-

raalituks peeti, ühtäkki hoopis õigustatuks ja patriootlikuks. Institutsiooniline moraal alistab terve mõistuse oma kanoniseeritud olemuse tõttu, mis toetub kontrollisüsteemile ja omaenda loogikale, mida asekuuberner Danforth ei kõhkle selgitamast:

DANFORTH: Härra Hale, uskuge mind — kohutavalt õpetatud mehe kohta olete te praegu liiga rõõpast väljas, ma loodan, et te vabandate mind. Ma olen kolmkümmend kaks aastat istunud kohtusaali võre taga ja ma tean, mis ma teen. Mõtelge ise järele (Proctori ja teiste poole) — samuti teie. Kuidas tavalise kuritöö puhul süüalune kaitseb end? Ta kutsub kohale tunnistajad, et tõendada oma süütust. Kuid nõidus on oma olemuselt igas suhtes nähtamatu kuritegu, on ju nii? Järelilikult, kes võib siin olla tunnistajaks? Kas nõid ise või tema ohver ja mitte keegi muu. Edasi. Me ei tohi muidugi loota, et nõid ise hakkab end süüdistama. Tähendab, me peame usaldama tema ohvrit, kes meile annab tunnistusi. Lapsed ju tunnistasid meile. Mis puutub nõidumisse, siis keegi ei eita, et me oleme kõige innukamalt huvitatud kõigist nende ülestunnistustest. Mida saab siin teha advokaat? Kas te ei arva, et ma suutsin oma seisukoha veenvalt esitada?

HALE: Kuid see laps väidab, et tüdrukute tunnistused ei vasta tõele ja kui see tõesti on nii...

DANFORTH: Just selle üle tulebki mul veel järele mõelda, härra. Mis te veel võiksite minult küsida? Te ometi ei kahtle minu aususes?

HALE (löödult): Muidugi mitte, härra. Kuid palun mõtelge siis järele. (Miller 1957: 101.)

Üldiselt viib institutsionaalse konteksti avanemine reifitseeritud protseduuride ja jäikade diskursiivsete lahendusteni. Vestluste keskseks sisuks muutuvad uskumused nõidusest ja kuradi tegevusest. Just siin, institutsionaliseeritud keskkonnas ja sellega seotud vestluses, võib kõige kergemini tuvastada nõiduse representatsiooni, mis esialgses, kogukondlikus külaelus oleks kergesti uurija tähelepanu alt kõrvale jäänud.

3. HUVIDE JA MOTIVEERITUD VESTLUSE ROLL SOTSIAALSETE FAKTIDE KONSTRUEERIMISEL

Nõiajahi areng läbi kahe institutsionaliseerumisetapi kuni jõhkrate hukkamiseni ei sõltu külaelanike usust nõidusesse. Vähemalt alguses valitsevad külaelanike jutus kahtlused. Alles hiljem kasutavad paljud inimesed nõidusesüüdistusi oma kogukonnapositsiooni edendamise vahendina. Süüdistuste ajenditeks on armukadedus, ahnus, tülid maapiiride üle, antipaatia ning muud inimestevahelised erimeelsused.

Jõhkrate sotsiaalsete faktide³ konstrueerimine toimub üsnagi sõltumatult üksikisikute esmastest ajenditest. Kollektiivsete sündmuste struktuur tervikuna juhib lugu üksikisikutest sõltumata, eriti kui institutsioonid luuakse seni probleemitu olukorra lahendamiseks. Loomulikult on mõnel inimesel suurem mõju sündmuste kulule kui enamikul inimestel. Antud juhul kasutas reverend Parris institutsionaliseerimise algatamiseks vajalikku võimu, kuigi hilisemad sündmused tema kontrolli alt väljusid.

Siinkohal tuleb vahet teha sihipärase tegutsemise ja toimimise vahel. Tahtlikuks teoks nimetatav tegu on selline, mille puhul “selle täideviija teab või usub, et sellel on mingi omadus või tulemus ning kus seda teadmist kasutatakse [...] selle omaduse või tulemuse saavutamiseks” (Giddens 1984: 10). Toimimisel puuduvad otseselt tahtlikud kavatsused. See on tavapärane, kuid mitte tingimata mehaaniline või automaatne käitumine.

Arthur Milleri kirjanduslik tekst on heaks näiteks erinevusest sihipärase tegutsemise ja toimimise vahel. Iga subjekt järgib oma huve nii hästi kui võimalik ja nii palju, kui institutsionaalne raamistik võimaldab. Süüdistamine kutsub motiveeritud tegevuste ja seisukohtade jadas esile kaitsereflekse, eitamist ja vastusüü-

³Autorid viitavad siin sotsioloog Émile Durkheimile, kes väidab oma 1895. aastal ilmunud klassikalises teoses *Sotsioloogilise meetodi reeglid* (*Les Règles de la méthode sociologique*), et sotsiaalne fakt kujutab endast “igasugust tegevusviisi, selgelt määratletud või mitte, mis on suuteline avaldama indiviidile välist survet, samuti on see levinud kogu ühiskonnas ning eksisteerib oma individuaalsetest avaldustest sõltumatult” (lk 22).

distamist, nagu on veenvalt näidanud diskursiivse psühholoogia uuringud (Edwards, Potter 1992). Nende isiklikult hästi põhjendatud tegude kaudu kinnitavad külaelanikud tahtmatult nõidust kui sotsiaalset objekti ja sotsiaalset representatsiooni ning õigustavad selle tegelikke tagajärgi, nagu vangistus ja hukkamine. Kee- gi neist ei osanud kindlasti ette näha, millised on nende tegude tagajärjed. Külaelanike individuaalsetest vaatenurkadest lähtudes püüdsid nad olenevalt olukorrast edendada oma isiklikke eesmär- ke. Kollektiivsest vaatenurgast lähtudes tegid nad asju, mis ku- muleerusid ja mille tulemuseks oli nõiduse tahtmatu konstrueeri- mine. Individuaalsetest huvidest tugevasti motiveeritud teod loo- vad vastastikuse sõltuvuse võrgustiku, kollektiivsest perspektii- vist vaadatuna kujuneb üksteisele järgnevate orkestreeritud toi- mingute tagajärjel välja nõidus kui sotsiaalne objekt.

Seega *ei* osaleta sotsiaalses suhtluses teistega ja oma maa- ilmas oleva “millegagi” sellepärast, et nad tahavad või kavatsevad konstrueerida objekti. Ilmselgelt ei ole mõistlik öelda, et grupp või üksikisik kavatseb oma kohalikus maailmas nõidust kui ob- jekti konstrueerida. Hoolimata harvadest juhtudest, kus võimu- kandjad võivad olla edukad katses muuta või juurutada sotsiaalset objekti, mis teenib nende agendat, on sotsiaalne konstrueerimine tahtmatu protsess. Sotsiaalselt olulise objekti konstrueerimine on see, mida grupp või selle liikmed teevad, mitte see, mida nad ka- vatsevad tahtlikult teha; konstrueerimine toimub tahtmatult, see on sündmus.

Konstruktiivse sündmuse käigus luuakse sotsiaalne objekt, s.t millelegi maailmas omistatakse nimi, omadused ja väärtu- sed ning see miski saab sotsiaalselt tähendusliku maailma osaks. Teisisõnu, sotsiaalseks objektiks saab miski alles grupiliikme- te omavahelise suhtluse käigus ja kuuludes selle grupi tavaaru- saamade süsteemi (Wagner 1998).

4. REPRESENTATSIOONID DÜNAAMILISTE ELEMENTIDENA DISKURSUSES JA SUHTLUSES

4.1. Dünaamilised elemendid

Kui teadlane uurib sellist sotsiaalset representatsiooni nagu nõidus, on tavaline viis selle määratlemiseks või iseloomustamiseks nende inimeste küsitlemine, kelle puhul võib eeldada, et nad jagavad seda representatsiooni. Intervjuu käigus vastavad küsitletavad sellistele küsimustele nagu “Mis teile meenub, kui te mõtlete nõidusest?” ja võttes arvesse, et mõned vastuste aspektid on nende seas sarnased, tõlgendatakse vastajate seisukohti pärast analüüsi kui representatsiooni nõidusest. Selline lähenemine annab staatilise vaatepildi sotsiaalsest representatsioonist kui situatiivselt integreeritud elemendist, mis on vastanutele ühised (Harré 1984). Selline uurimisprotseduur paljastab parimal juhul representatsiooni varju, kui lisaks ei jälgita situatiivse sotsiaalse vastastikmõju muutumist ajas (Harré 1995; vt ka Sugiman 2008, kus rõhutatakse tugevalt interaktsioonist tekkivat tähendust).

Sotsiaalsete representatsioonide vastastikust mõju võib visualiseerida heitlike interaktsioonide dünaamiliste elementidena, mida saab eri valdkondades toimuva selgitamiseks kasulikult rakendada. Tavapäraseid analüüsielemente, näiteks tavatähenduses representatsioone, käsitatakse jäikade, lokaalselt integreeritud ja selgepiiriliste elementidena, mida määratletakse elemendi enda iseloomulike omaduste alusel. Seevastu dünaamilised elemendid võivad olla ebamäärased ja nad “põhinevad elementi moodustavate algosade vahelise *stabiilse seostemustri* vaatlusel”; selline määratlus “on *lahutamatu*lt seotud *vaatluskontekstiga*: eri kombinatsioonides võib määratleda erinevaid elemente, millest igaüks peegeldab erinevat seostemustrit”. Seda arvestades “on *mõtetu* ilma spetsiifilist konteksti arvestamata elementi määratleda”. Dünaamilistel elementidel on iseloomulikud omadused, “mida ei esine nähtuste algosades, millest element luuakse”. Suhtes keskkonnaga “toimib element *baastasandi* struktuurina võrdväärselt teiste baaselementidega” ja selle vastastikmõju keskkonnaga peegeldab “*süsteemi omadusi tervikuna* ning mitte üksikute kompo-

nentide omadusi” (Mandelblit, Zachar 1998: 230; originaali rõhutused). Kõiki neid omadusi võib leida meie kirjanduslikus sotsiaalse tegelikkuse mudelis kujutatud protsessides.

Representatsiooni kui dünaamilise elemendi koostisosadeks on külaelanike individuaalsed arusaamad ja uskumused nõidusest ning kuradi pahategudest enne Milleri näidendis nii elavalt kujutatud sündmusi. Uskumused omandatakse sotsialiseerumise, hariduse omandamise ja usuliste veendumuste kujundamise käigus, kuid need on vaid eelduseks, et sotsiaalsed objektid, nagu nõidus, saaksid ühiskondliku elu osaks. Isegi kokkuvõetuna moodustavad need ideed vaid viljaka pinnase, millest diskursiivsed objektid kasvavad sotsiaalse suhtluse kaudu konfliktiks; nad ise ei ole sotsiaalsed objektid, mis hiljem institutsioonides materiaalse jõu omandavad.

4.2. Kontekstist lahutamatud püsiva iseloomuga seostemust- rid

Kollektiivse tasandi dünaamiliste elementidena muutuvad sotsiaalsed representatsioonid tegelikuks ja käegakatsutavaks sotsiaalseks objektiks, mis jõustuvad konfliktiolukorras arvamusi vahetavate individuaalsete huvide ja motiividega subjektide vestluses ning tegevuses. Putnami poliitiliselt motiveeritud nõiduse-süüdistus reverend Parrise vastu kutsus esile Parrise katse end kaitsta, korraldades koosoleku ja kutsudes eksortsist Hale'i süüdistust uurima. Edasist arengut ametliku kohtu loomisel ja selle tegevuse ajal iseloomustasid külaelanike kuulujutud, süüdistused ja vastusüüdistused, millest igauks oli ajendatud subjektide mõjuvatest põhjustest, olgu nendeks siis katse suurendada antud tingimustes võimalikult palju oma isiklikku kasu või lihtsalt soov ellu jääda. Nad olid temaatikaga tuttavad osalejad, kellest igauhel olid nõiduse kohta oma ideed ja uskumused, kuid ainult tervikuna, milles iga subjekt enda individuaalselt motiveeritud tegevusega osales, jõustasid nad ühiselt nõiduse ja nõiajahi sotsiaalse objekti ning institutsioonina.

Nende sündmuste käigus toimunud suhtluse ning ametlike ja mitteametlike vestluste terviklikkus näitab, et kõik osalejad

on omavahel seotud. See muster omandas tähenduse konkreetsetes institutsionaalses kontekstis, kus ta välja kujunes, ja on sellega lahutamatult seotud. Tekkinud tähenduseks oli nõiduse olemasolu Salemis sellel konkreetsetel ajahetkel — fakt, mida ei olnud olemas ei eelnevas kogukondlikus diskursuses ega Salemi küla moodustanud inimeste arusaamades. Representatsioon ning sotsiaalne objekt nõiakunstist kujunes välja dünaamilise elemendina osalejate omavahel seotud käitumise nähtavas mustris (vt ka sellise kontseptualiseerimise kriitikat ja laiendamisvõimalusi Verheggen, Baerveldt 2007).

4.3. Väljakujuneva terviku omadused, mida üksikosades ei esine

Iroonilisel kombel, isegi kui mõni külaelanik kahtles nõiduse olemasolus ja lükkas näidendi alguses selle mõtte tagasi, osutavad nende vestlused representatsiooni olemasolule. Mõlemad, nii tüliküsimuse olemasolu kinnitamine kui ka eitamine, eeldavad ühist raamistikku. Oma juttudega viisid külaelanikud ise loo tahtmatult teise, institutsionaliseeritud etappi, mis koondas dünaamilise elemendi “nõidus” nõiduse reifitseeritud institutsionaalseks representatsiooniks koos sellega kaasnevate tagajärgedega. Tagajärjed kujunesid välja autonoomselt ning panid aluse formaalsele institutsioonidele. Praeguses näites ei kuulunud hirm süüdistuse esitamise ja hukkamise ees kindlasti külaelanike mõtetesse nõiduse kohta enne kohtu loomist.

Arthur Milleri näidend on hea näide kolmest eksistentsiiviisist, mida sotsiaalsed representatsioonid tegelikus elus võtavad. *Esiteks* on olemas sotsiaalsete osalejate vaikivad tausteadmised või teatud teemasid puudutav jagatud ideede ja uskumuste kogum. *Teiseks* on kollektiivse tasandi vestluste ja suhtluse muster, mis tekitab dünaamilise elemendina konfliktis olevate individuaalsete tegude vahel. Seda võib nimetada sotsiaalsete representatsioonide interaktsiooniks. *Kolmandaks* on olemas institutsionaalne kontekst koos selle tegevuses osalemise piirangute ja tema autori-teedi atribuutikaga. See on sotsiaalse representatsiooni reifitseeritud versioon, mis kannab minevikukogemuste taaka ja on saa-

nud enda valdusesse formaalse võimu. Representatsioonide institutsionaalset versiooni on raske lahti harutada, kui see on kord juba olemas, ja niisama raske on vastu seista selle jõule käitumis- mustrite kujundamisel. Seda võib vaadelda kui katalüsaatorit, mis aitab esile kutsuda indiviidide soovitud käitumist, mis omakorda kinnitab institutsiooni olemasolu.

Parimaks näiteks institutsionaliseeritud representatsioonist on rahvuslik ajalookirjutus ning mälupoliitika (László, Ehmann 2002). Koolide õppekavadesse võtmise kaudu reifitseeritud ajalooteadmised kodumaal toimunud seavad mineviku ja oleviku sündmuste tõlgendamisele kitsad piirid: nad kujundavad otsustavalt rahvuslikku identiteeti ja on tänapäeval poliitiliste otsuste põhjendusteks.

Arthur Miller (1987) osutab oma autobiograafias sellele, et tema näidend on metafooriks kommunismis kahtlustatavate tagakiusamisele 1950. aastate USAs. Seega, hoolimata sündmuste ilmselgelt kauges minevikus toimumisest ning näidendis kujutatud uskumustest nõidusest ja kuradist on siiski tegemist keh-tiva mudeliga, millel on struktuurset sarnasust tänapäevaga. Teo-se pealiskaudne lugemine võib tekitada kahtluse, et näidend on ülepaistatud või isegi liiga moonutav, et olla meie tänapäevase maailma mudeliks. Võib-olla aga teeb just see moonutus sarnas-d protsessid tänapäeva reaalsuses äratuntavaks, või nagu üks filosoof märgib, on mõnikord reaalsuse äratuntavaks muutmiseks vaja seda moonutada.

Meil ei ole vajadust lähtuda selliselt moonutatud tänapäeva-reaalsustest, mida tuleb ette nn fundamentalistlikes ringkondades ja riikides, olgu need siis kristlikud, juudi, islami, hinduismi või mis tahes muu religiooniga seotud. Euroopas ja läänemaailmas tä-heldame tänapäeval ksenofoobiat, rassismi, natsionalismi ja kõi-ki muid eelarvamusi, mis on levinud teatud gruppides ja kesk-kondades ning millel on traagilised tagajärjed ohvritele, kes on märgistatud samamoodi nagu *Salemi nõidades* kujutatud sünd-mustes. Me julgeme väita, et need tagajärjed on samuti tahtmatud ning kujunevad iseseisvalt välja institutsionaliseeritud faktidena. Tänapäeva igapäevaelu on läbi imbunud samalaadsetest diskur-siivsetest protsessidest, mis ei ole enamasti ei negatiivsed ega

sotsiaalselt häirivad. See on lai valdkond ühiskondlike nähtuste psühholoogilise uurimise jaoks, mis ei kujuta endast mitte ainult reaalsel analüüsiobjekti, vaid võib kutsuda üles ka teadlasi teatud määral sekkuma (Sugiman 1999).

5. KOKKUVÕTE

Diskursuste võrk on kangaks, mille alusel sotsiaalseid fakte tõlgendatakse. Nii nagu igasugune võrk on ka see väga mittelineaarne ja tsirkulaarne protsess. Erinevad individuaalsetel eesmärkidel sooritatud diskursiivsed toimingud viivad tahtmatute tagajärgedena sotsiaalsete faktide väljakujunemiseni. Indiviidid konstrueerivad oma kõnes isiklikku eesmärki retooriliste vahenditega, määratledes seeläbi olukordi, sotsiaalseid positsioone ja suhteid (Gergen 1994).

Faktide sotsiaalne konstrueerimine toimub nii formaalse kui ka mitteformaalse institutsionaliseerumise kaudu. Institutsionaliseeritud fakti konkreetne laad ei ole sugugi mitte etteaimatav isegi mõjukate osalejate jaoks, nagu näitas reverend Parrise suutmatkus sündmused õnneliku lõpuni viia. Tõepoolest, võimu ennast võib vaadelda eduka katsena viia vastavusse kavatsused ja väljakujunevad faktid. Kui see katse ebaõnnestub ning kavatsuste ja faktide vastavusseviimine ei ole retooriliste vahenditega võimalik, s.t kui teised inimesed ei aktsepteeri väljakujunevate faktide vastuollu minekut võimuomaja kavatsustega, hääbub talle omistatud võim. Selline arusaam ei määratle võimu inimestevaheliste staatiliste suhete alusel.

Sotsiaalsete representatsioonide all võib silmas pidada sotsiaalse diskursuse aluseks olevaid struktuure, kuigi mitte kõigil individuaalsetel suhtluses osalejatel ei ole vaja representeerimises osaleda. Isegi lõpuni välja kujunemata uskumustel ja selgel umbusul on oma osa faktide konstrueerimises. Representatsioon on pigem diskursiivsete sündmuste “dünaamiline element”, mitte indiviidide mõtete või kollektiivse suhtluse staatiline element.

Institutsionaliseerumine on sotsiaalsete representatsioonide uurijale selgelt nähtavaks muutuse eeltingimuseks. See tähendab,

et representatsiooni on kõige parem uurida “erakorralistes oludes”, mis on pika aja jooksul institutsionaliseerunud; ühiskondlik olulisus toob nähtavale nii olemasoleva kui ka parajasti tekkiva representatsiooni (Wagner, Kronberger 2006). See loob teadlastele ambivalentse olukorra: nad võivad uurida institutsionaliseeritud faktide selgelt nähtavat modaalsust, lisamata meie teadmistele palju enamat peale nende institutsioonide enesekirjelduse. Teise võimalusena võivad teadlased sukelduda institutsionaliseeritud faktide loomisele eelnevasse ja seda ümbritsevasse läbipaistmatusse tegelikkusesse. See eeldab selgesõnalist arvestamist institutsionaliseerumisele eelnenu ja selleni viinud diskursiivsete sündmustega, sh meediakommunikatsiooni vormide ning poliitikaga ja võimuga seotud protsessidega (Jovchelovitch 2001). Käesoleva kogumiku⁴ peatükkides esitatakse selle ettevõtmise jaoks mitmeid instrumente, olgu selleks siis vestlus-, diskursus- või narratiivne analüüs või ka dialoogiteooria. See võimaldab meil mõtestada lahti institutsionaliseerumisele eelnevaid sündmusi, mis on kontseptuaalselt läbipaistmatud ja peegeldavad vaid osaliselt ülevaatlikku pilti keskest representatsioonist, eriti kui mitu diskursust samal ajal üksteist varjutavad ja lahti rulluvad. Meie arusaama järgi on kommunikatsioonimustrid ja sotsiaalsed representatsioonid vaid sama protsessi kaks eri tahku.

Kirjandus

- C o n t a r e l l o, Alberta 2008. Social psychology and literature: Toward possible correspondence. — Toshio Sugiman, Kenneth J. Gergen, Wolfgang Wagner, Yoko Yamada (eds.). *Meaning in Action: Constructions, Narratives, and Representations*. Springer, pp. 303–325
- D i j k, Teun A. van (ed.) 1997. *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. *Discourse as Social Interaction*. London: Sage
- E d w a r d s, Derek, Jonathan P o t t e r 1992. *Discursive Psychology*. (Inquiries in social construction.) London: Sage

⁴S.t Toshio Sugiman, Kenneth J. Gergen, Wolfgang Wagner, Yoko Yamada (eds.). *Meaning in Action: Constructions, Narratives, and Representations*. Springer, 2008.

- G e r g e n, Kenneth J. 1994. *Realities and Relationships: Soundings in Social Construction*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- G i d d e n s, Anthony 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press
- H a r r é, Rom 1984. Some reflections on the concept of “social representations”. — *Social Research*, Vol. 51, No. 4, pp. 927–938
- H a r r é, Rom 1995. Discursive psychology. — Jonathan A. Smith, Rom Harré, Luk van Langenhove (eds.). *Rethinking Psychology*. London: Sage, pp. 143–159
- J o v c h e l o v i t c h, Sandra 2001. Social representations, public life, and social construction. — Kay Deaux, Gina Philogène (eds.). *Representations of the Social: Bridging Theoretical Traditions*. Oxford: Blackwell, pp. 165–181
- L á s z l ó, János, Bea E h m a n n 2002. Social representation of history, historical folk narratives, and its relationship with national identity. Paper presented at the General Meeting of the European Association of Social Psychology, San Sebastian, Spain
- M a n d e l b l i t, Nili, Oron Z a c h a r 1998. The notion of dynamic unit: Conceptual developments in cognitive science. — *Cognitive Science*, Vol. 22, No. 2, pp. 229–268
- M i l l e r, Arthur 1957. *Salemi nõiad: Draama 4 vaatuses 5 pildis*. Tlk Virve Aruoja. Tallinn: V. Kingissepa nimeline TRA Draamateater. (Osaraamatu käsikiri Eesti Kultuuriloolises Arhiivis; EKLA, f 297, m 8:1.)
- M i l l e r, Arthur 1987. *Timebends: A Life*. New York: Grove Press
- M o s c o v i c i, Serge 1973. Foreword. — Claudine Herzlich (ed.). *Health and Illness: A Social Psychological Analysis*. (European monographs in social psychology 5.) Transl. by Douglas Graham. London — New York: Academic Press, pp. ix–xiv
- M o s c o v i c i, Serge 1984. The phenomenon of social representations. — Robert M. Farr, Serge Moscovici (eds.). *Social Representations*. (European studies in social psychology.) Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–70
- S u g i m a n, Toshio 1999. From empirical fact-finding to collaborative practice. — Toshio Sugiman, Minoru Karasawa, James H. Liu, Colleen Ward (eds.). *Progress in Asian Social Psychology*. Vol. 2, Seoul: Kyoyook-Kwahak-Sa, pp. 3–7
- S u g i m a n, Toshio 2008. A theory of construction of norm and meaning: Osawa's theory of body. — Toshio Sugiman, Kenneth J. Gergen,

- Wolfgang Wagner, Yoko Yamada (eds.). *Meaning in Action: Constructions, Narratives, and Representations*. Springer, pp. 135–148
- Verheggen, Theo, Cor Baerveldt 2007. We don't share!: The social representation approach, enactivism and the ground for an intrinsically social psychology. — *Culture & Psychology*, Vol. 13, No. 1, pp. 5–27
- Wagner, Wolfgang 1994. The fallacy of misplaced intentionality in social representation research. — *Journal for the Theory of Social Behaviour*, Vol. 24, No. 3, pp. 243–266
- Wagner, Wolfgang 1998. Social representations and beyond: Brute facts, symbolic coping and domesticated worlds. — *Culture & Psychology*, Vol. 4, No. 3, pp. 297–329
- Wagner, Wolfgang, Gerard Duveen, Robert M. Farr, Sandra Jovchelovitch, Fabio Lorenzi-Cioldi, Ivana Marková, Diana Rose 1999. Theory and method of social representations. — *Asian Journal of Social Psychology*, Vol. 2, No. 1, pp. 95–125
- Wagner, Wolfgang, Nicole Kronberger 2006. Le naturel et l'artificiel dans le nouveau monde du génie génétique. — Karine Weiss, Dorothée Marchand (Ed.). *Psychologie sociale de l'environnement*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, p. 179–192

Saateks:

TÜHISTAMISE ANATOOMIAST

Viimasel ajal üha rohkem kõneainet andnud tühistamisjuhtumite valguses on oluline pöörata tähelepanu tagakiusamise põhjustele. Kuigi enamasti on selliste juhtumite taga suure osa emotsionaalselt ülesköetud inimeste heakskiit, on need ometi hoiatavad, sest justkui mittemillestki üles keerutatud ühiskondliku hukkamõistu anatoomiasse süvenedes koorub välja tõdemus, et individuaalsest maailmavaatest sõltumata võib klaperjahi ohvriks osutada igaüks. Oluliseks tagajärjeks selle juures on massihüsteeria ohvriks sattumine. Seda käivitavad tegurid võivad aga ühiskonnas kuumade teemade prioriteetsuse teisenedes kiiresti muutuda. Praegu näeme repressiivset moralismi eriti selgelt sotsiaalmeedias, kus väga täpselt sihitud rünnakutes apelleeritakse pigem moraalsele kui faktiliselt kinnitust leidnud argumentatsioonile (Wagner, Hayes 2022).

Sotsiaalpsühholoogide uurimisrühm Wolfgang Wagneri juhtimisel toob oma analüüsis välja nõiajahi evolutsiooni Arthur Milleri 1953. aasta näidendis *Salemi nõiad*. Eesti teatrihuvilise esmatuvus näidendiga oli juba 1957. aastal, mil raadioteatris lavastati Virve Aruoja tõlgitud kuuldemäng. Hiljem on seda ka mitmes Eesti teatris korduvalt lavastatud — viimati 2004. aastal Ain Mäeotsa poolt Tartu Sadamateatris. Tegemist on tõestisündinud traagilise juhtumiga, mille käigus hukati Salemi külas Massachusettsi osariigis 1692. aastal nõiajahi käigus kakskümmend kaks süütit inimest.

Milleri näidendis kujutatud nõiajahi sotsiaalpsühholoogiline analüüs ei põhine peavoolu individualistliku psühholoogilise sotsiaalpsühholoogia käsitusel, mille fookuses on teiste inimeste tegevuse mõju üksikisiku mõtlemis- ja tunnetustegevusele ning käitumisele. Wagner koos oma kolleegidega vaatleb näidendis kujutatut hoopis laiahaardeliselt, pöörates tähelepanu inimeste individuaalsetest kiredest, motivatsioonidest ja huvidest alguse saanud kollektiivse iseloomuga protsessidele. Peale indiviiditasandi psühholoogiliste protsesside analüüsidavad nad ka inimestevahelise kommunikatsiooni mehhanisme. Nende huviks on sotsiaalsete koosluste mõju inimestele ehk institutsioonide, keskkonna, poliitika ja teiste ühiskondlike nähtuste psühholoogilised aspektid. Näidendi sotsiaalpsühholoogiline analüüs toob välja, kuidas isiklike huvide tõukejõud viib samm-sammult dialoogilisest ja inimestevahelisest kommunikatsioonivormist institutsionaliseeritud diskursuse reifitseeritud ja asümmeetrilise vormi domineerimiseni kogukonnas, mille tagajärjel hääbub varasem vaba kogukondlik mõttevahetus. Analüüsi toetavaks teoreetiliseks raamistuseks on sotsiaalsete representatsioonide teooria ja diskursusanalüüs.

Prantsuse sotsiaalpsühholoogi Serge Moscovici (1984) väljatöötatud sotsiaalsete representatsioonide teooria selgitab, kuidas ühiskonnas toimivad sotsiaalsed tegurid suunavad sotsiokognitiivsete protsesside kaudu indiviidide tegevust. Moscovici sõnul tajutakse uut ja tundmatut esmalt ohtliku, segadusse ajava ja ähvardavana ning seda püütakse koos teiste mõttekaaslaste gruppi kuuluvate inimestega mõtestada ja olemasolevate arusaamade hulka sobitada. Sobivaid tähendusi otsitakse varasemast ajast tuttavate, laialt levinud uskumuste ehk sotsiaalsete representatsioonide hulgast. Arutelude käigus teisendatakse varem tundmatu tuttavaks kahe enamasti samal ajal toimuva kommunikatsiooniprotsessi, ankurdamise ja objektiveerimise abil tähenduse andmise kaudu. Ankurdamine seisneb uudsete sotsiaalsete stiimulite võrdlemises käepäraste, kultuurikeskkonnas käibivate kategooriatega ja neile nime andmises. Näiteks seostati personaalarvuti väljatöötamise järgsetes avalikes aruteludes seda esmalt masinatega, kuid kui selgus, et ta suudab mõninga-

tes oma tegevuse aspektides inimaju ületada, muutus ka senine arusaam masinatest, millele omistati intellektuaalseid võimeid. Objektiveerimine seisneb võõra ja abstraktse teisendamises tuttavateks, kindlakujulisteks kujunditeks. Näiteks on Albert Einsteinis isikus personifitseerunud tema väljatöötatud relatiivsusteooria, ja kaksikheeliks on kehastunud DNA molekul. Selline keeruliste teaduslike teadmiste tavaarusaamadel põhinevaks argitarkuseks⁵ teisendamine võimaldab mitteteadlastest tavainimestel osaleda ilma erialateadmisteta igapäevavestlustes meie argielu lihtsustavatest keerulistest teadussaavutustest. Sellised arutelud ei piirdu indiviidide mõttevahetusega, vaid sellesse on kaasatud ka meedia (Wagner 2007). Igapäevaelu kontekstis asetleidev argimõtlemine ja -suhtlus on erinev mõtlemisest ja rääkimisest formaalsemates kontekstides praktiseeritavast kitsapiirilisemast mõtlemiselaadist ja keelepruugist (Wagner, Hayes 2005).

Moscovici (2024) sõnul seisneb ühiskonnas laialt levinud uskumuste võim inimeste üle inimeste kuuluvustundes. Kogukond või grupp saavutab võimu sellesse kuuluvate liikmete üle inimloomuse psüühilisi ja sotsiaalseid elemente kombineeriva rituaalsuse abil. Ilma ühiselt aktsepteeritud uskumuste ja rituaalsete tegevusteta ei saa ükski ühiskond püsida ega tekitada oma liikmetes talle hädavajalikku ühtekuuluvust. Perioodiliselt korduvad rituaalid tekitavad selle liikmetes grupi vastu kire, mille tagajärjel elavad sinna kuulujad ühiselt läbi neid kokku liitvaid tugevaid tundeid. Mitte rituaalide sisu, vaid rituaalse tegevuse kaudu kasvatab ühiskond oma elujõudu. Elujõu olemasoluks sobivad mis tahes varasemalt olemas olevate uskumustega kooskõlas olevad põhjused.

Teaduslikku päritolu teadmiste tavaarusaamadeks kujunemist uurinud Moscovici (1984) eristas oma teoorias kahte mõttemaailma. Teaduslikus mõttemaailmas kujunevad teadustegevust korraldavate protseduuride alusel välja täpselt määratletud teaduslikud teadmised. Kuna tegemist on ekspertide heakskiidetud teadmistega, siis on nad olemuselt kanoonilised, ja ta nimetab seda mõttemaailma reifitseerituks. Seevastu

⁵Kollektiivset päritolu, kuid indiviidide poolt omaks võetud tavamõistuseks ja tavateadvuseks kutsutavaid mõtlemistüübi ilminguid nimetatakse nende enesestmõistetavuse tõttu käibetõdedeks ja tavaarusaamadeks ning nende jagatuse tõttu ka ühismeeleks (*common sense*) ja igapäevaelukogemustest kinnitust leidnud praktilisuse tõttu mõnikord ka terveks mõistuseks või talupojatarkuseks. Argitarkust maailma “nägemise” viisina iseloomustab selle objektide ja protsesside aktsepteerimine sellisena, nagu nad esmapilgul välja paistavad.

avalike arutelude ruumi kuuluvad tavaarusaamad on kujunenud välja teadusliku mõtteviisi kaanoneid hülgevate argiste igapäevaelustluste käigus. Viimastel aastakümnetel on Moscovici algne käsitus teadusliku päritolu teadmiste teisenemisest tavaarusaamadeks arenenud palju laiemaks teoreetiliseks raamistikuks, mida saab rakendada erinevate sotsiaalsete protsesside ning sotsiaalsete objektide uurimiseks (Wagner jt 2018).

Autorid toetuvad Salemi nõiajahi anatoomia analüüsimisel sotsiaalsete representatsioonide teooria kõrval ka diskursusanalüüsile. Diskursiivsed mustrid ja sotsiaalsed representatsioonid kujutavad endast sama protsessi kahte erinevat tahku. Erinevalt individualistliku psühholoogia diskursusekäsitusest kui inimeste mõtteavalduste, kavatsuste ja motiivide peegeldusest vaatleb diskursusanalüüs seda pigem keskkonnana, kus kõik sellelaadsed mõttekujutlused luuakse suhtluses osalevate inimeste poolt nende motivatsioone, huvisid ja seisukohti kajastavate keeleliste vahenditega. Oma seisukoha põhjendamiseks kasutatakse erinevaid metafoore, argumente ja termineid (Dijk 2005).

Artiklis esitatud analüüs näitlikustab sammhaaval representatsiooni objekti reifitseerimist. Kui esmalt on külaelanike hulgas vaikivas olekus levinud varasemad arusaamad ja uskumused nõiduse kohta, siis peagi rakendatakse need isiklike huvide vankri ette ja naabrite vastu suunatud isiklike nõidusesüüdistuste tagajärjel avaneb kollektiivsel tasandil sotsiaalset representatsiooni paljastav vestluste ja suhtluse muster. Selle käigus muutub külaelanike arutelu mitteformaalsest ja pluralistlikust taktikaliste huvide väljendamiseks, et tõrjuda endale esitatud süüdistusi nõiduses. Autorid näitavad, kuidas nõiduse representatsioon dünaamilise mustrina erinevates diskursusvormides säilib. Lõpuks aheneb kohtu institutsionaliseeritud keskkonnas varasem seisukohtade mitmekesisus ja alles jääb ametlikult ainuõigeks tunnistanud representatsioon nõidusest. Sellega alistub terve mõistus institutsionaalse moraali kanoniseeritud olemusele. Sel moel kujunes näidendis kujutatud külaelanike tegevuse tagajärjel välja sotsiaalne objekt nõidusest, mille tagajärjeks on paljude kogukonnaliikmete hukkamine.

Andu Rämmer

Kirjandus

Dijk, Teun A. van 2005. *Ideoloogia: Multidistsiplinaarne käsitus*. (Culture 2000.) Tlk Merit Karise. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

- Moscowici, Serge 1984. The phenomenon of social representations. — Robert M. Farr, Serge Moscovici (eds.). *Social Representations*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 3–70
- Moscowici, Serge 2024. *Jumalate loomise mehhanism: Sotsioloogia ja psühholoogia*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Iika Bramban ja Aija Sprivil-Dautancourt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Wagner, Wolfgang 2007. Vernacular science knowledge: Its role in everyday life communication. — *Public Understanding of Science*, Vol. 16, No. 1, pp. 7–22, doi.org/10.1177/09636625060717
- Wagner, Wolfgang, Nicky Hayes 2005. *Everyday Discourse and Common Sense: The Theory of Social Representations*. London: Palgrave MacMillan
- Wagner, Wolfgang, Nicky Hayes 2022. Repressive moralism: World making and petty fascism in transgender politics. — *Integrative Psychological and Behavioral Science*, Vol. 56, No. 3, pp. 573–589, doi.org/10.1007/s12124-021-09670-4
- Wagner, Wolfgang, Katrin Kello, Andu Rämmer 2018. Making social objects: Social representation theory. — Jaan Valsiner, Alberto Rosa (eds.). *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology*. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 130–147

WOLFGANG WAGNER (1949) on Tartu Ülikooli psühholoogia instituudi sotsiaalpsühholoogia külalisprofessor. Ta õppis Viinis geoloogiat, filosoofiat ja antropoloogiat ning omandas seal doktorikraadi psühholoogias (1978). Töötas kuni pensionile jäämiseni sotsiaalpsühholoogia professorina Johannes Kepleri Ülikoolis Linzis, õpetades samal ajal ka mitmel pool mujal, näiteks Los Angeleses, Méxicos, Londonis, Rio de Janeiros, Cambridge'is, Pariisis, Kyōtos. Teadusmaailmas on ta enim tuntud oma panuse poolest sotsiaalsete representatsioonide teooria edasiarendamisse. Mitme raamatu ja arvukate teadusartiklite autorina on tema huvideks peale ühiskonnaelu psühholoogilise uurimise ka sotsiaalsed ja kultuurilised teadmised, teaduse ja tehnoloogia, sh innovatsioonide retseptsioon ühiskonnas, gruppidevahelised suhted ja poliitiline psühholoogia. Tema raamatutest on tuntuim koos Nicky Hayesiga kirjutatud *Everyday Discourse and Common Sense: The Theory of Social Representations* (2005), milles ta analüüsib indiviiditasandi tunnetusprotsesside vahetõrget selliste kollektiivtasandi nähtustega nagu dialoog, diskursus ja laialt levinud ettekujutused.

ANDRÉS A. MECHA (1967) omandas Buenos Airese Ülikoolis doktorikraadi sotsiaalteadustes. Ta töötab BAÜ sotsiaalteaduste osakonnas ning teeb teadusuuringuid psühhiaatria, epidemioloogia ja kogukonna-psühholoogia valdkonnas.

MARIA DO ROSÁRIO CARVALHO omandas haridusteaduste doktorikraadi Rio Grande do Norte ülikoolis (1997) ja on alates 2006. aastast Carlos Chagase Fondi teadustöötaja. Tema teadustöö keskmes on sotsiaalsed representatsioonid ja haridusvaldkonna teemad.

ENNO OOTSING. Anna ja Eevi (A. H. Tammsaare “Kõrboja peremehe” järgi, 1977; värviline puulõige)

MÕTISKLUS MUHU MADLIST — HULKURIST JA “KERJUSHUNDIST”, KES ELAS MÄNNI OTSAS

Tiina Vähi

Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub muistendeid Muhu Madlist, kes olevat Muhust Saaremaale pagenud ning hulkunud ringi Kihelkonna kandis. Tema pelgupaik olnud Odalätsi küla taga metsas ühe haralise jändriku männi okste vahel. Puud, mille otsas Madlit oli nähtud, hakati rahvasuus kutsuma Muhu Madli männiks. See kasvas Saaremaal Kihelkonna pärimusmaastikul erilise tähendusega kohtade — Pidula muistse maalinna varemete, Suure Tõllu männi ja Odalätsi (silma)allikate läheduses.

Maalinna juures on üks Muhu Madli määnd, kand on alles, puu kuivas ära, külm oli ära võtnud. Rahvas oli nii ebausklik, ta on sealt Muhust ebausust tõttu välja aetud, keegi põle talle öömaja annud, siis ta on senna puu otsa läinud, seal puuokste peal on maganud. Siis ta külas käinud kerjamas. Rahvas on seepärast süüdistanud, et ta libahundiks on käinud, inimhundiks, kuda nad kutsuvad. Seal männa otsas on ta elanud. Üks väike mold on olnud raiutud, kus ta toitnud on sisse pannud. Selle küna ma veel nägin, puu sisse oli raiutud, üks oks läks otse, sinna oli sisse raiutud. Kus ta on viimaks saanud, ei ole kuulnud.¹

Kihelkonna tihedad männimetsad kihased huntidest ning Tagamõisa poolsaare tipus asuv Undva ehk (h)undinina oli loo-

¹RKM II, 74, 16/7 (5) < Kihelkonna khk, Odalätsi k, Välja t — R. Põldmäe < Jaen Teär, 75 a (1958).

duskeskkond, kus hulkuvale vanale kerjusnaisele langes inimhundi vari. Madli õigustanud oma uitamist metsavahelistel külateedel ja nimetanud ennast hoopis metsailukeseks, mis on hundi peitenimi ning erinevalt libahundist rõhutab austust hundi kui metsa-isanda vastu. Madlist arvati veel seda, et ta olevat männi all inimesi ravitsenud (Martin 1932). Kuuldustel võis ka tõepõhja olla, et üks külateedel ringi hulkuv võõras kerjusnaine sai ravimtaimede korjamise eest almuseid ning teda lasti külmal del öödel tarre kolde ette magama.

Olen oma varasemates uurimustes põgusalt käsitlenud Muhu Madli teemat paguluse/lindpriiuse kontekstis (Vähi 2008: 128–140) ja temast legendi loomise lugu Jakob Lauulu rahvavalgustuslikus tegevuses (Vähi 2014: 112–124). Selles artiklis vaatlen Muhu Madli pärimust Muhu ja Saaremaa kultuuriloolises viite- raamistikus, pidades silmas sotsiaalmajanduslikke olusid (mõisamaade kruntiajamine, vabadikuks muutumine, vaesumine, kerjamine ja hulkurlus), mille taustal rahva hulgas sellised kohaliku tähtsusega muistendid tekkisid ja veel aastasadu hiljem oma elu edasi elasid. Sellest lähtudes teen katse dokumenteeritud allikatest üles leida isikut, kelle elukäik võiks heiastuda muistendi kangelanna prototüübis. Rahvaluule kohapärimust analüüsides käsitlen Muhu Madli mändi kui tähendusega kohta, ikonograafilist märki Kihelkonna müütilises ruumis.² Vaatlen, kuidas Madli kohta kogutud (koha)muistendid suhestuvad Saaremaa libahundi-pärimusega, kuidas need haakuvad hulkurluse teemaga ning mil- listes motiivides heiastuvad usundi arhailised reliktid.

²Yi-Fu Tuani järgi on üldjoontes olemas kaht liiki müütilist ruumi: ühes neist ümbritseb teadmatuse hämar maailm empiirilisel teadaolevat, olles raamiks pragmaatilisele ruumile; teine on teatud maailmavaate ruumiline osa, teatud arusaam lokaliseeritud väärtustest, mida inimesed kannavad üle oma igapäevatoimingutesse (1988: 87).

ALLIKAD, PROBLEEMID JA TEOREETILISED
LÄHTEKOHAD MUHU MADLI PÄRIMUSE
TÄHENDUSRUUMIS

Muhu Madli pärimus on põhiliselt säilinud muistendites, usundilistes teadetes ja kohapärimuses, kuid ka ilukirjanduslikes tõlgendustes. Lähtudes rahvapärimuse ja autoriloomingu žanrimaatriksist, on folkloristid arvanud, et “kui muistend nihkub sel skaalal rahvapärimusest autoriloomingu valdkonda, nõrkeb ka selle žanriomane võime öelda reaalsuse kohta midagi tõsiseltvõetavat ja muistendist saab väljamõeldis” (Valk 2015: 550). Muistendi nihkumist fiktsiooni valda on soodustanud ka eesti kirjandusteaduses välja kujunenud tava siduda rahvaluulet ilukirjandusega, mida on edukalt teinud mitu eesti kirjanikku juba 19. sajandi lõpust (samas: 547–549). Nii on ka Muhu Madli muistendid saanud ilukirjandusliku töötluse Jakob Liivi ja Jakob Lauulu loomingu (vt Vähi 2014: 112–124).

Rohkem kui kirjanduslik mõju pärimusele, s.t žanriline ja intertekstuaalne mõõde, huvitab mind muistendi ja tegelikku-se vahekord, nende ajalooline ja tõsieluline tähendusruum, mis on olnud paljude muistendiuurijate huviorbiidis. Uurijate seisukohad, et muistend on ühe- või mõneepisoodiline pärimuslik jutt mineviku sündmustest, mis on lokaliseeritud, kohandatud keskkonnale ja ajaloolistele oludele, mida räägitakse tavalisel kõnetoonil usutava loona (Tangherlini 1994: 22) ning mille usundiline potentsiaal realiseerub veenmisjõulise loona (Valk 2015: 543) ning jätab mulje, nagu oleks jutustatud sündmus tõepoolest aset leidnud, kehtivad ka Muhu Madli muistendite kohta. Minu käsitluse fookus on aga nihkunud muistenditeoreetilistest seisukohtadest pigem sotsiaalajaloolistele tõsielusündmustele, mis olid Muhu Madli pärimuse tekkimise taustaks. Selles kontekstis võime Madlit käsitada koondkujuna kahtlase mineviku ja erandliku eluviisiga naistest, kes kuulusid ühiskonna sotsiaalsesse äärealasse ning tekitasid oma hulkurliku eluviisiga küllarahvas võõristust, pahameelt ja ohutunnet, mida väljendati nende tembeldamisega libahuntideks. Teisalt aga andsid järgnevad põlvkonnad Madli loole laiema tähendusväljaga tõlgenduse, milles rõhutati ühiskon-

nast väljatõugatud inimese kurba saatust, aga tema ellujäämis-
oskuses nähti kangelaslikkust. Kõige rohkem väljendus see Pidula
koolmeistri Jakob Lauulu literaarses tõlgenduses ja koduloolises
tegevuses 1930. aastatel.

Kuidas on siiski võimalik pärimusest uskumusi ja tõsielu-
sündmusi välja peilida ning nende vahel vahet teha, kui uurija
käsutuses on arhiivimaterjali napilt ja seegi hilisemast ajast? Sel
puhul võib rakendada laiemat antropoloogilist uurimisperspektiivi:
uurida folklooritekstide konteksti ja selgitada pärimuse kasu-
tusseoseid, tähendusi ja funktsiooni (Pentikäinen 1970: 91). Ka
Muhu Madli puhul on probleemiks suulise pärimuse nappus. Pole
kuigi palju muistendeid Muhu Madli kohta ja needki on lo-
kaalse levikuga, piirdudes Kihelkonna ja teiste lähikihelkondade-
ga — Karja, Kärla, Kaarma ja Jämajaga. Pärimuse üleskirjuta-
mise aeg on üsna hiline, see on kogutud 1930. aastatel peamiselt
Jakob Lauulu ja tema õpilaste poolt. Seda, et Muhu Madli päri-
mus ei kajastu Jakob Hurda, Matthias Johann Eiseni ega teistes
vanemates rahvaluulekogudes, võib ehk seletada korrespondenti-
de vähesusega Saaremaal ja nende lünkliku kogumisstrateegiaga.
Arvan, et rahvaluule kogumise algusaegadel, rahvuslikul ärka-
misajal ei peetud sedalaadi pärimust ajalooliselt ega mütoloogil-
liselt piisavalt tähenduslikuks, sest ühe kerjusnaise hulkurlusega
seotud libahundilugu ei andud positiivseid impulsse rahvusliku
identiteedi ega eneseteadvuse kujunemisele. Seepärast ei pööra-
nud esimesed kogujad tähelepanu tõsielu argisündmusi kajasta-
vale pärimusele, mis oli tol ajal veel aktiivses kasutuses ega kuu-
lunud algupäraseks peetud “vanavara” hulka. Jakob Lauulu lapse-
põlve- ja noorusajaks olid aga Saaremaa müütilisest kangelasest
Suurest Tõllust pajatavad lood juba “üles korjatud” ning esmalt
kõrvale jäetud või jäänud vähem tähtsale pärimusele oli aasta-
kümnete jooksul kleepunud folkloorseid motiive, mistõttu neist
olid saanud üsna huvitavad muistendid, mis väärisid talletamist.

MUHU MADLI PÄRIMUSE VANUS JA OLETATAVA PROTOTÜÜBI OTSINGUTE PIDEPUNKID

Rahvaluulekogujate informantideks olid peamiselt 19. sajandi teisel poolel sündinud inimesed, kes polnud ise Muhu Madlit näinud, kuid olid kuulnud temast lugusid oma vanematelt või vanavanematelt, seega siis ajast kaks-kolm inimpõlve tagasi. Marie Riis ei osanud vastata folkloristi küsimusele, miks Madli tuli Muhust ära ja Kuremetsa küla kandis ringi hulkus. Seda polnud ta taibanud oma vanavanematelt küsida, kuid ta kinnitas:

[S]eda es ole mette, et tema ostet inimene oli. Seda es ole kuulda. Vanad oleks sis rääkin. Ennem ju see Pidula Doll ostas ju omale mehi. Vana Kustas oli ---] mu isa ütles, et Kustas oli ostetud. ---] Aga seda Madlid äi ole mette ostetud.³

Ilmselt on Dolli või Tõlli puhul tegemist von Tollide suguvõsa esindajaga — Pidula mõisnikuga.⁴

Mis ostmisele siin aga osutati? Tegemist võib olla viitega pärisorjuse ajale,⁵ mida informant Marie Riis muidugi isiklikult ei võinud kogeda, sest ta oli sündinud 1875. aastal, aga tema esivanemad võisid elada 18. sajandi lõpul või sajandivahetusel ning mäletada sündmusi, mis olid seotud Saaremaal 18. sajandi lõpukümnenditel läbi viidud haldusreformiga, mille käigus mõõdeti ja hinnati Saaremaa ja Muhu mõisate ja talude maad ümber, n-ö aeti

³RKM, Mgn. II 110 a < Kihelkonna khk, Kuremetsa k, Kuuste t — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a (1958). Lit. E. Tampere (1978).

⁴Tollide valduses oli Pidula mõis, mis teatavasti on üks vanemaid rüütlimõisaid Saaremaal, 1772. aastast kuni 1919. aasta võõrandamiseni (vt Rosenberg 1994: 122).

⁵Pärisorjuse ajal kuulusid talupojad oma isandatele, kes võisid neid müüa, vahetada ja kinkida. Samuti võisid mõisnikud mõisaid ostes ja müües oma alamaid uude kohta kaasa võtta. Pärast 1802. aasta Eesti-maa Maapäeva regulatiivi ning Eesti- ja Liivimaal 1804. aastal vastu võetud talurahvaseadusi keelati talupoegade ost, müük ja võõrandamine. 1816/1819. aasta seadustega kaotati pärisorjus, kuid talupoegade liikumisvabadus oli ikkagi piiratud. Agraarolusid korraldavad reformid jätsid talurahva majanduslikult endiselt täielikult mõisnikust sõltuvaks (Blumfeldt 1933: 76).

mõisad ja talud krunti, kaotati vähetasuvad väiketalud ning muudeti nende elanikud vabadikeks, kes asustati mõisniku suva järgi ümber.⁶

Mis põhjusel Madli oletatav prototüüp Muhumaalt Saaremaale sattus, ei ole selge. Oli see põgenemine ja redutamine karistuse kartuses, nagu räägib muistend, kuidas mõisapeksu eest põgeneti teise kihelkonda?⁷ Või hoopis karistuse kandmine Siberis sunnitööl ning pärast seda hulkurielu? Ühes pärimustekstis öeldi Muhu Madli kohta: “See olnd Pidula valla inimene, aga Muhust kargutu ära, sest murdend säääl loomi (see olnd Madli). Paha ta pole Pidulas teind.”⁸

Eesti murretes tähendab *kargutama* ‘ajama’ (Pall 1982: 178), aga see võib tähendada ka väljaajamist, maapagendust, mis oli väga levinud karistus 17. sajandil, kuid ka veel 18. sajandi lõpul, olgugi et siis harvemini.⁹ Loomade mürdmine on seostatav libahundikujutelmaga.

⁶Teatavasti olid Muhumaal suuremas osas riigimõisad. Mõisapiiride reguleerimine lõppes Muhumaal umbes 1808.–1810. aasta paiku, selle tulemusena “kujunesid territoriaalselt kompaktsed mõisamajapidamised, mis saavutati maade hindamise ja vahetuse teel” (Rullingo 2001: 183). Saaremaa reguleerimis- ja revisjonitöödest on põhjaliku ülevaate andnud Kersti Lust (vt Lust 2003, 2005).

⁷“Mõisast saadi vanasti peksa, kes pole õieti tööd teind. Välja Mare kargas ära Põidele 50 hoobi kartusel” (RKM II 76, 549 (32) < Kihelkonna khk — J. Laul < Jaan Alas (1940)).

⁸RKM II 76, 241 (11) — J. Laul < Liisu Pull, 75 a (1935).

⁹Muhumaa kohta andmeid pole, kuid võrdluseks on Läänemaa mandriosast 1782. aasta neljanda ja 1795. a viienda revisjoni vahelisel ajal põgenenud 335 inimest ehk 0,9 protsenti elanikkonnast. Osa neist pages välismaale või teistesse kubermangudesse; teised liikusid Eesti eri kohtadesse, kuid neid saadi ka kätte, toodi seejärel tagasi ja pandi uuesti kirja (Vahtre 1973: 197).

MUHU MADLI HÜÜDNIMI JA TEMA PAIKKONDLIK IDENTITEET

Saaremaa pärimuses nimetatakse muistendi kangelannat hüüdnimega Muhu Madli, mis viitab tema identiteedile ja võib osutada tema kodukohale¹⁰ ja sünnikohale.¹¹ Sünnipärane kogukonnakuuluvus oli 18. ja 19. sajandil ainumäärav tegur inimese identiteedi kujunemisel ja säilimisel. Kodu- ja sünnikoht on peale religiooni, rahvuse, soo, moraali ja eriala üks identiteedi loomise aluseid, mida inimesed ise enda või teised tema kohta kasutavad. Paikkondlikule identiteedile osutatakse tavaliselt siis, kui ollakse kodukohast eemal. Mida kaugemal keegi sellest on, “seda suurema ja tuntuma paiga abil ta sellele viitab” (Viikberg 2015: 33). Kodu mõiste nii tunnetuslikul kui ka territoriaalsel tasandil (Jaago 2000: 168) peegeldab näiteks 19. sajandi Rootsi talupoegade mentaliteeti küsida “Kes sa oled?” asemel sageli “Kust sa pärit oled?” või “Kust kandist sa oled” (Löfgren 1999: 66–67). Nii võis olla ka Saaremaal. Kui Madlilt küsitigi tema pere, talunime või isanime kohta, siis võõras paigas poleks need tema isikule palju usaldusväärsust lisanud, sest need kohad¹² nagu ta isegi olid Kihelkonnal tundmatud või võõrad. Kihelkondlastele oli kõi-

¹⁰“Kodukoht, päritolumaa — territoorium — on olnud väga oluline tegur inimese identiteedi kujunemisel ja kujundamisel” (Jaago 2000: 181).

¹¹“Rahva kohalikkust ehk paikse asustuse järjepidevust arvestades on hõlpsam aru saada meie kultuuris ja ühiskonnas säilinud omapäradest, mille taustaks on tugev side esivanemate ja sugulastehõimlastega [---]. Tundub, et praegugi on üsna palju inimesi, kellele on tähtis end määratleda mitte niivõrd rahvuse, vaid nimelt kodupaiga alusel. Kodupaik oli olemas ammu enne rahvustunde kujunemist ja muutustest hoolimata on eestlased ikka veel suhteliselt paikne rahvas” (Remmel 2003: 142).

¹²“Tuntuse tavaliseks märgiks on inimese seostamine kohtadega (nt *Otsa pere*, *Prangli inimesed*, *Ruhnu mehed*, *Lagedi rahvas*). Ligemat tuntust osutavad aga pärisnimede kõrval kasutatavad hüüdnimed, olgu humoristlikud või halvustavad. Need on lähtunud mingist tähelepanu äratanud joonest (välimuses, keeles, omadustes), mida hakati matkima või kujundlikult võimendama” (Viikberg 2000: 189).

ge tuntumaks tema isikuga seotud kohaks Muhu, sest seda teati, kuigi mitte kõik polnud seal käinud, nagu näitab murdeuurijate poolt Kihelkonnalt üles korjatud keelend “ma pole mette Mohus keind” (Viikberg 2004: 48). Mis aga puutub perenimesse, siis seda võidi Madlilt küsida, aga ta võis ka olla Muhust lahkunud enne perenimede andmist.¹³ Muhulastel olid 1826. aasta hingerevisjoni andmetel perenimed olemas (Rullingo 2001: 185), mida kinnitavad ka Muhu Suuremõisa 1826. aasta hingeloendid.¹⁴ Seda seika tuleks arvestada Madli pärimuse vanuse määramisel.

Niisiis võiks arvata, et Muhu Madli hüüdnimi väljendas tema päritolu ja identiteeti. Muhu oli oluline koht/väärtus, sest seal olid ta lähi- ja kogukondlased, seal oli ta kodus, omade keskel — oma inimene.¹⁵ Kihelkonnal oli ta aga ilma kindla elukohata, tööta, elatiseta kodutu hulgas, võõras:

Võõrad olid pärit ja tulid kuskilt mujalt, neid ei tuntud. Et igal pool oldi omade (oma pere, laste, loomade jm) eest väljas, siis polnud võhivõõrad kuigi teretulnud. Neid umbusaldati. Võõraga seostati pahatahtlikkust ja kadedust, võõral võis olla paha/kuri silm, mille mõju vastu tuli end kaitsta (Viikberg 2000: 191).

Võõras võis olla ka kurjategija, kes oli karistuse eest pagenud või pagendatud või ei olnud pärast karistuse kandmist oma kodukohta tagasi läinud, sest tal oli häbi tehtud teo pärast või polnud enam alles endist elukohta ja teenistust. Madlit peeti Kihelkonna pärimuses mitteteretulnuks, mingil määral isegi ohtlikuks võõraks,

¹³“19. sajandi alguseks oli vaid väikesel osal eestlastest perekonnanimi ning sedagi pigem mingite teenete eest. [...] massiline perekonnanimede panek pidi langema just pärisorjuse kaotamise perioodi — prii inimene pidi kandma *priinime*” (Must 2000: 51). “Liivimaa talurahvaseaduses oli sätestatud, et iga suguvõsa ja ka need, kellel suguvõsa ei ole, peavad saama liignimed, mis kirjutatakse ristinime järele. [...] Liivimaal pidid 1. augustiks 1826. a kõik *hingeraamatud* valmis olema, kus meeste- ja naisterahvad koos oma perekonnanimedega kirjas on” (samas: 54).

¹⁴RA, EAA.1865.4.336/9.

¹⁵“Omadeks peetakse üldiselt lähedasi inimesi — pereliikmeid, sugulasi ja ka lähikondseid. Kuulutakse omade hulka, kui ollakse *oma* (inimene) või kui on *omaks võetud*” (Viikberg 2000: 190).

sest ei teatud, mis põhjusel ta Muhust lahkus — see võis olla ka pealesunnitud, mitte vabatahtlik. Muistendid ei räägi sellest väga palju; mõnes mainitakse, et ta olnud Muhus libahunt, murdnud loomi, ja ta aetud sealt minema. Selliste kuulduste tõttu langes Kihelkonnal tema peale hundi vari, sest ta elas hulkurielu nagu hunt lageda taeva all. Samuti jääb pärimuses ebaselgeks, kui kaua ta Kihelkonnal hulkurina redutas. Oletame, et seal võis olla tema hulkurielu lühike lõppvaatus ja et tema Muhust lahkumine võis olla mingis mõttes sunniviisiline. See ei saanud toimuda lapseas ega nooruses, kui inimese identiteet pole veel välja kujunenud ja kinnistunud. See pidi toimuma siis, kui identiteet oli juurdu- nud, ja seda väljendas tema hüüdnimi, mille all teda võõrsil tunti. Miks aga Madli oma kodukohta tagasi ei läinud? Muhu polnud ju seitsme maa ja mere taga, kuid ilmselt polnud asi mitte füüsilises kauguses. Tavaliselt tullakse kodumaale, koju või kodukohta ta- gasi, kui see on alles ja kui seal omaksed ees ootavad; ilmselt just sellest viimasest oli vajaka.

MUHU MADLI PROTOTÜÜBI OTSINGUD DOKUMENTEERITUD ALLIKATEST

Ajendi muistendite Muhu Madli prototüübi otsingutele dokumen- teeritud allikatest sain ma Carl Russwurmi teosest *Eibofolke ehk rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus* (Rußwurm 1855; eesti k 2015), kus libahunti käsitlevas osas on peale muistendite ja me- moraatide, millel on allikaviited, lisatud neist sisuliselt ja vormi- liselt erinev, allikaviiteta teade, et “K u r e s s a a r e s süüdistati mõne aasta eest konsistooriumi ees üht n a i s t, kuna see ole- vat metsades kuude kaupa hundina ringi jooksnud” (2015: 542). Nägin selles teates võimalikku seost Muhu Madli pärimuse tekki- misega Saaremaal. Russwurmi vihje Saaremaa konsistooriumile oli ainuke juhtlõng, millest kinni haarata ja otsida selle asutuse arhivaalidest vastavat dokumenti.

Arvan, et 18. sajandi alguse võime kõrvale jätta, sest sel ajal oleks metsas hundina jooksmine tähendanud veel libahundinõi- dust, tõenäoliselt oleks seda laadi kaebused jõudnud lõpuks koh- tusse ning see kajastuks ka Saaremaa maakohtu protokollides, se-

da aga ei ole teada. Russwurmi teade hundina metsas ringijooksmisest haakub pigem 18. sajandi lõpu või 19. sajandi alguse olus- tikuga, mil nõiduskahtlusi/-kaebusi veel esines, kuid neile ei järgnenud kohtulikku menetlust, nagu see oli olnud tavaks 17. sajandil Eesti- ja Liivimaal (Madar 1987: 139–140). Küll olid tol ajal nõidadest-libahuntidest palju aktuaalsemad kohtuasjad intsestist ja vastsündinute tapmisest, kerjustest ja hulkurlusest, mille väljajuurimisega tol ajal intensiivselt tegeleti, ning need kajastuvad nii Saaremaa maakohtu¹⁶ kui ka konsistooriumi materjalides, mida olen uurinud.

Arvan, et Carl Russwurm pidas silmas Põhjasõja-järgset, Vene ülemvõimu ajal Kuressaares tegutsenud provintsiaalkonsistooriumi, mis töötas kuni 1890. aastani.¹⁷ Ajalised piirid, millest saame lähtuda, on nimetatud konsistooriumi tegutsemise ja Russwurmi teose ilmunise vaheline aeg.

Uurisin Saaremaa konsistooriumi allarhiivi “Kantselei I” sarja “Kirjavahetus 4” arhivaale aastatest 1781–1855.¹⁸ Säilikud koosnevad arhivaalidest, mille hulgas on ringkirju, korraldusi, teatise ja väljavõtteid protokollidest, milles käsitletakse abielurikkumisi, vargusi, vastsündinute tapmisi ja hulkureid, teadmata kadunud jms. Russwurmi vihjatud, metsas jooksnud naise ülekuulamisprotokolli ma nende hulgast ei leidnud, samuti ei jäänud silma, et Muhust pärit Madli-nimeline naine oleks eespool nimetatud süüdistuste tõttu kohtu all olnud. Ka Saaremaa maakohtu

¹⁶Saaremaa maakohtu registri järgi on aastail 1716–1887 olnud 70 lapsemõrva kohtuasja. Esimene 18. sajandil maakohtusse jõudnud kohtuasi oli Rannaküla Birrithi juhtum ja viimane 1887. aastal Kõljala talunaise Vio Seppa oma (RA, EAA.968.1.3587).

¹⁷“Saaremaa kirikut juhtis iseseisev provintsiaalkonsistoorium, mis tegutses nii haldus- kui ka kohtuasutusena. Kohtuasjades kuulusid konsistooriumi kompetentsi peamiselt abieluasjad: lahutused, abiellumisest keeldumised, loa andmine abiellumiseks enne leinaaja lõppu, *peccatum contra sextum* jne [---]. Saaremaa kõrgeimaks kohtuasutuseks oli maakohus (*Landgericht*) [---]. Maakohtu otsuseid oli võimalik edasi kaevata Riias asuvalle Liivimaa õuekohtule” (Laur 2007: 206–207).

¹⁸RA, EAA.1192.1.125–174.

aktide nimekirja aastate 1770–1840 kohta¹⁹ läbivaatamine näitas, et sel ajavahemikul oli kohtu all olnud hulga sodomiite, lapse-
tapjad ja mõni intsestis süüdistatud isik, kuid Muhumaalt pärit
Madli-nimelist naist nimekirjas ei ole. Samuti Saaremaa maa-
kohtu,²⁰ sillakohtu²¹ ja kreisikohtu²² arhivaalidest temanimelist
ei leidnud. Muhu vallakohtu arhivaalide piirdaatumid algavad
1898. aastaga²³ ja seetõttu pole neid mõttekas uurida, sest oletatava prototüübi eluaastad jäävad sellest välja. Seepärast jätkasin
otsinguid 18. sajandi teisest poolest kuni 19. sajandi keskpaiga-
ni Muhus elanud Madlide hulgast, kelle kohta sain viiteid kodu-
loolaselt ja genealoogilt Ülo Rehepapi (1940–2021), kes koos-
tas Muhumaa inimeste ja kohtade digitaalse andmebaasi.²⁴ Selle
andmetel on 17. sajandi teisest poolest kuni 19. sajandi esimese
pooleni Muhumaal elanud 18 Madli-nimelist naist, mõni neist oli
ka Madleks ristitud. Sellesarnase nimekuju kandjaid on ta tuvas-
tanud 24.²⁵ Ülo Rehepapi andmebaasist jäid sõelale kolm Madlit,
kelle surmadaatumid meetrikas puuduvad ning kelle elukäigus oli
dokumenteerimata auke. Kõige tõenäolisem neist tundus Madli

¹⁹Saaremaa maakohtu aktide nimekiri 1726–1881. RA, EAA.968.1.1725.

²⁰Saaremaa maakohtu teadaanded, korraldused, kirjavahetus Liivimaa kindralkuberneriga, pastorige ja usu ja kõlbluse languse vastu võitlemises 01.1781–12.1782. RA, EAA.1192.1.125; Saaremaa Maakohtu ringkirjad ja teadaanded aastatel 1807–1836. RA, EAA.1292.1.33; 1841–1870. RA, EAA.1292.1.34; 1817–1889. RA, EAA.1294.1.54.

²¹Saaremaa sillakohtu ringkirjad ja teadaanded 1824–1837. RA, EAA.1292.1.38; 1840–1861. RA, EAA.1292.1.39.

²²Saaremaa kreisikohtu kohtutoimikud 1824–1842. RA, EAA.969.1.768–774; teadaanded 1788–1882. RA, EAA.1292.1.43.

²³RA, EAA.1357.4.854.

²⁴Vt muhu.rehepapp.com/baas.php.

²⁵Ülo Rehepapi andmebaasis ei kajastu mitte kõik Muhus sündinud ja sinna elama tulnud Madlid. Suurem osa Madlisid on pärit n-ö meetrikaeelsest ajast, s.t enne 1761. aastat, seepärast on nende sünniaeg tema andmebaasis oletuslik, see on tuletatud hingeloendite, personaalraamatute jm andmete järgi.

Jaeni tütar,²⁶ kes sündis Paenase külas Abru (Jaani) talus Rinsis (*Grabenhof*) mõisas arvatavasti 1760. aastal.²⁷ Tema elukäiku uurisin Muhu kirikumeetrikas,²⁸ hingeloendites,²⁹ personaalraamatutes ja missiivides leiduvate isikuandmete põhjal.

Muhu Suuremõisa (*Mohn Grossenhof*) hingeloendite andmetel oli kõnealune Madli aastatel 1782³⁰–1795³¹ Igakülas oma kasuisa Jaeni, hiljem aga oma poolvenna Lauri Petri Jaani talus koos oma venna Mihkliga (1762–1801) taluteenijana hinged kirjas. Neljanda ja viienda revisjoni vahel toimusid sealsete elanike hulgas olulised muutused. 1792. aastal suri kasuisa Jaen ja poolvennast Laurist, kes oli pärija, sai peremees. 1795. aasta hingerevisjonis on ta staatus peremees (27-aastane), talu hinged kirjas olid siis nende ema Madde (53), kellel esimesest abielust sündinud peremehe poolõde Madli (34) ja poolvend Mihkel (32), õde Ed (19) ja Madli tütar Mare (3), viimane oli kirjas talukasvandikuna. Madli ja Mihkel olid vallalised. 1792. aastal oli Madli saanud vallas-

²⁶[Madli Vasiksaat ID: 14082]. Ülo Rehepapi andmebaasis on antud inimestele sellised priinimed tinglikult ning paigutatud nurksulgudesse. Vt muhu.rehepapp.com/baas.php?isiku_id=14082&ioBtn=Mine&toiming=vtIsik.

²⁷Tema sünnidaatumit Muhu koguduse sünnimeetrikast ma ei leidnud. Meetrika algab 1761. aastaga (vt RA, EAA.1292.2.1.6–8). Seega on arvatav sünniaeg andmebaasis tuletatud hingeloenditest saadud andmete järgi.

²⁸Koguduste meetrikaraamatud ja personaalraamatud andsid ülevaate koguduste liikmete kirikuskäimise kohta. Rahvusarhiivi Saaga andmebaasis algavad Muhu Eesti Evangeelse Luteriusu Katariina koguduse sünnimeetrikad alles 1761. aastast, varasemad on hävinud või kadunud (RA, EAA.1292.2.1; 1759–1794); personaalraamatud alates 1812. aastast (Personaalraamat 1812–1841, RA.EAA.1292.81; Personaalraamat 1836–1854, RA, EAA.1292.1.305). Personaalraamatud kujutavad endast koguduse liikmete nimekirju majapidamiste ja perekondade kaupa. “Tegemist on ametiraamatuga, mis oli pidevas käibes ehk teisisõnu — kord juba kirjutatud inimese nime taha kogunesid kogu tema eluloo andmed” (Must 2000: 115).

²⁹Hingeloendite kohta vt lähemalt Must 2000: 139–154.

³⁰RA, EAA.1865.4.334.6.

³¹RA, EAA.1865.1.93.44.

lapse Mare,³² kelle isaks oli Virtsu kokk (*der Werdersche Koch*) Carl. Tõepoolest, Vana-Virtsu (*Alt Werder*) mõisa 1795. aasta hingeloendis leidub 26 aasta vanune kokapoiss Carl.³³ Seega oli ta tütre sündimise ajal 23-aastane ja lapse ema 32-aastane. Muhu kirikumeetrikas ei kajastu, et Madli oleks pärast lapse sündi abiellunud temaga või kellegi teisega. 1811. aasta Vana-Virtsu mõisa hingeloendist selgub, et Carl suri 1810. aastal.³⁴ Ka Madli tütre elupäevad jäid lühikeseks, ta suri 1807. aasta novembris 12-aastaselt raskesse liigesehaigusesse.³⁵

Madli oli oma tütre surma ajal 47/48-aastane ja ehk juba raskest talutööst räsitud naine, kelle lähimad veresugulased, ema ja vend Mihkel, olid surnud 1801. aastal. Mihkli surma kohta on meetrikas märge, mis osutab, et ta oli kaks aastat enne oma surma haigevoosis kannatanud.³⁶ 1811. aasta hingerevisjonis vastavatesse lahtrisse tehtud märkmed viitavad alama ümberpaigutamisele ehk üleviimisele ühest talumajapidamisest teise.³⁷ Ilmselt oli Petri Jaani talust saanud kahe revisjoni (1795 ja 1811) vahel vabadikukoht, kus peremeheks oli Laur, kes oli võtnud naise ja saanud lapsi. Sellel ajavahemikul võisidki Mihkel ja Madli perest

³²RA, EAA.1292.2.1.237.

³³RA, EAA.1864.2.V-64.225.

³⁴RA, EAA.1864.2.VI-81.4.

³⁵Mare suri 9. novembril 1807. aastal ja maeti 12. novembril. Meetrikas on tema surma kohta kirjas: *Petri Jani kaswandik Mare, 12 aastane*, surnud ägeda liigesehaiguse (reuma) (*hitze Glieder krankh*) tõttu, pärit Suuremõisast (RA, EAA.1292.2.2.185). Tema viimased eluaastad olid ilmastikust tingitud ikalduse tõttu ilmselt väga rasked. Katastroofioline oli 1806. aasta, mil kevadised öökülmad, vihm ja jahedus suvel rikkusid rukki ja heina. 1807. aasta kevadel jätkus üldine nälg, sellele järgnes uus ikaldus sügisel. Ilmad olid külmad, septembris sadas vahetpidamata ja juba oktoobris tuli lumi maha. Mardipäeva paiku algas tõeline näljahäda, mis kestis kuni järgmise lõikuseni (Vahtre 1973: 200–201). Üldine suremus oli sedavõrd suur, et umbes pooled inimesed surid enne täisealiseks saamist (samast: 189).

³⁶Petri Jani p Mihkel, kes “2 Jahre geqeult hat, 40 Jahre alt von Igganne” (RA, EAA.192.2.2.178 p).

³⁷RA, EAA.1865.4.334/21.6 p.

eralduda, sest oletatavasti ei suutnud vabadikukoht toita kõiki pere liikmeid.³⁸

Kuna 1811. aastal naishingi ei loetud, puuduvad nende liikumise (üleviimise) kohta andmed. 1816. aasta revisjoni andmetel oli Madli poolvend Laur endiselt peremees ja koos oma pere naishingedega Igaküla vabadike nimekirjas, kuid Madlit enam nende hulgas polnud,³⁹ samuti ei näe teda Lauri pere juures 1826. aasta hingeloendis. Laur oli vahepeal läinud Mäla külla Hanso Jaani tallu.⁴⁰ Seega kaovad Madli jäljed alates 1816. aastast Muhumaa mõisate hingeloenditest. Muhu koguduse vanem personaalraamat 1812–1841 näitab, et Petri Jani Lauri pere liikmete nimekirjast justkui eraldi on sulgudes *Õ Madli*, millest võib järelda, et kirikuõpetajal oli kahtlus, kas ta endiselt kuulus selle pere juurde.⁴¹ Ka armulaua käimise märkide puudumisest võib järeldada, et aastatel 1812–1822 oli ta kogudusest ja võib-olla ka Muhust eemal. On kahtlus, kas ta 1823. aastal käis kaks korda armulaua, sest tema nime taga olevad armulaua käimise märgid on vaevunäh-tavad ning seetõttu jääb mulje, et pastor, kes neid märke tegi, polnud selles päris kindel. Siiski on kindel, et ta on 1824. aastal üks kord Muhu kirikus armulauast osa saanud. Seda kinnitab

³⁸“Vabadikud moodustasid eripalgelise talurahvakihi. Peamise elatise teenisid nad päevilistena hooajatöödel. Sulastest erinesid nad selle poolest, et neil oli oma majapidamine ning neid ei palgatud tööle pikemaks ajaks” (Rosenberg 2013: 143). Vabadike kihi koosseis ja seisund võis oli väga erinev. “Osa vabadikke oli teenistusvahekorras mõisaga ja nad arvestati sellepärast vahel mõisateenijate hulka. Osa vabadikke sai põhilise elatise maalapikese harimisest ja loomapidamisest. Et enamik vabadikke oli maata või vähese maaga, sageli ka perekonnata inimesed, siis oli neil suhteliselt kerge paremate elatusvõimaluste otsimiseks elukohta vahetada. See vähendas nende sõltuvust mõisast” (samas).

³⁹RA, EAA.1865.4.335/9.14 p, 15.

⁴⁰RA, EAA.1865.4.336/9.3.

⁴¹Muhu koguduse personaalraamatute aastaid 1812–1841 hõlmav eksemplar on veekahjustusega, kohati on kiri ähmane, lisaks on tollane Muhu pastor täitnud seda üsnagi segaselt — esineb mahatõmbamisi, ülekirjutusi ja lisandusi, mille tähendust pole seletatud. RA, EAA.1292.1.81.4 p.

ka hilisem Muhu personaalraamat (1836–1854),⁴² mille eriliste märkuste lahtris on mäрге *Missiv. 1837. N.12.*, mis omakorda viitab Muhu missiivide raamatule 1836–1885, kust leiame kinnituse, et 1824. aastal oli ta koos oma poolvenna Lauri perega Muhu kirikus armulaua ja teda identifitseeriti Petri Jaani Laur Pruhi'i õena.⁴³ Sellest võiks järelda, et ta oli endiselt vallaline ja vanast personaalraamatust ülekantud andmete järgi arvati ta ikka veel selle pere juurde, kuigi 1816. ja 1826. aasta hingeloendite järgi ta seal ei olnud. Vaatasin läbi eeskätt kõikide Muhumaa 19. sajandi I poole mõisate hingeloendid ja ümberkirjutuslehed aastatest 1816–1832⁴⁴ ning otsisin teda ka Läänemaa 1816. aasta Vana-Virtsu mõisa⁴⁵ hingeloendi mõisateenijate nimekirjast,⁴⁶ kust oli pärit tema lapse isa, ent ei leidnud. Kui Madli liikus legaalselt Muhust välja teise kihelkonda, s.t ka ühest kogudusest teise, siis peaksid seda näitama Muhu koguduse kirikutähed, kuid need on säilinud alles alates 1834. aastast ja läbi vaadatud kuni 1855. aastani, ent sellel ajavahemikul tema kohta andmeid ei lei-

⁴²RA, EAA.1292.1.305.74.

⁴³Missiv Buch des Prediger zu Mohn (1836–1885), Nr. 42: *Petri Jani Laur Pruhl Schwester Madli hat nach dem Kirchenbuch im Jahre 1824 zulässt bei hierigen Kirche communieret*. See mäрге on sisse kantud 1837. aastal, ilmselt aastate 1812–1841 personaalraamatust (RA, EAA.1292.1.174.219).

⁴⁴Nendeks olid: 1) kroonumõis Muhu Suuremõisa (*Mohn Grossenhof*) (RA, EAA.1865.4.335/9); 2) kroonumõis Tamse (*Tamsal*) (RA, EAA.1865.4.335/12); 3) Nurme (*Nurms*) (RA, EAA.1865.4.335/10); 4) kroonumõis Kantsi (*Gantzenhof*); 5) Võlla (*Magnusthal*) (RA, EAA.1865.4.335/13); 6) Hellamaa (*Hellama*) (RA, EAA.1865.4.335/1); 7) Pädaste (*Pedast*) hingeloendid 1816 (RA, EAA.1865.4.335), 1826 (RA, EAA.1865.4.336); 8) kroonumõis Kapi (*Kapimois*) (RA, EAA.1865.1.96.1); 9) riigiküla Koguva (RA, EAA.1865.4.335/6); 10) Kesselaid (*Schildau*) (RA, EAA.1865.4.335/4); 11) Rinsi (*Grabenhof*) (RA, EAA.1865.4.335/5); 12) Kuivastu (*Kuivast*) (RA, EAA.1865.4.335/7); 13) Muhu kirikumõis (RA, EAA.1865.4.335/9).

⁴⁵On andmeid, et maarevisjoni käigus vahetati maid Muhu ja Virtsu mõisate vahel, kuid enne mõisamaade reguleerimist oli mitmel Muhu mõisal heinamaid Virtsus (Rullingo 2001: 332).

⁴⁶RA, EAA.1864.2.VII-145.4.

dunud,⁴⁷ samuti varasematest aastatest Muhu vallavalitsuse dokumendid.⁴⁸ Kuhu võis Madli kaduda mitmekümneks aastaks, mille kohta pole andmeid, kus ja kuidas ta end elatas, võib ainult oletada.

Näiteks võidi teda Suuremõisa riigimõisast teise kihelkonda ümber asustada,⁴⁹ kuid siis näitaksid seda vastavad dokumendid (ümbekirjutuslehed), mida pole leidnud. Võimalik, et ta sai mõisast teenistusloa, mis andis talle õiguse otsida teenistust mujalt, näiteks Saaremaa teiste kihelkondade mõisatest või ka mandri linnadest.

18. sajandi teisel poolel hakkas mõisates koos viinapõletamisega laiemalt levima härgade nuumamine, mis tõi kaasa mõisakarja suurenemise ja karjatalitamisega seotud tööde mahu kasvu. Paljudes Liivimaa mõisates kasvas korratooliste arv 19. sajandi alguseks 18. sajandi lõpuga võrreldes ligi kolm korda (Li-

⁴⁷Muhu koguduse kirikutähed 1834–1844. RA, EAA.1292.1.100; 1844–1855. RA, EAA.1292.1.101.

⁴⁸Muhu vallavalitsuse dokumendid 1821–1893. RA, EAA.1080.

⁴⁹1804. aasta Liivimaa talurahvaseaduse ja 1809. aasta lisasätete alusel üritasid mõisnikud sundida vabadikke, kes “ei kuulu ühegi majapidamise tööliste hulka ega kannu mingeid koormisi ning on koormaks mõisale” [---], töötama kas otseselt või kaudselt mõisa kasuks. Selleks nähti ette mitmeid abinõusid: 1) mõisaomanik või rentnik peab püüdma muuta vabadikke põlluharijateks, andes neile võimaluse korral maatüki või pannes nad tööliseks väheste tööjõuga taludesse; 2) kui see pole võimalik, siis võib mõisnik kihelkonnakohtu teadmisel ja kinnitusel rakendada selliseid vabadikke mõisatööle. Kihelkonnakohus määrab sel juhul kindlaks nii rahalise kui ka muu tasu, mis mõisnik peab vabadikule maksma; 3) mõisnikul on õigus lubada vabadikke obrokimaksu eest tööle ka linnadesse ja asulatesse; 4) kuni töövõimelised vabadikud pole muudetud põlluharijateks või pandud töölistena taludesse, peavad nad tegema teoorjust: mees aasta läbi ühe jalapäeva nädalas, naine ühe päeva jüripäevast mihklipäevani ning talvel ketrama omal leival olles kaks naela lina või niisama palju villa või takku. Nähti ka ette, et nekrutid võetakse eeskätt vabadike seast. Kui vabadike arv ei vähene, oli mõisnikul õigus liigseid vabadikke rahvarohketest ja väheste maaga mõisatest sama kubermangu või distrikti rahvavaesematesse mõisatesse ümber asustada” (Rosenberg 2013: 144).

gi 1968: 225). Pole võimatu, et Madli võis ennast elatada korrateolisena, mõisasulasena⁵⁰ juhutöödel. Peale selle oli muhulas-
tel muidki võimalusi ennast hooajatöödega elatada. Kevadel, kui
meri lahti läks, mindi külarahvaga ühiselt kala püüdma, “noota
aama”,⁵¹ kuid kümneteks aastateks poleks ainult sellest piisa-
nud, pidi olema veel midagi. Kas võis ta mõneks ajaks saada
hooajatööd Muhu Suuremõisa viinavabrikus, mis oli 19. sajandi
alul Saaremaal üheks suuremaks viinatootjaks ning mille jaoks
osteti puid Saaremaalt metsarikastest paikadest (Blumfeldt 1933:
74–75), ka Kihelkonnalt? Kui Muhust sõideti voooriga Kihelkon-
nale puude järele, siis sinna võis küüdi saada ka Madli ja sel
moel sattuda Kihelkonnale kerjanaiseks? Võime ju ka kaaluda,
et oma kodukohast aastateks kadumise põhjuseks oli mingi sea-

⁵⁰Mõisasulaste palkamine tulenes 18. sajandil ja 19. sajandi algul
tööjõu nappusest. Enamik mõisasulaseid olid vallalised. Põllu- ja heina-
maa vahtidena kasutati enamasti vabadikke, kellele tasuti moonaga (Ro-
senberg 2013: 158–159). Mõisasulaseid kasutati kütise tegemisel, vilja
koristamisel, heinategemisel jm töödel (Hupel 1777: 232).

⁵¹“Terve küla, vahel veel suurema ühiku kohta oli ühine noot, mis
vastavalt omanikkude arvule oli jaotatud paljudeks meesosadeks, [---].
Kaasosanikkude arv ulatus sageli kuni 100 ja vastavalt jagunes ka noot
100 meesosaks. Tihti oli ka mõis teatud arvu meesosadega nooda osanik
ja sai sellele vastavalt osa saagist enesele. Muhu-Suuremõisas koosnes
noot 57 meesosast, millest 20 meesosa kuulus mõisale, kes selle eest
andis kalastamisele minekuks paadi ja vähemalt 11 meest; vastavalt lan-
ges siis ka 11 osa saagist mõisale” (Blumfeldt 1933: 74). “Kaks suurt
laeva oli (sõutavad), 9–10 väikest laeva (paati), kuuskümmend püüd-
jat ja kuuskümmend noota. [---] Viis-kuus nädalat oldi ühtejooni ran-
das. [---] Õlgedest majad (ma’ad) tehti, kaks katust kokku, seal all ol-
di, üks 10 inimest igas majas” (ERA II 191, 353/60 (1) < Muhu khk,
Simiste k, Palgi t — R. Viidalepp < Tõnu Sonn, 83 a (1938)); “Ühes
noodaväes oli 60–80 meest ja samapalju naisi. [---] Muhumoa peale
oli 4–5 noodaväge. Saarlasi oli koa mõni seas. [---] Igal külal oli oma
noodamaa (= maja). Üks palgikord oli all (mõnel es olegi), ungad ja la-
tid peal, roost tehti katus ja muda aeti ka (peale), et siis soem. Ukseauk
oli, akent põle olngid. Ukseaugu ette pisteti ööseks õlevihk” (ERA II
191, 309/12 (25–26) < Muhu khk, Nurme as, Lillevälja t — R. Viida-
lepp < Andrei Metsaalt, 80 a (1938)). Mõlemad tsitaadid muhulaste
noodapüügi kohta on võetud Oskar Looritsalt (2002: 151–158).

duserikkumine, et ta kandis kümneid aastaid karistust sunnitööl, ent Saaremaa maakohtu, sillakohtu ja konsistooriumi dokumendid seda versiooni ei kinnita.

Tuhast tõusnud fööniksina ilmub Madli 75-aastasena 1834. aastal Muhumaa Suuremõisa Mäla külla oma poolvenna Laur Pruuli õena (*Laur Pruhuls Schwester Madli*) Hanso Jaani talu hingekirja.⁵² Tema “kahtlased aastad” (võõrsil?) näikse olevat möödas, ta oli saanud mõneks ajaks kodusaarel ulualuse, aga ilmselt mitte kuigi kauaks, sest Hanso Jaanil elas sel ajal kahe põlvkonna neljast mees- ja viiest naishingest ning kuuest lapsest koosnev suurpere. Lauril oli juba kolmas naine, kellega oli üks ühine laps ja mõlemal eelmistest abieludest lapsed ning lapselapsed. Vaevalt oli võõrsilt naasnud, elu poolt räsitud vana naine selles ülerahvastatud peres teretulnud, sest peale poolvenna polnud tal teiste kodakondsetega veresidet. Võib oletada, et Madli jäi sinna vaid mõneks ajaks, olude sunnil. Oletame, et ta oli hulkurina teises kihelkonnas kinni püütud, sunniviisiliselt tapiga sugulaste juurde tagasi toodud ning nende pere juurde hingekirja pandud. Nii tehti kerjustega, kui neil oli omakseid, kes pidid neid elatama. See aga ei tähendanud veel, et Madli sinna kauaks pidama jäi. Ilmselt tundis ta end seal üleliigsena ja lahkus mõne aja pärast taas kerjakotiga kodust kaugemale hulkuma. Arvatavasti oli ta seda juba varemgi teinud ja seepärast ei tundud Madli lahkumisest puudust, pigem tõi tema kadumine perele kergendust ja seepärast ei rutatud tema kadumisest politseile ega kirikuõpetajale kohe teatama, sest arvati, et ta tuleb ise tagasi. Kui aga seda ei juhtunud, siis tuli teada anda, et ta on teadmata kadunuks jäänud ja arvatavasti surnud. Madli katkenud seosele pere ja Muhu kogudusega osutab kirikuraamat, sest aastatel 1834–1837 teda armulaua käijate nimekirjas pole,⁵³ samuti hiljem, kuigi Pruuli pere teised liikmed on nimetatud ajal mitu korda aastas armulaua

⁵²RA, EAA.1865.4.337/9.35 p. 36.

⁵³Hanso Jaani Laur Pruhli pere juures armulaua käijate nimekirjas pole Madlit aastatel 1834 (RA, EAA.1292.1.93.7), 1835 (RA, EAA.1292.1.93.29), 1836 (RA, EAA.1292.1.93.36) ega 1837 (RA, EAA.1292.1.93.50).

olnud. Faktiliselt jäi Madli surm tuvastamata ja ilmselt seepärast esialgu personaalraamatusse tehtud surmamärk (rist) hiljem kustutati. Kui Madli oleks Mäla külas Hanso Jaani talus poolvenna juures oma viimsed päevad veetnud ja seal surnud, siis oleks selle kohta märke kirikuraamatus.⁵⁴ Meie “tagaotsitalval” Madlil aga surmadaatum Muhu kirikuraamatus puudub, ehkki personaalraamatus on tema nime kohal vastavas lahtris rist, mis hiljem tindiga paksult üle tehtud, samas on surnute või kogukonnast lahkunute lahter tühi.⁵⁵ Need seigad osutavad tema kinnitamata surmale teadmata kus ja kunas. Kas tõesti võis tema olla see, kes lõpetas kerjusena Kihelkonnal, nii nagu muistendi kangelanna, kelle riidejäänused leiti Kihelkonnal Härramäe liivaaugust?⁵⁶

Rahvasuus levinud juttudel võis tõepõhi all olla, et mõne kerjuse elu tõesti sel moel lõppes. Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub pärimust, mis räägib nimetutest ja nimelistest santidest ning nende “sandihaudadest” või kohtadest,⁵⁷ kus kerjused leidsid oma lõpu pühitsemata mullas.

⁵⁴Nii nagu tema nimekaimust eakaaslasel Madli Janil (1761–1838), kes lõpetas oma elu kerjusena ja suri 12. veebruaril 1838. aastal 77-aastasena vanadusse ja maeti vallavaesena, kellele löödi maksuta hingekella (*als Bettlerin frei beiläutung*). RA, EAA.1292.1.303.16.

⁵⁵Personaalraamatu vasakule ja paremale äärele Laur *Pruhls Schw.* Madli nime kohale on paksult tindiga ülesoditud märke, arvatavasti on see algselt olnud rist, sest surnud inimesi on tähistatud ristiga. Eriliste märkuste lahtris (viited vanematest personaalraamatutest ja teistest kirikuraamatutest) on märke *Missiv. 1837. N.12.* RA, EAA.1292.1.305.73 p–74.

⁵⁶RKM, Mgn. II 110 a < Kihelkonna, Kuremetša k — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a (1958).

⁵⁷Muistendite Muhu Madli trööstitu hulkurielu ja surmaga haakub Hiiumaal Nakki Liisu lugu: “Nakki Liisu elu lugu. Hijumal elanud üks vana nõrga meelne naisterahvas, kes olnud üks väga laisk inimene kes ei viitsinud muud tehagi kui ainult oma palet ja käsa pesta muud tema ei pesenud, aga neid ta oli mittu korda päevas pesenud. Tema oli käinud perest peresse, igas peres olnud kolm päeva paigal, ja riideid olnud tall ümber irmus palju, nii jäme oli olnud et vaevalt uksest läbi saanud. Ja sageli ta oli ikka metsa toppinud ja oligi läinud ja suure otsimise peale ei leitudgi paari aasta pärast olla kuskilt rabast leitud huntidest ära söö-

Kuna Muhu Madli pärimus oli levinud Saaremaal ennekoike Kihelkonnal ja lähikihelkondades, siis vaatasin läbi ka Kihelkonna riigimõisate Atla, Karala, Kotlandi, Lümanda ja Tagamõisa, samuti Paju rüütlimõisa 1816. aasta revisjonid ja ümberkirjutuslehed.⁵⁸ Erilist tähelepanu pöörasin Pidula mõisa 1816. ja 1826. aasta hingeloendeile,⁵⁹ sest lootsin Madli prototüübi jälgi leida sealt, kus paiknes tema pärimuse kese. Kihelkonna kiriku meetrika- ja koguduse personaalraamatuid polnud mõttekas uurida, sest need pärinevad hilisemast ajast, alates 1850. aastast. Ka Kihelkonna elanike ja koolilaste nimekirjas 1815–1822 Madlit ei leidunud.⁶⁰

Siiski ei leidnud ma dokumente, mis kinnitaksid 1760. aastal Muhus sündinud Madli kerjusesaatust või üldse “staatust” Kihelkonnal. Genealoogilise uuringu vaatepunktist ei andnud tema elukäigu rekonstruktsioon oodatud lõpplahendust, sest dokumentaalselt jäi tõestamata hüpotees, et just tema oli see, kes kerjusena hulkus Kihelkonnal ja leidis seal otsa. Võimalus, et tema ikkagi oli muistendite Muhu Madli, jääb aga alles, ja see väljendub mitmes olulises seigas. Ta oli Muhus oletatavasti 1760. või 1761. aastal sündinud ja seal tegelikult elanud Madli-nimeline naine, kelle noorus oli raske ja keeruline. Tema hilisem elukäik tekitas minus palju kahtlusi ja küsimusi, mis jäid dokumentaalselt tuvastamata, nagu tema surmgi ja selle asjaolud. Selle ühe naise eluloo rekonstruktsioon (genealoogiline vaatenurk) avas mulle aga uusi mõttekohti ja ideid, kuidas on võimalik tõlgendada suulisel traditsioonil ja fiktsioonil põhinevat pärimust ajaloolise tõestusmaterjali taustal. Muidugi ei tähenda see seda, et Muhu Madli pärimust poleks võimalik tõlgendada teisiti, kas või nii, et prototüübiks võis

dud ainult pealuu ja juuksed” (RKM II 77, 10 (3) < Kihelkonna khk — J. Laul (1939)).

⁵⁸Atla 1816–1828 (RA, EAA.1865.4.320/1); Karala 1816–1828 (RA, EAA.1865.4.320/2); Kotlandi (RA, EAA.1865.1.17); Lümanda (RA, EAA.1865.4.320/8); Tagamõisa (RA, EAA.1865.1.33); Paju (RA, EAA.1865.1.89).

⁵⁹Pidula mõisa hingeloendid aastatest 1816 (RA, EAA.1865.4.325/2.4) ja 1826 (RA, EAA.1865.4.322.10).

⁶⁰RA, EAA.3134.1.6.

olla mõni teine isik või isikud paljude Muhumaalt pärit Madlide, Madlede, Madede või mis tahes teise nimega naiste hulga, kelle elukaar lõppes sandisti teadmata kus, kuidas ja kunas.⁶¹

MUHU MADLI PÄRIMUS HULKURLUSE JA KERJAMISE KONTEKSTIS

Kerjusnaise Madli pärimus peegeldab sotsiaalset olustikku 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul Saaremaal. See räägib ühest naisest, aga seda võib laiendada paljudele naistele/meestele, kes kaotasid elatusallikad, lahkusid kodust nälja tõttu ning läksid naaberkihelkonda või -maakonda teenistust otsima, kuid seda leidmata olid sunnitud kerjakotiga ringi hulkuma. Kuidas aga tegeleti kerjustega Liivimaal ja millised olid selle seaduslikud ja politseikorralduslikud aspektid?⁶² Loodetavasti aitab järgnev põgus ülevaade mõtestada Muhu Madli pärimust hulkurluse võtmes.

Liivimaal oli kerjamine alates 17. sajandist keelatud (Cimermanis 1998: 40). Üks esimesi seadusi, mis ka kerjamist lähemalt käsitles, oli 1686. aastal välja antud Rootsi kirikuseadus,⁶³

⁶¹Rahvajuttude Madli põgenemise põhjuste kohta Muhust vt ka "Muhu Madli..." 1933; Peit 1932; Vähi 2014: 117–118, samuti ERA II 236, 293/6 (8) < Halliste khk, Pornuse v, Metsaküla k, Kivestu t < Kihelkonna khk, Kihelkonna v, Kõõru k, Tooma t — Johanna Tasane, Pornuse algkooli õpilane < Elvi Tasane, 21 a (1939), galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?id=29755&jrk=212&module=300&op=2. Viimases on legendide Madli surma kohta kirjutatud: "Kihelkonnalgi hakatud teda kui libahunti ja väidetavat varast kiusama. Seejärel võeti Madli kinni, seoti Kihelkonna kiriku juures häbiposti, kus teda jõhkralt peksti, mille tulemusena ta peagi suri." Muistendite Madli tütre nimeks on neis allikais nii Maie ("Muhu Madli..." 1933) kui ka Rista (Vähi 2014: 117–118), tütre õnnetu armastuse objektiks Muhus vastavalt kas Peeter või "Saueaugu Priidu".

⁶²Selle seadusandlikku ja politseikorralduslikku poolt on käsitletud mitu ajaloolast, millest hea ülevaate annab Aliide-Marie Taela bakalaureusetöö "Liivimaa politseikorraldused vaeste ja kerjuste küsimuses enne pärisorjuse kaotamist" (Taela 2015).

⁶³Kirikuseaduse 28. peatüki esimeses artiklis kirjutatakse, et Jumala sõna käsib vaeseid, haigeid, pimeid ja lumbakaid (*Lahmen*) aktsepteerida.

vaesteabi käsitleti selle 28. peatükis “Hospidalidest” (Andresen 2004: 57–58). Mitu Liivimaa 18. sajandi politseikorralduse patenti sisaldasid nõudeid kerjavate inimestega käitumiseks, reguleerisid vaestele almuste jagamist, võõraste kerjuste väljasaatmist ja karistamist. Riigi üldiseks eesmärgiks oli “gute Policey” ehk hea avalik kord (Stolleis 2014: 14). Üheks selliseks abinõuks oli kerjuste kinnivõtmine. Vangistamise eesmärk oli soov maa hulgustest puhastada, võõrad eemal hoida ja tõkestada kuritegevust. Võimalikeks kurjategijateks peeti igasuguseid maal ringihulkujaid (Laur 2000: 182). 26. septembri 1780. aasta patendi järgi tuli kõik võõrad kerjused kohe kinni pidada isegi siis, kui neil oli pass või almusetunnistus. Seejärel tuli nad transportida kreisi- või sillakohtusse, järgmise militaarkomandoni või kubermanguvalitsusse. Oli tavaks saata kerjused ja hulkurid tagasi oma kodukohta, s.t mõisa alla, kust nad pärit olid, olenemata sellest, kas nad olid “täisid täis” või “ilma passideta” (Sonntag 1821: 128, 132–133).

Vana muhu Madli elas Kuremetsa ja Odalätsi külade vahel. Kus juhtus, seal ta öösse elas. Ta oli Kurel, seel ta läind kolde, magand tuha peel kõveras hommiguni. Ta läind jälle ära luusima. Kui suine aeg oli, siis ta magas selle männi all. Sõnna ta oli teind eesele molli, leivapodi tegi sinna sisse.⁶⁴

Rahvaluuletekstidest ilmneb, et Madli tegeles kerjamisega ja külarahvas andis talle almuseid, millest ta oma männioksaõõnsuses “mollis” pudi valmistas. See, et teda nähti tihti ühes kohas, s.t ühe männi juures või otsas,⁶⁵ tekitab mõtte, et ta võis selle alumiste madalate okste peale või alla teha midagi lavatsi või

teerida. Vt *Kirchen Gesetz und Ordnung, So der grossmächtigste König und Herr, Herr Carl, der Elffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König, etc. Im Jahr 1686 hat verfassung und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen.* Stockholm: J. G. Eberdt [s.a.] (Sonntag 1821: 145–149).

⁶⁴RKM II 74, 119 (13) < Kihelkonna khk, Kuremetsa k, Kuuste t — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a (1958).

⁶⁵Vt postkaarti Muhu Madli männist seeriast “Kaunis kodumaa” nr 1549. Foto Carl Sarap. Rakvere: Joh. Triefeldt, 1939. Saaremaa Muuseum SA, SM F 3761:125 F, opendata.muis.ee/object/1347729.

Muhu Madli määnd Pidulas. Carl Sarapi foto. Saaremaa Muuseum SA.

varjualuse sarnast (onni), kus ta soojal ajal ööbis. Seda mõtet toetavad ka faktid mineviku sotsiaalsest tegelikkusest. 14. mai 1772. aasta patendis on märgitud, et maanteede ja kõrtside juures on palju kerjused, kes on sinna rajanud oma kerjuseonne ning häirivad reisijaid. Seetõttu kohustati pärushärrasid ja valdu oma inimesi hädavajalikuga kindlustama, kas vaestemaja ehitama ja neid seal toitma või määrama neile vajalikku elatist kas oma talupoegade või mõne teise võimekama talupoja juures. Ka Eestimaa Maapäeva 16. märtsi 1780 aasta patent⁶⁶ keelas mõisnikel ja pastoritel oma kandi hoolitsust vajavaid inimesi kerjama saata. “Kerjata oli lubatud üksnes kirikute juures ja vaid oma kihelkonna hädalistel” (Laur 2000: 165; Sonntag 1821: 137).

Hoolimata sellest, et 19. sajandi esimestel aastatel oli vaestehoolekanne olnud mõisniku kohustus, jäi ikkagi probleemiks mõisnike vastutustundetu teenistuselubade väljaandmine töövõimetutele talupoegadele. Mõisnikke ei huvitanud, kas need saavad mujal teenistust või kus omale peavarju leiavad. Seetõttu hulkusid sellised inimesed kerjates maal ringi. 14. juuni 1802. aasta

⁶⁶RA, EAA.3.1.440.217.

patendiga anti korraldus, et kõik omanikud, rentnikud ja valitsejad võivad lubasid välja anda ainult neile, kes kindlasti kerjama ei lähe. Juba olemasoleva loaga kerjajad tuli aga saata päritolumaakonna sillakohtusse, kust nad edasi oma kodumõisa saadeti (Sonntag 1821: 138).

Madli pärimuses on viide vallavaesena külakorda käimise kohta:⁶⁷

Madli oli tulnud Muhust. Miks tuli ei tea. Oli olnud valla ülalpeetav, käis perest peresse, kus anti süüa ja sai magada. Magas kõveras nagu koer. Käis hundiks. Mänd oli alles 1940-te aastate lõpus. Oksa sees oli lohk — molli koht, seal tegi podi ja sealt sõi.⁶⁸

⁶⁷Alates 1809. aastast on kubermanguvalitsuse patentides üha rohkem nõudeid ka valdadele, kes koos mõisnikega pidid võtma endale vastutuse, kui nende inimest hulkumises või kerjamises süüdistati. Vaestebi viidi mõisnikelt ka talupoegade kui kollektiivi kohustuseks, mis tähendas kogukonna kulul ülalpidamist. Neid, kes endale elatist teenida ei suutnud, tuli valla maksudest ülal pidada ja toitlustada. Vaestehoolekandeks üks vanemaid mooduseid oli saata kerjused külakorda ehk järjekorras talust tallu. Iga peremees oli kohustatud neile, kel puudus eluase, oma talus teatud nädalad toitu ja peavarju andma. Neid, kes elasid hurtsikus, toetati mõisa või vallakogukonna arvelt. Kuna valitsusorganid valvasid üsna karmilt kerjamise keelu elluviimise järele, aeti need asjad vallas üldiselt korda (Traat 1980: 92–93). 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduses rõhutati veelgi, et iga vald pidi vaesunud vallaliikmeid võimalust mööda ülal pidama. Inimesed, kes lohakuse ja laiskuse tõttu vaesusid, tuli paigutada taluperemeeste juurde, kes pidid neile kokkuleppealise palga eest sobiva töö leidma. Lisaks lubati Liivimaa kubermangus kerjustel pühapäeviti kirikute juures almuseid paluda, kuid ainult sel juhul, kui neil oli tõend töövõimetuse kohta (Sonntag 1821: 137, 140; Cimermanis 1998: 41–43).

⁶⁸Tiina Ojalale rääkis Madlist 2010. aastal Taluste Silvi, kes elas Kihelkonnal Üru külas, tollele omakorda tema emaema Tiina Haalen (snd 1861) Kuremetsa külast Kure talust ja ema Marie Riis (snd 1885). Tiina Ojala kiri autorile. — Madlit kui Pidula valla elanikku mainitakse pärimustekstis RKM II 76, 241 (11) — J. Laul < Liisu Pull 75 a (1935).

Kuidas sai Muhust pärit sant, oletatav Madli protüüp Madli Pruhl (Pruul — hilisem perenimi) olla Pidulas vallavaene, kui teda ei olnud aastatel 1816–1826 Pidula mõisaalamate hingedkirjas ega 1815–1822 Kihelkonna elanike nimekirjas? Vallal oli kohustus ülal pidada ainult oma valla vaeseid. Seega jääb oletus, et ta oli Pidulasse tulnud alles pärast 1834. aasta hingeloendust, sest selle ajal oli ta Muhus Mäla külas oma poolvenna Hanso Jaani talu hingedkirjas. Võime arvata, et mingil ajal pärast seda tuli ta Kihelkonnale ja elas Pidulas illegaalset kerjuseelu ning sai inimestelt almuseid ja öömaja halastusest, mitte kohustusest. Ta võis selle omal moel ka “välja teenida”, korjates metsaveerest ravimtaimi, käbisid ja hagu ning neid toidu ja öömaja eest vastutasuks anda. Ehk ei teinud lahke saare(pere)rahvas vahet, et “üks sant ees või teine taga”, pealegi jääb muistenditest mulje, et tema ööbimiskohad olid pigem juhuslikud, mitte vallas kindla korra järgi paika pandud. Nimetatakse Odalätsi ja Kuremetsa küla vahelisi talusid, konkreetset Kure talu, kus ta maganud koldetuha ees. Madli hulkuriloole lisab usutavust, et muistendites on mainitud tema liikumisteede ja ööbimiskohti, aga üks koht, kus Madlit kõige rohkem nähti, oli juba korduvalt nimetatud mänd, mille all ta varju otsis ja millest sai tema “residents”.

Muhu Madli mänd oli Kuremetsa tee kohalt veidi Odalätsi poole, vana tee ääres. Vanasti oli olnud liivatorn ja matnud männid liiva alla, ainult ladvad jäid välja. Männi ladva varjus oli Madli elanud. Ühe tõrvase oksa sees õnarus — selles olnud Madli noti kauss.⁶⁹

See, et pärimuse kandjad, kes elasid mõni inimpõlv Madlist hiljem, mäletasid oma vanavanemate juttude järgi männi asukohata, oli määrav põhjus, miks kujunes Madli männist hiljem oluline objekt loodusmaastikul — kinnismuistis. Kui Madliga seotud kohapärimuse vanuse määramisel võtta üheks orientiiriks puu, siis peaks see mahtuma männi eluea sisse, mis Eestis võib küündida kolme- kuni neljasaja aastani. Arvestada tuleks ka seda, et mänd, mille otsas Madlit nähti, pidi olema vähemalt sadakond

⁶⁹Madlist rääkis Tiina Ojalale 2010. aastal Meida Kilk Kuremetsa külast, kelle ämm Liisu Kilk oli sündinud 1860.–1865. aasta paiku. Tiina Ojala kiri autorile.

aastat kasvanud. Seega ei saanud ka pärimus olla mitte palju vanem kui sada aastat, arvestades tagasi pärimuse kogumise esmasest ajast 1930. aastatel. Sada sobib kokku ka Muhu Madli oletatava prototüübi jälgede kustumisega alates 1834. aastast Muhu hingeloendist ja kirikumeetrikast. Saaremaa dokumenteeritud allikad vaikivad ühe kerjusnaise saatusest, seevastu muistendi kangelanna tegevuskohad olid Kihelkonnal maha märgitud ja kaardistatud mälukohtadesse Pidula müütilisel pärimusmaastikul. Selles kontekstis võib Muhu Madlit vaadelda kui muistendi kangelannat ja tema mändi kui ajastule omast kultuurimärki, mälupaika⁷⁰ Saaremaal Kihelkonna pärimuslikus mütoloogilises ruumis.

MUHU MADLI MÄND KUI IKONOGRAAFILINE MÄRK KIHELKONNA MÜTOLOOGILISES RUUMIS

Teatavasti võivad kohanimed endas kätkeada mälestust ajaloos tähtsatest või ka vähetähtsatest inimestest ja sündmustest. Seda, et inimene jätab endast jälje maastikule, võib vaadelda kui inimtegevuste ikonograafiat. Selle peegelpildiks on jutustamine ise, mis nimetamise käigus need eesmärgid jäädvustab nii, et neist tekib dialoogiline ajalugu (Weiner 1991: 50). “Maastiku kujunemine ajaloolist mälu kandvateks paikadeks sünnib nimetamise ja konkreetse märgistamise kaudu ning suulise traditsiooni abiga” (Siikala 2004: 53–54). Samal põhimõttel jäädvustati rahvaluules jutustamisega Muhu Madli jalajäljed Kihelkonnal, märgistati üks mänd männikus ja nimetati see Kihelkonna kultuurmaastikul Muhu Madli männiks.

⁷⁰“Kollektiivse mälu korrastamisele aitavad kaasa mälukohtadeks kutsutud tugipunktid (*lieux de memoire*). Mälukohad on emotsionaalselt, sotsiaalselt või ajalooliselt laetud kohad, mille külge mälu haakub. Mälukohad võivad olla materiaalsed, nagu konkreetsed kohad, rajatised, mälestussambad, esemed vms, aga ka vaimsed, nagu väärtused, legendid, müüdid” (Laar 2022).

Võib ka öelda, et mälestused kinnistatakse nii teatud paikadele ümbruskonna ja maastiku kaardistamise abil. [...] Nagu eespool öeldud, kujunevad maastiku tähendused sotsiaalses tegevuses, sest ühiskonnaliikmed kasutavad keskkonda erineval viisil ja erinevatel eesmärkidel. [...] Seega on maastikku juurdunud erinevad sotsiaalsed maailmad, nende omavahelised seosed ja hierarhiad. Kindlasti ei ole maastik sotsiaalses mälus ühemõõtmeline. Teatud sündmustega seotud mälestuste sotsiaalne erisus ja erinevad maastiku kasutamise viisid loovad mitmekihilisi mentaalseid kaardistusi, millega avanevad ühiskonnaliikmetele väga erinevad võimalused. Need mentaalsed kaardid võivad muutuda ajaloo käigus, kui neid interpreteeritakse ja reinterpreteeritakse vastavalt antud aja vajadustele ja perspektiividele.

Tuleb märkida, et kogukonda ümbritsev maastik ei ole staatiline ruum, pigem on see dünaamiline paik, milles tekivad pidevalt kogukonna elu peegeldavad uued tähendused (samas: 55).

Kõike seda võib täheldada ka Kihelkonna mentaalsel/mütoloogilisel maastikul, milles on mitmekihiliselt kaardistusi pühapaikadest, tähenduskohtadest ning isikutega seotud kohasidusaid narratiive minevikus toimunud sündmustest. Nagu Jakob Laul niimetas ühes kõnes oma kodukohta/maastikku Pidulat muinasesemete ja mälestuste maaks, kus on muistseid maalinnu, kalmeid, kultuspaiku, pühasid puid, allikaid.⁷¹ Nimetatud tähendusega kohad moodustavad mütoloogilise ruumi, mis on inimrühma sotsiaalses mälus seotud rühma territoriaalse identiteediga. Muhu Madli mänd täiendab neid pärimuslikke kohtasid ning pole mitte juhuslikult valitud looduslikult, ajalooliselt ja ka usundiliselt tähenduslikust paigast Tagamõisa puisniidu ja Pidula muistse maalinna varemete, Odalätsi allikate lähedusest. Seda võib vaadelda kui Kihelkonna/Pidula kultuurmaastikul asuvat uuema aja märki, mis reinterpreteerib vanu kinnismuistiseid ning on seega kaudselt seotud ka Suure Tõllu pärimusega, sest too on maganud Odalätsi männi all.⁷²

⁷¹Vt Jakob Lauulu kõne teksti suuremas mahus Vähi 2014: 117–118.

⁷²Vt viimasest RKM II 74, 673/6 (15) < Kihelkonna khk, Karala k < Atla k — S. Lätt < Mihkel Remmel, 82 a (1958).

Seda, kuidas on Odalätsi / Suure Tõllu ja Muhu Madli mänd omavahel mütoloogilise ruumi võrgustikus seotud, võib seletada põhjusega, et

[o]bjektid, nimed ja jutustused sündmustest moodustavad märkide ja nendega seotud tõlgenduste võrgustiku ning võimaldavad tõlgendada maastikku erinevatel otstarvetel ja põhjustel. Selleks tõlgendamiseks on oluline tunda kõnealuse võrgustiku loogikat ehk seda, kuidas märgid ja nendega seotud ideed suhestuvad üksteisega, ajaloolise mineviku ja tänapäeva vajadustega (Siikala 2004: 54).

Piirkonnaga seostuvad ka muistendid Suure Tõllu ja vanapagana võitlusjälgedest ning Odalatsi küla nime ja allikate tekkest.⁷³

Muhu Madli mänd ja temast räägitud lood suhestuvad selle kuulsusrikka koha müütilise minevikuga vastavalt oma aja nõuetele või vajadusele. Vajadus juba olemasoleva mütoloogia laiendamiseks, reinterpreteerimiseks tekkis siis, kui leidis aset oletatav uus sündmus: Muhu Madliks kutsutava hulkuva kerjusnaise ilmumine Kihelkonna Pidula metsateedele. Männi asupaik metsaserval kaardistati mentaalselt ja muutus pärimuse osaks, kinnistudes juba varem tuntud müütiliselt laetud pühade paikade lähedusse, kus kohtusid argine ja üleloomulik maailm. Seega pühapaiku kui tähendusega kohti mitte ainult ei mäletata, vaid need võetakse uuesti aktiivsesse kasutusse, kuigi teises tähenduses. Selle käigus on tähtis osa müütilisel ruumil. Ühe kerjusnaise tavatult uskumatut, kuid külarahva poolt tähele pandud elu metsas looritasid salapärased muistendid Saaremaa sangarist Suur Tõllust ja vanapagana jälgedest, mis olid osa selle paikkonna mütoloogilisest ruumist. Järgnevalt toodud muistend näitab, et rahvaluules ei ole peetud mitmekihiliselt tähenduslikuks mitte ainult kohti, vaid ka müütilist aega, milles Suur Tõll ja Muhu Madli elavad ja tegutsevad samal ajal:

Siin eland üks Muhu Madli, naisterahvas vist. Siin Taavil old kitselaut, ta oli selles magand suvel. Teind siin kurja inimestele, noidand, sedasi halba teind. Inimesed põle enam saand elada.

⁷³RKM II 73, 308 (5) < Kihelkonna khk, Kehila k, Ridige t — E. Veskisaar < Mihkel Tinarist, 59 a (1958).

Suur Tõll mõtlend: Mis ma talle teen? Lukud teda ei pea, kurja ta teeb ümbruskonna inimestele. Ta võtnud selle nõuks, et ma lähen Karu järve äärde, toon kaks kivi, panen need sinna ukse taha, et ta välja ei saaks. Tal põle õnnestand neid tuua [---]. Madli teind ikka kurja edasi, käind metsas. Seal oli tal küna old, seal ta teind podisi, seal ta söönd. Inimeste käest varastas, noid oli päris. Ta oli Muhust pärit, tuli siia elama. Üks vanamees teadis, see on ammu surnd. Nüüd põle seda mändi, känd on ka üles juuritud. Ma nägin ka seda küna. Puu juure sisse oli lõigatud. See oli veel hiljuti alles.⁷⁴

MÄND KUI MUHU MADLI PÄRIMUSE TUGISAMMAS JA TURISMIOBJEKT

Keskkonna kujunemine tähenduslikeks kohtadeks ei väljendu pelgalt konversatsioonis ega kohanimesedes, vaid see võib avalduda ka konkreetsetl märgistatud objektides. Et olla kindlad mineviku olemasolus, peab olema näha selle jälgi (Lowenthal 1990: 243). Samal põhimõttel võeti Eestis 1930. aastatel mitmed põlispuud, millel oli pärimuslik taust, riikliku kaitse alla. Nii tähistati ka Muhu Madli mänd ning see aitas püsida mõlemal, nii muistisel kui ka pärimusel. Kohamuististe peamiseks kasutusvaldkonnaks oli saanud turism, mille vahendusel pärimust kujundati ja võimendati. Jakob Lauulu algatusel sai männist Kihelkonnal kõige külastatavam turismiobjekt, mida sõideti vaatama ka mandrilt, et selle juures koolijuhataja enda suust kuulda kohalikke lugusid. Kihelkonna ümbrusest on 1932. aastal tehtud kaheksa vaatekaarti, mille hulgas on ka “Muhu Madli Mänd” (Ulla 1932). Nii sai Muhu Madli pärimus intertekstuaalse mõõtme (vt Vähi 2014: 113–114), milles oluline osa oli männil. Puu hävimine 1940. aastate lõpul viis aga selle kadumiseni ka vaatamisväärustega tähistatud maastikul, sest 1964. aastal kustutati mänd loodusobjektide nimestikust.⁷⁵

⁷⁴RKM II 74, 52/4 (2) < Kihelkonna khk, Odalätsi k, Taavi t — R. Põldmäe < Sohvia Luugus, 65 a (1958).

⁷⁵Vt “Kingisepa Rajooni TSN Täitevkomitee otsus nr. 49 22. septembril 1964. a. Kingisepas “Looduskaitsealase töö paranda-

Muhu Madli mänd. Jakob Lauulu foto, Saaremaa Muuseum SA.

Pärimus võib aga inimeste kollektiivses mälus omapäi edasi elada, enne kui hääbub. Veel 1967. aastal kõneles sealtsamast Kure külast pärit 82-aastane keelejuht Marie Riis ehedas Saare murdes Muhu Madlist ja tema männist. Tema mäletamist mööda oli see Vana Muhu Madli mänd olnud koguni kümneharuline, mille harud ulatusid maa peale (vt Lonn, Niit 2002: 220–221). Nagu näiteks Jakob Lauulu fotolt⁷⁶ näeme, oli see ilmselt madal jändrik litemänd (*Pinus sylvestris f. deflexa*), mille tüvi oli sügavale liiva vajunud ja võra ulatus maapinnale, nii et selle okste peale lavatsile oleks jaksanud vanainimenegi ronida. Kuigi puu otsa ronimise motiiv ei pruukinud olla pelgalt folkloorne väljamõeldis, andis see pärimusele vürtsi juurde ning eristas oletatud nõiavõimetega kerjusnaist Madlit tavalistest Kihelkonna talunaistest. Miks aga sai Madli puuks mänd? Võib olla seepärast, et mänd on Saaremaal läbi aegade kõige levinum puuliik ja samas peeti teda ka

misest rajoonis”, infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?state=5; 68547593;est;eelisand;;&comp=objresult=dok&obj_id=1017039689.

⁷⁶Vt nt Saaremaa Muuseum SA, SM F 3761:123 F, opendata. muis.ee/object/1347721.

pühaks puuks.⁷⁷ Puude austamisest Saaremaal räägitakse 19. sajandi lõpul üleskirjutatud tekstis, mis on Jean Baptiste Holzmayeri kogus.⁷⁸ Mänd püha puuna, mitte küll hiiepuuna, oli tuntud ka Hiiumaal. Oskar Kallase andmetel tehti Reigis ja Emmastes selle juures armumaagiat.⁷⁹ Ka Kihelkonna ja Kärla pärimuses räägiti ühest teisest nõiavõimetega vanast naisest Tae Kadlist, keda nimetati ka Kura Kadliks või siis Kadriks, kellel olid sõprussuhted Muhu Madliga ja kes oli armumaagiat⁸⁰ õppinud Muhu Madlilt.⁸¹ Nagu eespool juba osutatud, olevat Madli männi all haigeid ravinud (Martin 1932). Selles kontekstis vaadatuna kiirgas männik tervendavate omadustega energiat⁸² ja männialune oli sobiv paik ravitsemiseks. Muistendites pole aga otseselt mainitud, et ta oli ravitseja, kuid pühapaikade vahetus läheduses elutseval Madlil ja Kihelkonna Pidula maagiliselt laetud mütoloogilise ruumi puhul — maastikuala, kuhu peale puude kuulusid ka tervendavad silmaallikad —,⁸³ polnud tähtsusetu, et kohalikud inimesed nägid Madlis eriliste omaduste ja ravitsemiseoskustega nõiavõimetega inimest, kellele omistati ka libahuntlust.

⁷⁷“Eesti Rahvaluule Arhiivis leidub teateid ligi saja pühapuuks peetud männi kohta” (Hiimäe 2007: 378). Ants Viirese andmetel on meil mänd püha puuna (12%) kolmandal kohal tamme (30,5%) ja pärna (15%) järel, järgnevad kask (10%), lepp (sanglepp) (9%) ja kuusk (6,5%). Need kuus liiki moodustavad 83% kõikidest pühaks peetud puudest (Viire 2000: 65).

⁷⁸ERA, Holzmayer III 24, 1 (1) < Kaarma 1868.

⁷⁹E 59456 (11) < Helsingi < Hiiu — O. Kallas.

⁸⁰“Hundi sabaga nuhelda ja rebase sabaga võida. Kura Kadli pani tüdruku mehele” (RKM II 76, 233 (3) < Kihelkonna — J. Laul < Miina, 85 a (1933)).

⁸¹“Selle tarkuse oli Kadri Muhu Madli käest õppind, naad olid teine teisel võrsil käinud nii olid naad Tae männa otsas juttu vestand” (RKM II 77, 29/30 (10) < Kärla khk, Kärla v, Kandla k, Kuusiku t — M. Jürgenfeldt < Juhan Rehi (1947)).

⁸²Männi laineliselt ja tasahilju tugevnedes levivat energiat peetakse võimsaks. Tugevaim energia olevat valgusküllastel küngastel üksikult kasvavatel mändidel (Raal 2012: 298).

⁸³RKM II 74, 123/4 (15) < Kihelkonna khk, Odalätsi k, Kuuste t — R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a (1958).

MADLI METSAILUKESENA TEEL “HUNDI JAGU” VÕTMAS. ARHAILISED RELIKTID MUISTENDITES

Muhu Madli oli undiks käind. Sääl oli tal mänd kaa, siis sääl ta oli eland. Käind perest perese süia otsma. Kurel ta oli ühe õhta koldeauku tulnd, küsind natuke leiba. Oli rääkind: “Ma tuli siit tied kaudu. Metsailugene oli kaa, metsailugene akkas seda vissi vaatama (kari oli söönud tee ääres). Aga vana suur must ärg tuli metsailugesel järgi.” Siis Kõõrgu mägede taa oli va Madli ee surnd. Sääl ööliti punased sukaveere tutid maas old.⁸⁴

Teed olid piirijooneks ühtaegu nii nähtava (talü küla, maakonna maade) kui ka nähtamatu, nn maagilise maailma vahel, ja seetõttu võib neid käsitada kui piiridevahelisi tsoone, kus oldi justkui eikellegimaal. Rahvausundis tähendasid teed ja rajad ühest asustatud punktist teise, samuti sillad, väravad, läved, piiriaiad ja kraavid üleminekukohti ühest kvaliteedist teise, need olid vahe-tsoonid, kus inimene ja üleloomulikud olendid võisid hõlpsasti kokku puutuda. Tee kui piiridevaheline ruum (tsoon) oli suure maagilise koormusega ala ning seepärast tuldi sinna loitsima, üleloomulikelt jõududelt väge saada. Teel olemine ja selle ületamine võis aga kaasa tuua eksimise ehk orientatsiooni kaotamise (Hiie-mäe 2007: 364–365), seepärast olid need kohad “ohutsoonid”, sest seal võis kas tahtlikult või tahtmatult kergesti ületada lubatud piiri ja sattuda deemonlike jõudude meelevalda. Õigusajaloost teame, et kirikus, saunas ja teedel toimunud õigusrikkumisi karistati rangemalt (Bunge 1849: 303; Leesment 1931: 130) seepärast, et nendes üldkasutatavates avalikes kohtades tuli rangelt järgida kogukonna sotsiaalseid norme, ja seda enam, kui rikkumised olid seotud maagiaga.

Nii juhtus ka muistendis Muhu Madliga, kes teed käies sattus piiri(ohu)tsooni (eikellegimaale), jäi seal korraks seisma, märkas teisel pool teed (piiri) söövat vasikat. Sellega, et ta hakkas teda vaatama ehk himustama, ületas ta lubatud piiri ja kaotas orientatsiooni, muundus libahundiks ning rikkus normi — murdis looma.

⁸⁴ERA II 164, 285/6 (5) < Kihelkonna khk, Kihelkonna v, Kuremet-sa k, Kuuste t — Linda Kõõgardal < T. Allen, 76 a (1937).

Madli muistendites on äratuntavad teekäimise ja looma mürdmise motiivid, kuigi need pole samal moel fabuleeritud kui rahvusvaheliselt tuntud muistenditüübis “Teine puhkajatest murrab looma” (Loorits 1926: 64), mis on Saaremaa libahundi muistenditest arvuliselt kõige suurema, kolmekümne variandiga tüüp (Metsvahi 2019: 148) ja mida tuntakse mitmes Saaremaa kihelkonnas: Kihelkonna, Kärla, Kaarma, Muhu, Jämaja, Karja. Tegemist on enamasti kahe teotüdrukuga, kes lähevad mõisasse teotööle⁸⁵ või kirikusse⁸⁶. Jean Baptiste Holzmayeri Saaremaad-tutvustavas teoses *Osiliana* on ära toodud Muhust kuulnud muistend, mis räägib kahest Põide teotüdrukust, Maista ja Madlist (Holzmayer 1872: 36–37), kes lähevad juba öhtul teele ja üks neist murrab teise magamise ajal varsa. Sarnane lugu on jutustatud Kihelkonnal kahe Tagamõisa tüdruku kohta (nende nimesid pole nimetatud), kes lähevad linna, ilmselt Kuressaarde, kuid üks murrab Randvere kõrtsi lähedal looma.⁸⁷ Eelnimetatud muistenditüübi kohta on Eestis avaldatud kaks lühiajalist. Esimene keskendub muistendi sagedasele lõpumotiivile — liha üleloomulikule küpsemisele (Allik, Laagus 1977), mis Muhu Madli muistendites puudub. Teises tõlgendatakse muistendit kui lugu tüdruku ajutisest põgenemisest sotsiaalsete igapäevanormide ja rollide maailmast (Metsvahi 2001). Jüri Alliku ja Aino Laaguse seisukoht, et rahva teadvuses oli hundistumine “protseduur, mis võimaldas inimkultuurist (omade seast) välja minna ja liituda selle osaga loodusest, millest otseselt sõltuvad inimese elatusvahendid” (1977: 29), on kohaldatav ka Madli-pärimuse tõlgendamiseks, eeldades, et Madli oli Muhust, omade hulgast lahkunud või välja aetud ning elas Kihelkonna metsas looduse armul ja külarahva almusest hulkurielu. Arhailise usundi kontekstis võib temas näha lindpriid, keda samastati hundiga (Jacoby 1974: 177; Vähi 2008: 128–129), sest arvati, et ta elab metsiku looduse meelevaldas “hundiseaduste” järgi. Külast väljas, külasarase

⁸⁵E 28709/12 (9) < Jämaja khk — Andrei Kuldsaar < E. Pöld (1896).

⁸⁶H, Jõgever 1, 31/2 (105) < Kaarma khk, Piila k — V. Mägi (1888).

⁸⁷ERA II 8, 307/9 < Kärla khk, Kergu k — M. Tooms < Marii Rand, s 1861 (1928).

metsase karjamaatee ääres “vissi vaatamist” (saaklooma himus-
tamist) võib tõlgendada kui inimmaailmast väljumist ja metsiku
loodusega kokkusulamist, huntinimesena jahile minekut. Sellises
hundistumise kujutelmis võib heiestuda relikvt tugevama õigusest,
mis polnud arhailises sugukondlikus ühiskonnas selgesti taunitud,
ning selle jäänused on veel tajutavad ka hilisemate sajandite rah-
vausundis (vt Vähi 2008: 105–106).

Ta oli ise metsailugene kao. Ta tegi ennast vahest undiks. Nii tä
sai liha küll, aga levapuudus oli. Ükskord siis vana oli jälle pidand
menemä. Odalätsi Taavil olnd üks vassikas lehmal, valge vassik.
Nii old säälmägede all. Vana pidand jälle seda vassigit sõnna vaa-
tama menemä, ära murdma. Oli ennast undiks teind.⁸⁸

Identiteedivahetus toimus siis, kui ta kujutles ennast “metsa-
ilukeseks”; sel hetkel “sai temast hunt”, kellel oli rahvauskumus-
te kohaselt antud luba võtta hundi osa/jagu peale metsloomade ka
karja hulgast, “võtta sealt, kus võtta on”. Miks Madli “käskis” en-
nast külarahval/karjalastel metsailukeseks kutsuda? Kui libahunti
nimetati hundi peitenimega, siis pärimuse järgi ei kehtinud tema
kohta enam kogukonna tavaõiguslikud normid. See teadmine an-
dis inimesele, kes “käis libahundiks”, voli kasutada “hundiõigust”
nagu see oli hundil, mida rahvapärimus tunnustas ja keelas isegi
saagiga lahkuvat hunti segada.⁸⁹

Pärimuse järgi oli libahundi teolt tabamine keeruline maagili-
ne operatsioon, sest libahundi isik paljastus siis, kui teda hurjutati
tema ristinimega. Seda saadi aga teha üksnes siis, kui seda nime
teati ja oldi kindel, et murdja ei olnud päris hunt, sest viimast
ei tohtinud saagi võtmisel segada. Olendi nime nimetamisel usu-
ti astuvat temaga otsesesse kontakti (Loorits 1990: 29, 31). Kui
libahunti hüüti tema ristinimega, muundus ta tagasi inimeseks,
kui aga teda hurjutati hundi peite- ehk tabunimega — näiteks Ki-
helkonna kandis tuntud *metsa kuts*, *metsa ilugene* või *metsa ät-*

⁸⁸RKM, Mgn. II 110 a < Kihelkonna khk, Kuremetsa k, Kuuste t —
R. Põldmäe < Marie Riis, 73 a (1958).

⁸⁹H II 3, 562/3 < Vastseliina khk v Setumaa — Heinrich
Prants (1889?).

segene —,⁹⁰ siis ei muundunud ta tagasi inimeseks. Seepärast ei tohtinudki teda hurjutada hundi peitenimedega, aga kui seda tehti, siis ei õnnestunud teda paljastada ega tõrjuda.

Karja kaitsmisel/tõrjumisel (liba)huntide eest oli sõnamaagial tähtis osa. Libahundi nime nimetamine hurjutamisel tähendas rahvausundis tema sattumist ütleja väe alla, tema avalikustamist, naeruvääristamist, halvustamist ja ühtlasi tõrjumist. Sellises tõrjumises võib kajastuda arhailise õiguse üks tunnusjooni: see realiseerus vahetult, õigusliku enesekaitse vormis. See meenutab kriminalistika ajaloo taustal vaadatuna avategu, tähendab, et kurjategija (s.t siinkohal libahunt) tabati otse teolt ning teda süüdistati appihüüdmisega (vt Sootak 1998: 30–31). Seega võime oletada, et folklooris esinenud mõned hurjutamisvormelid (sõnamaagia) koos isikute nimetamisega ning lisaks teatud libahunditõrjumise taidad heiastavad arhailise tavaõiguse printsiipide relikte (vt Vähi 2008: 120, 128). Peale Muhu Madli “käskisid” (ütlesid väega) Kihelkonnal ennast hundi tabunimega nimetada Kõnnu Pent ja Ansi Kadi. See näis kohalikus folklooris olevat lausa kohustuslik. Arvan, et seda silmatorkavat motiivi ei kasutatud nende kohta, kes elasid külast kaugel metsas või metsäärsel kõnnumaal juhuslikult, vaid neid peeti just seepärast erakuteks ja üksikuteks (liba)huntideks. Arhailisi heiastusi, aga teises tähenduses sisaldab järgmine muistend:

Tulnd ta vastu — punased sukavarred olid hundi jalas — läks üle oja. Teisel pool oja oli aga jälle Madli — säälsamas oli jälle hunt. [Madli oli öelnud] Et saa’p tohi siia tulla... Lammaste kivi sees oli podi mold, Välja Tiina näitend seda podi kivi. Taavil ütlend musta härjale: “oo va mustukene miks sa eile nii kuri mo vastu olid ma ma pidi puu otsa mineme.” Luges lastele salmi tuhat tutikut... Metsa ilukene, kena viilukene... Siis ta olnd kena, siis pole murdend. Välja Tiina suri 85–86 vana. Välja Tiina oli teda

⁹⁰ERA II 164, 387/8 (5) < Kihelkonna khk, Lümanda v, Atla k, Kuusiku t < Kihelkonna khk, Vedruka k — L. Kõögardal < Peeter Kokk, 67 a (1937).

näind Tiina olnd siis lapselik — noor tüdruk. Ta ututend ka. Utun va Muhu Madli — siis tegi end inimeseks.⁹¹

Punased sukad hundi jalas ja üle oja (vee) minek on arhailine motiiv. Veel ühe põhielemendina oli oluline osa juba antiiksetes libahundimüütides. Plinius Vanema (23–79 pKr) vahendatud Arkaadia-müüdis räägitakse, kuidas Anthuse soost isik, kellele langes liisk, pidi hundiks muunduma. Ta võttis ennast alasti, riputas oma riided tamme otsa ning ujus üle ühe Arkaadia järve, muundus hundiks ja jooksis üheksa aastat koos huntidega. Sel ajal ei söönud ta inimliha. Siis ujus ta üle sama järve tagasi, leidis oma riided ning muundus tagasi inimeseks (Müller 1937: 18, 30). Madli muistendis heiastab üle vee (oja) minek põhimõtteliselt sedasama motiivi mis üle järve ujumine. Kuigi selle müütiline taust ei pruugi olla otseselt seotud antiikmütoloogiaga, leidub siin teatud usundifenomenoloogiline sarnasus, aga see vajab edaspidistes uuringutes täpsemat mõtestamist. Libahundi kui mütoloogilise olendi üheaegne esinemine nii hundina kui ka inimkujul või tema tunnustega tuleb ilmsiks usundilistes teadetes, kus räägitakse, et tal on inimese lõhn juures või tema peegelpilt vees on inimesekujuline.⁹² Uskumus, et libahundile jäävad hundi kujul esinedes külge inimese lõhn, peegelpildis tema “vari” ja mingid märgid inimesele kuuluvatest ehetest või riietusest, on tüüpiline paljudele rahvastele. Tavaliselt olid nendeks märkideks sõled, preesid, pandlad, vööd, sõrmused, ketid, helmed, käevõrud, küljetaskud, kaelasidemed, noatuped, särgid, sukad jm esemed. Kui Karksis käis libahundiks vanatüdruk Juula, siis oli tal hundi kujul esinedes vöotasku asemel paljas laik küljel.⁹³ Madlil olid

⁹¹RKM II 76, 366/7 < Kihelkonna — J. Laul < Jaan Allen, 72 a (1938).

⁹²ERA II 286, 24 (13) < Vastseliina, Mokra k — E. Kirss < Timmo Külmläte, s 1861 (1940); E 44599/600 (4) < Võru — G. Sander < M. Sander (1904).

⁹³“Seal kohal, kus tüdrukud naesed taskud puusa peal kandsivad, oli hundil paljas paik, sellest tundsid inimesed vana Juula hundi ära ja ei teinud temale midagi” (H II 23, 239 (7) < Karksi — A. Kitzberg (1988).

selliseks tunnuseks punased sukad karvastes hundijalgades. Madli muistendisse võis sukkade motiiv sattuda seepärast, et seda esines ka teistel Kihelkonna naislibahuntidel, näiteks Asi Kadil. Kihelkonna naised kandsid suviti tõepoolest punaseid sukki. Võime siit edasi fantaseerida, et Madli oli need kerjates almuseks saanud, sest ta enda omad, Muhu männa motiiviga kapetid (säärised) olid aja jooksul hulkudes ja redutades räbalateks kulunud. Kihelkonna naistest võis teda eristada Muhu triipu seeliku ja kingakujulise argitanu järgi. Need etnograafilised märgid rõivastuses osutasid tema kihelkondlikule päritolule, mille alusel kerjusnaist Muhu Madliks kutsuma hakati.

Sukkadega seondub musta härja poolt Madli murdmise motiiv Härramäe augus. Madlist jäänud sinna riidejäänused, punased sukapaelte tutid ja kuueräbalad. Iseenesest vägagi usutav tõsieluline sündmus, mis võis osaks saada mis tahes kerjusele, kes üksinda metsavahel huntide kätte sattus. Must härg aga kuvab kurja saatust (vägivaldset surma), mis võis osaks saada ükskõik millisele võõrsil ringi hulkuvale kerjusele. Selle metafooriga väljendati kogukonna hukkamõistvat ja tõrjuvat hoiakut normatiivsest elust järsult kõrvale kaldunute — kerjuste ja hulkurite suhtes.

KOKKUVÕTTEKS

Saaremaa rikkalikus ja variatiivses libahundipärimuses on esindatud peaaegu kõik Eesti mandril esinevad libahundimuistendite tüübid, millest oleks olnud võimalik üle võtta palju rohkem motiive ja elemente, mida Muhu Madli muistendite külge “kleepida”, kuid seda on tehtud ootuspärasest palju vähem. Kindlasti polnud see juhuslik, et põimiti juurde pigem neid motiive, mis sobisid kokku eluheidikust Madli hulkurisaatuse ja “staatusega” Kihelkonnal. Seetõttu jäi Muhu Madli kuhu Kihelkonna folklooris libahundina vähesel määral konkretiseerituks, muistendite eepiline sisu katkendlikuks ning nendes puudusid kompleksed stereotüüpsed narratiivid ja motiivid. Tähelepanuväärne on, et Saaremaal kõige tuntumast tüübist “Teine puhkajatest murrab looma” on üle võetud vaid kaks motiivi — teekäimine ja varsa himusta-

mine, sest need olid usutavad ja sobisid tõeliselt külateedel hulkuva kerjusnaise pärimuse ilmestamiseks.

Kõige selgema signaali muistendi kangelanna päritolu kohta annab tema hüüdnimi Muhu Madli, ent samas jääb tema minevik ja Muhumaalt lahkumise põhjus pärimuses ebamääraseks, nagu ka oletatava prototüübi puhul dokumenteeritud allikates.

Madli pärimuse säilimise tugisambaks oli üks mänd, mis kasvas Kihelkonna mütoloogilises ruumis tähenduslikus, n-ö maagiliselt laetud kohas. Mäni juures elamine oligi emotsionaalselt kõige dominantsem motiiv ning seepärast sai põlispuust, rahvasuus Madli männist, ikonograafiline märk Kihelkonna pärimusmaastikul. See tähistas Pidula müütilises ruumis püha puud (pühasid puid) ning kerjusnaise tulek ja ronimine ühe puu otsa (otsast alla) andis rahvaluulele impulsi vanade kinnismuististe reinterpreteerimiseks ja uue pärimuse loomiseks ajastu nõuete ja tõseluliste sündmuste järgi. Nii sündisid kerjusnaisest muistendid, memoraadid, mille juhtlõngaks oli hulkurlus ja kerjamine, millele kedrati juurde veidi “libahundiheiet”, sest see tegi loo huvitavamaks ja salapärasemaks. Arvan, et Muhu Madli pärimuse tekkimise ajendiks oli ühe eriliselt silma paistnud kerjusnaise hulkurlik eluviis Kihelkonnal, mis tekitas algul kohalikes inimestes võõrastust, aga ka huvi. Mõne aja pärast sai Muhust tulnud võõras omaks — Pidula valla inimeseks, sest ega muidu oleks räägitud temast järgnevatele põlvedele lugusid mäni juures elutsevast kerjus(liba)hundist.

Kirjandus

- A l l i k, Jüri, Aino L a a g u s 1977. Küps ja toores eesti rahvausundis. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 420. Studia metrica et poetica II.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 21–39, dspace.ut.ee/handle/10062/25132
- A n d r e s e n, Andres 2004. *Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1823: Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, institutsioonidele ja õigusele*. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, dspace.ut.ee/handle/10062/1086

- Blumfeldt, Evald 1933. *Saaremaa ajaloo põhihooni*. (Ärtrükk koguteosest *Saaremaa*.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:280509
- Bunge, Friedrich Georg von. 1849. *Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechtsgeschichte und Geschichte der Rechtsquellen*. Reval: F. J. Koppelson, hdl.handle.net/10062/6792
- Cimermanis, Saulvedis 1998. Grundlinien der traditionellen Armenfürsorge in Lettland im 19. Jahrhundert. — Kai Detlev Sievers (Hrsg.). *Hunger und Elend in Ländern des Mare Balticum: Zum Pauperismus im Ostseeraum zwischen 1600 und 1900*. (Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins; Bd. 38.) Neumünster: Wachholtz, S. 39–50
- Hiiemäe, Mall 2007. Poollooduslike kooslustega seonduvast. — Mall Hiiemäe. *Sõnajalg jaaniööl*. (Eesti mõttelugu 73.) Tartu: Ilmamaa, lk 363–370
- Holzmayr, Jean Baptiste 1872. *Osiliana: Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten*. Dorpat, dspace.ut.ee/handle/10062/77458
- Hupel, August Wilhelm 1777. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Bd. 2. Riga: Johann Friedrich Hartknoch, dspace.ut.ee/handle/10062/1888
- Jago, Tiit 2000. “Esiisa tuli...”: Kodukoha mõiste päritolujutustustes. — Jürgenson, Aivar (koost.). *Eestlane ja tema maa. Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale*. (Scripta ethnologica 4.) Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 168–185
- Jacoby, Michael 1974. *wargus, vargr “Verbrecher” “Wolf”: Eine sprach- und rechtsgeschichtliche Untersuchung*. (Studia Germanistica Upsaliensia 12.) Uppsala: Almqvist & Wiksell
- Laar, Mart 2022. Libamälukohad on ausambad valele. — *Postimees*, nr 212, 2. XI, lk 15, arvamus.postimees.ee/7639001/maa-ja-rahvas-mart-laar-libamalukohad-on-ausambad-valele
- Laur, Mati 2000. *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Laur, Mati 2007. Saaremaa Vene impeeriumi koosseisus Põhjasõjast 18. sajandi lõpuni. — Kärt Jänes-Kapp, Enn Randma, Malle Soosaar (toim.). *Saaremaa II: Ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn: Koolibri, lk 202–215

- Leesment, Leo 1931. *Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter*. (Äratrükk: Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis). B, XXIV.1. 1931.) Tartu, dspace.ut.ee/handle/10062/24483
- Ligi, Herbert 1968. *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:766766
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002. *Saarte murde tekstid*. (Eesti murded VII.) Tallinn: Eesti Keele Instituut
- Lorits, Oskar 1926. *Livische Märchen- und Sagenvarianten*. (FF Communications 66.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia
- Lorits, Oskar 1990. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika
- Lorits, Oskar 2002. *Endis-Eesti elu-olu. I: Lugemispalu kaluri ja meremehe elust*. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 19 (11).) 2., täiend. ja parand. tr. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, www.folklore.ee/rl/pubte/ee/eluolu/elu1/
- Lowenthal, David 1990. *The Past is a Foreign Country*. New York: Cambridge University Press
- Lust, Kersti 2003. *Uuenev Saaremaa kroonuküla (1841–1919)*. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 10 (17).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Lust, Kersti 2005. *Pärisorjast päriskohaomanikuks: Talurahva emantsipatsioon eestikeelse Liivimaa kroonukülas 1819–1915*. (Scripti Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv
- Lõfgrén, Orvar 1999. Maailmavaated: Uurimisperspektiiv. Tlk Anu Järs. — Anu Järs, Anu Kannike, Heiki Pärdi (toim.). *Skandinaavia kultuurianalüüs*. (Studia ethnologica Tartuensia 3.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 52–72
- Madar, Maia 1987. Nõiaprotsessid Eestis XVI sajandist XIX sajandini. — Jüri Kivimäe (koost.). *Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis*. III: *Artiklite kogumik*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 124–145
- Martin, E. 1932. “Muhu Madli” mänd Saaremaal. — *Eesti Mets*, nr 11, lk 339, www.digar.ee/arhiiv/et/perioodika/26358
- Metsvahi, Merili 2001. Neiu hundiks: Libahundimuistendi “Teine puhkajatest murrab looma” analüüs. — *Ariadne Lõng*, nr 1/2, lk 39–51, enut.ee/ariadne-long-2001
- Metsvahi, Merili 2019. “Ühel mehel käind naine undiks. . .”: Saaremaalt kogutud libahundimuistenditest. — Inge Annom, Risto Järv, Kadi Sarv (toim.). *Paar sammukest XXVII: Pühad allikad*. (Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 2010.) Tartu: EKM Teaduskirjastus,

- lk 137–168, www.folklore.ee/rl/pubte/ee/araamat/2010/metsvahi.pdf
- M u h u M a d l i ja tema mänd: Muinaslooline puu, mida tuntakse kogu Saaremaal. 1933. — *Maa Hääl*, nr 35, 22. III, lk 5, dea.digar.ee/article/maahaal/1933/03/22/49
- M u s t, Aadu 2000. *Eestlaste perekonnaloo allikad*. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus “Kleio”
- M ü l l e r, Konrad 1937. *Die Werwolsage: Studien zum Begriff der Volkssage*. Karlsruhe: Macklotsche Druckerei und Verlag
- P a l l, Valdek (toim.) 1982. *Väike murdesõnastik*. I. Tallinn: Valgus, www.eki.ee/dict/vms/
- P e i t, Ella 1932. Muhu-Madli mänd Pidulas: Puu, millel elutsenud inimene-libahunt. — *Meie Maa*, nr 74, 7. VII, lk 2, dea.digar.ee/page/meiemaaw/1932/07/07/2
- P e n t i k ä i n e n, Juha 1970. Quellenanalytische Probleme der religiösen Überlieferung. — *Temenos*, Vol. 6, pp. 89–118
- R a a l, Ain 2012. *Seitse tervendavat puud: Kadakas, tamm, kask, pihlakas, mänd, pärn ja paju*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- R e m m e l, Mariann 2003 Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli: Piirkondlike suhete kajastumisest eesti rahvapärimuses. — *Mäetagused* 21, lk 141–192, www.folklore.ee/tagused/nr21/remmel.pdf
- R o s e n b e r g, Tiit 1994. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. — Tiiu Oja (toim.). *Eesti mõisad*. Tallinn: Olion, lk 7–55
- R o s e n b e r g, Tiit 2013. *Künnivaod: Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost*. (Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- R u l l i n g o, Ago 2001. *Muhumaa: Loodus, aeg, inimene*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- R u ß w u r m, Carl 1855. *Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö: Eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen Preise gekrönte Untersuchung*. Zweiter Theil. Reval, archive.org/details/eibofolkeoderdie02russ/mode/2up
- R u ß w u r m, Carl 2015. *Eibofolke ehk rootslased Eestimaa randadel ja Ruhnus*. Tlk Ivar Rüütli. Haapsalu: Eestirootsi Akadeemia
- S i i k a l a, Anna-Leena 2004. Kuuluvuspaigad: Ajaloo taasloomine. Tlk Maarja Villandi. — *Mäetagused* 26, lk 53–68, www.folklore.ee/tagused/nr26/siikala.pdf

- S o n n t a g, Karl Gottlob 1821. *Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820 in einem nach den Gegenständen geordneten Auszuge aus den Regierungs-Patenten und andern obrigkeitlichen Verordnungen, nebst historischen Zusätzen, literarischen Nachweisungen und einem alphabetischen Register*. Erste Hälfte. Riga: K. G. Sonntag, dspace.ut.ee/handle/10062/25405
- S o o t a k, Jaan 1998. *Veritasust kriminaalteraapiani: Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost*. 2. ümbertööt. ja täiend. vlj. Tallinn: Juura
- S t o l l e i s, Michael 2014. *History of Social Law in Germany*. Transl. by Thomas Dunlap. Berlin—Heidelberg: Springer
- T a e l a, Aliide-Marie 2015. Liivimaa politseikorraldused vaeste ja kerjuste küsimuses enne pärisorjuse kaotamist: bakalaureusetöö. Juhendaja Marten Seppel. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: Tartu Ülikool. [Käskiri TÜ Raamatukogus, www.ester.ee/record=b4740039*est]
- T a n g h e r l i n i, Timothy R. 1994. *Interpreting Legend: Danish Storytellers and Their Repertoires*. (Milman Parry studies in oral tradition.) New-York—London: Garland Publishing, Inc.
- T r a a t, August 1980. *Vallakohus Eestis: 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:611776
- T u a n, Yi-Fu 1988. *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press
- U l l a, J. 1932. Sisuseletus 8 vaatekaardi juure: Muhu-Madli mänd. Suure-Tõllu kerise kivi j.t. Kihelkonna ümbrusest (Saaremaa loodus). [Kuressaare]: J. Ulla, www.ester.ee/record=b1818965*est
- V a h t r e, Sulev 1973. *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmetel (1782–1858): Ajaloolis-demograafiline uurimus*. Tallinn: Eesti Raamat, www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:448331
- V a l k, Ülo 2015. Kui muistendist saab fiktsioon: Žanriajaloolisi märkusi. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 541–555, keeljakirjandus.ee/archives/25201
- V i i k b e r g, Jüri 2000. Omad ja võõrad murdearhiivi vaatevinklist. — Jürgenson, Aivar (koost. ja toim.). *Eestlane ja tema maa: Konverentsi “Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet” (16.–17. november 1999) materjale*. (Scripta ethnologica 4.) Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 186–195
- V i i k b e r g, Jüri 2004. Murdenaabreist nimepidi. — *Oma Keel*, nr 1, lk 45–52, www.emakeeleselts.ee/omakeel/2004_1/Viikberg.pdf

- V i i k b e r g, Jüri 2015. *Vandiraiujad, ubamulgid, mehkad ja setud* — ühed eestlased kõik: Märkmeid eestlaste paikkondlikust identiteedist. — *Oma Keel*, nr 1, lk 32–36, www.emakeeleselts.ee/omakeel/2015_1/OK_2015-1_04.pdf
- V i i r e s, Ants 2000. *Puud ja inimesed*. 2. tr. Tartu: Ilmamaa
- V ä h i, Tiina 2008. Libahundiuskumused arhailise õiguse ja moraali kontekstis. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 101–154, ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/13495
- V ä h i, Tiina 2014. Muhu Madli müüdi saamisluugu: Pidula koolmeistri Jakob Lauulu rahvavalgustuslikust tegevusest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 112–124, keeljakirjandus.ee/wp-content/uploads/2019/11/TV2hi2_14.pdf
- W e i n e r, James F. 1991. *The Empty Place: Poetry, Space, and Being among the Foi of Papua New Guinea*. Bloomington: Indiana University Press

TIINA VÄHI (1956) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti kirjanduse ja rahvaluule erialal 1987, õppinud Helsingi Ülikoolis võrdlevat usunditeadust ja folkloristikat 1991–2001 ning usuteadust 2001–2008; HÜ filosoofia litsentsiaat võrdlevas usunditeaduses 2001, praegu TÜ usuteaduskonna doktorant. Eesti Rahva Muuseumi raamatukoguhoidja 1987–1988, TÜ kultuuriantropoloogia lektor 1993–2001, HÜ humanitaarteaduskonna võrdleva usunditeaduse õppetooli õppeülesandetäitja 2001–2004, Tartu Teoloogia Akadeemia usundiloo lektor 2012–2013. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Hundiaeg: Mõtisklus” (2020, nr 1, lk 155–176) ja arvustus Aarne Rubeni raamatule *Nõiaprotsessid Eestis* (2017, nr 4, lk 721–741).

ENNO OOTSING. Lust (1980; puugravüür)

MITHRAST ROOMA MITHRASEKS

Richard L. Gordon

Tõlkinud Jaan Lahe

Indoiraani jumala Mithrase¹ Rooma-kultuse kohta pole puudust arheoloogilistest mälestistest Tróíast² Lusitaania³ rannikul kuni Dura-Europoseni⁴ Eufrati kaldal ja Invereskist⁵ Forthi lahe suud-

From Miθra to Roman Mithras. — *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Ed. by Michael Stausberg, Yuhan Sohrab-Dinshaw Vevaina, with Anna Tessmann. Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell, 2015, pp. 451–455.

Copyright © 2015 John Wiley & Sons, Ltd.

Avaldame autori loal.

¹Nagu Saksa uurija Manfred Clauss (vt Clauss 2018), nii teeb ka Richard Gordon vahet kahel jumala nimel — Mithra on Iraani jumal, Mithras aga Rooma jumal. Nende kahe jumala omavaheline suhe on teaduses vaidlusküsimuseks (vt selle kohta Lahe 2015). *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

²Poolsaar Portugalis, Sado jõe ja Atlandi ookeani vahel.

³Ajalooline piirkond praeguse Portugali ja Lääne-Hispaania alal.

⁴Nüüd Kalat as-Salihija, linn Eufrati keskjooksul, Süüriast Babüloni viinud karavanitee ääres. Linna rajas kuningas Seleukos I u 312 eKr kohale, kus varem oli asunud Dura linn. U 100 eKr läks partlaste valdusesse. Kuulus lühikest aega Rooma Mesopotaamia provintsi, kuid 3. sajandil pKr loobus Rooma sellest linnast ja see läks Sassaniidide valdusesse. Linnast on leitud mitmeid kultusehitisi. Dura-Europose Mithrase pühamu kohta vt Clauss 2018: 18, 24–25, 29, 39–42, 58, 118, 131, 139, 155, 177, 195.

⁵Küla Ida-Lothianis Šotimaal.

mes kuni Lambaesiseni⁶ Numiidias.⁷ On säilinud ligemale 500 kujutist jumalast, kes alistab ja tapab härja (Vermaseren 1956–1960).⁸ Lisandub ka uusi leide: alates 1960. aastast on avastatud (või taasavastatud) umbes 38 templit tunduvalt rohkem kui 100 raidkirjaga. Nendel mälestistel on sellele vaatamata arheoloogilise tõendusmaterjali tavalised puudused — need on ikka ja jälle ettetulevad leiukogumid, mis ütlevad meile palju seesugust, mida me arvame juba teadvat, ja liiga vähe selle kohta, mida me ei tea. Eelkõige, vähemasti selle käsiraamatu eesmärkide kontekstis,⁹ ei paku arheoloogia selgeid tõendeid selle kultuse tungimise kohta idast Vahemere ruumi lääneossa.¹⁰ Selles osas sarnaneb Mithrase kultus kahe kultusega, Kommagenes¹¹ asuva Doliche¹² peajumala Jupiter Dolichenuse¹³ kultusega ja kristlusega — kui meil ei oleks muid allikaid nende leviku kohta Vahemere ruumi idaosa teatud paikadest läände, ei oleks meil võimalik teha selle kohta järeldusi arheoloogilise materjali põhjal.

⁶Ajalooline Rooma linn tänapäeva Alžeerias.

⁷Ajalooline piirkond tänapäeva Alžeeria ja Tuneesia alal, mida asustasid berberi hõimud.

⁸Härja tapmine, mille tähenduse üle uurijad vaidlevad, on olnud Rooma jumala Mithrase tähtsaim tegu, mida on palju kujutatud skulptuuris, reljeefidel ja mosaiikides. Nendest kujutistest annab põhjaliku ülevaate Clauss 2018: 53–57.

⁹Autor peab silmas koguteost Stausberg, Vevaina 2015, milles siin tõlgitud tekst on ilmunud.

¹⁰S.t arheoloogilised allikad ei toeta teooriat kultuse pärimise kohta idast, mille esimesena pakkus välja esimene tänapäevane Mithrase kultuse uurija, belglane Franz Cumont (1868–1947). Vt tema kohta Lahe 2011: 116–118, ning tema teooriast Rooma Mithrase kultuse kohta Lahe 2015: 123–124. Richard Gordon oli üks esimesi uurijaid, kes seadis juba 1970. aastatel kahtluse alla teooria Mithrase kultuse orientalistse päritolust. Vt selle kohta Lahe 2015: 125.

¹¹Maakond Süüria kirdeosas. Kuulus 162. aastani eKr Seleukiidide riiki ning sai seejärel isesesvaks kuningriigiks, kuni liideti 17. a pKr Rooma riigiga.

¹²Linn Kommagenes, järgnevalt nimetatud jumaluse kultuse keskus.

¹³Süüria jumalus, kelle kultus levis laialdaselt Rooma keisririigis. Vt selle kohta Lahe 2008.

Mõned Iraani Miθra (Mithra) lokaalsed kultused Anatoolias¹⁴ elasid kindlasti üle Ahhemeniidide impeeriumi¹⁵ kokkuvarisemise: 1) kakskeelne tekst kreeka ja aramea keeles, mis on uuristatud ühte kaljusse muistses Kapadookias¹⁶ (Faraša, Kesk-Türgi idaosa), tekstis on on jäädvustatud eriliste “maagiliste” ohvritalituste sooritamine (kr k ἐμαγευσε) — loom surmati nuialöögi-ga — Mithrêsele (pange tähele kreekapärasest nimekuju, mida kasutab ka Strabon,¹⁷ *Geographika* 15.3.13) tähtsa kohaliku ametniku poolt (Grégoire 1908; Boyce, Grenet 1991: 272–273; Jong 1997: 146–147); raidkiri pärineb tõenäoliselt 3. sajandist eKr ja on igal juhul hellenistlik; 2) Ariaramneia¹⁸ lähedalt Tyanast (Kilisse Hisar, tänapäeva Bori lähedal Türgis) pärinev ja nüüdseks kaduma läinud dateerimata raidkiri — selle olemasolu on dokumenteeritud vaid korra 1850. aastatel —, mis oli pühendatud “õiglasele jumalale Mithrasele” (Berger, Nollé 2000, I: 211–212, märkus 34 = Chanotis jt 2000: 1366 = Vermaseren 1956–1960: 18); epiteet on sobiv Mithrale kui jumalikule kohtunikule, samuti päikesejumalale, kes on võimeline avastama ebaõiglust¹⁹ (Cumont 1923; Björck 1938: 72), ent seda epiteeti ei esine kusa-sgil lääne tõendusmaterjali hulgas; 3) Sarihüükist (muistne Aspona, Ankara piirkond, Türgi) Kapadookia ja Galaatia²⁰ piirilt leitud ja kahjuks väga fragmentaarne steel, mis oli seotud temp-li varadega, mainib Mithrêsega (taas samal kujul) seoses maa-

¹⁴Mäline piirkond Türgi alal Musta mere, Vahemere ja Egeuse mere vahel, teise nimega Väike-Aasia.

¹⁵Esimene Pärsia alal asunud suurriik, Ahhemeniidide impeerium varises kokku, kui selle vallutas Aleksander Suur (334–329 eKr).

¹⁶Maakond Väike-Aasias Halyse ja Eufrati vahel.

¹⁷Kreeka geograaf ja ajaloolane (u 64/63 eKr – u 20 pKr), kes kirjeldas oma teoses *Geographika* kõiki tollal tuntud maid ja rahvaid. Vt tema kohta Taplin 2019: 271, 280, 292, 302; Dihle 2020: 110–115.

¹⁸Muistne linn Kapadookias.

¹⁹Päikest kui kõikenägevat jumalust on peetud õiguse/õigluse jumalaks paljudes kultuurides (Mesopotaamias Šamaš, Pärsias Mithra, Kreekas Helios, Roomas Sol).

²⁰Maakond Väike-Aasia siseosas, Ankara ümbruses.

ge (kr k *káta mágous*)²¹ (Mitchell 1982: 306, märkus 404; pärineb 1. sajandist pKr; 4) keegi früüglane nimega Midon pühendas altari Helios Mithrasele (Mithras Päikesele) Savcilaris, Simavi järve ääres (Põhja-Früügi); pärineb aastatest 77/78 pKr või 131/132 pKr (Cox jt 1993: 147, märkus 449, mis parandab Vermasereni (1956–1960: 23); 5) rühm kaljusse raiutud tekste raamitud kujutistega väljaspool Oenoanda müüre Lüükias (Ede-la-Türgi), mis tõenäoliselt olid seotud kalmistuga, sisaldavad samuti Helios Mithrast, keda on kujutatud ilma früügia mütsita,²² kuid üheksa päikesekiirega; see kujutis paikneb kõrvuti dioskuriidega,²³ “esivanemliku” Hermese ja Zeus Soteriga²⁴ (Chaniotis jt 1994: 1204; 2./3. sajand pKr); 6) (tõenäoliselt) stoa filosoofilt ja universaalõpetlaselt Poseidonioselt²⁵ pärineva teate järgi sooritati Olümpose mäe²⁶ madalamatel nõlvadel Lüükia-Pamfüülia rannikul (tänapäeva Kemerl lähedal, Türgis) eri jumalustele, sh Mithræsele pühendatud privaatseid riitusi (kr k *teletaí*); seal olid alaliselt põlevad naftaväljad — merelt hästi nähtavad ja ikka veel aktiivsed —, mida ilmselt peeti looduslikeks tulealtariteks (Plutarchos, *Pompeiuse elu* 24.7). Kuigi me ei tea nendest lähemalt peaaegu mitte midagi, ei paista neil olevat eriti sarnasusi Rooma kultusega, nagu seda tunneme asjakohasest arheoloogiast, ning siin pole kindlalt kindlaks tehtud ühtki Rooma-eelse aja templit, mis sarnaneks Rooma kultusele iseloomuliku sektsioo-

²¹“Maagideks” nimetati antiikajal idamaade (eriti Pärsia) preestreid. Vt Roosimaa 2007; Burkert 2016: 152–187.

²²Koonusekujuline müts, millel oli täistopitud sopp. Rooma kunstis kujutatakse sellega idamaalasi. Suure Prantsuse revolutsiooni ajal muutis früügia müts vabaduse sümboliks.

²³Dioskuurid olid Kreeka mütoloogias Sparta kuninganna Leda kaksikpojad Polydeukes ja Kastor, keda peeti sõjameeste abistajateks lahingus ning meremeeste kaitsjateks. Seetõttu kujutas neid tihti laevade käilakuju (vt Ap 28:11).

²⁴Kr k ‘lunastaja’, ‘päästja’. Paljude antiikaegsete jumalate ja jumalikustatud kuningate tiitel. Uues Testamendis kannab sama tiitlit Jeesus Kristus.

²⁵Poseidonios Apameiast (u 135–51 eKr), stoa filosoof, ajaloolane, geograaf ja astronoom. Vt tema kohta Salumaa 2023: 186, 211.

²⁶Mitte segi ajada samanimelise mäega Kreekas.

nideks jagatud söögiruumiga²⁷ (Witschel 2009). Tõendusmaterjal Mithrase kultuse kohta ilmub lihtsalt 1. ja 2. sajandi vahetusel pKr arvukates hajali asuvates punktides Rooma impeeriumis: Roomas, Frankfurdis/Heddernheimis²⁸ *Germania Superior*'is²⁹ (Vermaseren 1956–1960: 1098), Carnuntumis³⁰ Doonau keskjooksul, tänapäeva Austria ja Ungari piiri lähedal (Vermaseren 1956–1960: 1718, v-o 1671), ja Novaes Doonau alamjooksul (tänapäeva Svištov Bulgaarias). Osa sellest tõendusmaterjalist koosneb votiivraidkirjadest,³¹ mille üldreeglid lubasid esitada vaid kõige põhilisemat teavet, nagu jumaluse ja annetaja nimed, kuid juhtumisi hõlmavad need ka vanimaid dateeritavaid kujutisi härja tapvast Mithrasest (Vermaseren 1956–1960: 510, Rooma) ning tõrvikukandjate Cautese ja Cautopatese³² vastandpaarist (Vermaseren 1956–1960: 2268, Novae).

Selle arheoloogilise lüngaga toimetulekuks on olnud kaks teed. Üks on selle eiramine selle põhjal, et millegi puudumine ei tõesta midagi. Loevad tõendid vanimast kirjanduslikust tekstist, milles mainitakse Rooma kultust (Statius,³³ *Thebais*, 1.719–720), mis on kirjutatud Roomas umbes aastal 90 pKr:³⁴ *sei Persei sub rupibus antri indignata sequi torquentem cornua Mithram*

²⁷Ruum, milles toimusid Rooma Mithrasele pühendatud kultustalitused, oli samaaegselt kasutusel ka Mithrase vennaskonna söögiruumina. Vt selle kohta Clauss 2018: 45 jj, 114–119.

²⁸Rooma sõjaväeasula nimega Nida, praegu Frankfurdi linnaosa. Sealsetest Mithrase pühamutest leitud esemed on eksponeeritud Frankfurdi arheoloogiamuuseumis.

²⁹Lad k 'ülemine Germaania'. Rooma provints tänapäeva Saksamaa (Reinimaa), Lääne-Šveitsi ja Prantsusmaa territooriumil.

³⁰Rooma kindlus ja selle juurde tekkinud sõjaväeasula tänapäeva Austria territooriumil, 38 km Viinist.

³¹Raidkirjad, mis on pühendatud jumalale tänuks mingi palve täitmise eest. Selliste raidkirjade valmistamine oli antiikajal üldine tava.

³²Mithrase kaks kaaslast, üks tõstetud, teine langetatud tõrvikuga, keda kujutatakse seisvas kahel pool Mithrast, seljas Mithrase omaga sarnanev riietus. Vt nende kohta Clauss 2018: 87–89.

³³Publius Papinius Statius, Rooma luuletaja (u 40–96 pKr). Vt tema kohta Taplin 2019: 484–488.

³⁴Vt selle kohta Clauss 2018: 26–27.

(“Mithras, kes kääneb tõrkuva [härja] sarvi Pärsia kaljukoopas”). Kolm arheoloogilis-epigraafilise tõendusmaterjali iseloomulikku joont on kooskõlas Statiusega: jumala “orientaalne” riietus, mille üksikasjalikku tikandit on kõige paremini kujutatud Capua Vetre templite freskodel Napoli lähedal (Vermaseren 1971),³⁵ Marinos³⁶ Albani küngastel³⁷ (Vermaseren 1982) ja Dura-Europoses Eufrati ääres (Rostovtzeff jt 1939: 62–134); kõrguselt kolmanda pühitusastme nimetus *Perses* = pärsia;³⁸ ja vanapärsia vormel *nama* ‘Au olgu!’,³⁹ mis esineb sageli Dura-Europose ja Santa Prisca templi (Aventinuse künnal Roomas) maalingutel (Vermaseren, Van Essen 1965: 148–172) ja mis mõlemad on dateeritud 3. sajandi esimesse poolde pKr. Ebaselge epiteet *nabarze*⁴⁰ võib olla samuti ühe vanapärsia sõna kreekapäraseks muudetud vorm, vrd nimega Nabarzanes (Quintus Curtius Rufus, *Historiae Alexandri Magni* 3.7.12, 6.4.8 jne). Enamgi veel — paljud kultusele iseloomulikud terminid, näiteks selle liikmeid tähistav sõna *syndexioi/syndexi* ‘käe ulatajad’⁴¹ või pühitusastme nimi *nym-*

³⁵ Vt nende freskode kohta Clauss 2018: 92–93.

³⁶ Vt selle kohta Clauss 2018: 93.

³⁷ Itaalia k Colli Albani. Künkad asuvad u 20 km kaugusel Roomast.

³⁸ Vt pühitusastmete kohta Clauss 2018: 132–137.

³⁹ Vt selle kohta Clauss 2018: 113.

⁴⁰ Mithras kannab paljudes raidkirjades tiitlit *Nabarzes*. G. Widengren kasutab selle tõlkevastena “unüberwindlich” (võitmatu, ületamatu) ja seletab: “Kreeka-ladina vasted *aniketos*, *invictus*, *insuperabilis* osutavad selgesti eitusprefiksile *na-hin*, seega *na-barz-*, sõna-sõnalt *insuper-*. Mithras on jumal, kellest keegi ei või olla kõrgem ja keda keegi ei või ületada, ta on ületamatu, *insuperabilis*”. H. Schmeja, kes on põhjalikult uurinud nime etümoloogiat, ei ole sellega nõus. Ta ütleb, et selline tähendus võiks semantiliselt Mithrasele hästi sobida, aga on keeleliselt täiesti põhjendamatu, kuna *na-* ei ole muinaspärsia keeles privatiivprefiks ja verb *baraz-* tähendab ‘kõrgemale tõstma, suurendama, rohkendama’, aga mitte ‘ületama’. Mithras oleks siis “rohkendaja” (s.t see, kes annab oma järgijatele rohkesti järeltulijad), aga Schmeja on kindel, et see epiteet oli Mithrase kreeka- ja ladinakeelsetele järgijatele juba mõistetamatu (vt Lahe 2015: 140–141).

⁴¹ Nimetus tuleneb sellest, et lõplik vastuvõtt Mithrase austajate kogukonda toimus “isaga” (kõrgeima pühitusastme omanik) kätlemise

phos ‘meessoost pruut’⁴² on kreekakeelsed ja jäänud tõlkimata, mis viitab kultuse pärinemisele Vahemere ruumi idaosast. See “iraani stsenaarium” on traditsiooniliselt olnud eelistatud seisukoht ja seepärast esineb see mitmel eri kujul, “tugeval” ja “nõrgal”,⁴³ millest tuleb juttu allpool.

Teisest küljest on juba umbes kolmkümmend aastat hulk mõjukaid uurijaid (MacMullen 1981: 203, märkus 34; Merkelbach 1984: 75–77, 160–161; Jacobs 1994: 27–33; Clauss 2000: 7–8) väitnud, et Rooma Mithrase-kultusel ei ole sügavat seost Iraaniga (kuigi Merkelbach nõustub, et kultuse rajajal pidid olema arvestatavad teadmised iraani usundist) ja et vähesed näilikud iraani elemendid on vaid “orientalismi”⁴⁴ vorm või dekoratsioon selleks, et sobitada kultust tema arvatavate konkurentidega Rooma religioossete ideede turul, nagu seda olid Früügia Kybele⁴⁵ ja Egiptuse Isis.⁴⁶ Seda ideed on kinnistatud teise sama perioodi tähelepanuväärse hermeneutilise traagelduse abil — ideega, et

kaudu. Sarnaselt on kujutatud Mithrast kätlemas päikesejumal Soliga. Vt Clauss 2018: 95.

⁴²Vt selle kohta Clauss 2018: 134–135.

⁴³Richard Gordon jagab teooriad Mithrase kultuse päritolu kohta kolme rühma: 1) “tugev Iraani tees” (mille esindajaks oli Cumont) — Rooma Mithrase kultus oli iraani religioon Rooma riigis; 2) “nõrk Iraani tees”, mille järgi Mithrase-kultuse tuumelemendid on tõeliselt iraaniilikud, ent muutuste mõjul läänes esinevad need tugevalt modifitseeritud kujul; 3) radikaalne seisukoht, mis peab kultuse sidemeid Iraaniga tähtsusetuks ning käsitleb kultust läänes loodud “brikolaažina” (vt Lahe 2015: 125).

⁴⁴“Orientalismi” all mõistab Gordon Rooma keisririigi ajale iseloomulikku vaimustust idamaade suhtes. Väites ühe või teise kultuse või õpetuse pärinemist Oriendist, lisati sellele otsekui kvaliteedimärk. Orientaalse algupäraga mõisteid ja ikonograafilisi motiive kasutades oli võimalik ka teadlikult muljet jätta, et kultus või õpetus pärinebki sealt. Vt “orientalismi” kohta Burkert 2016; Dihle 2019: 119–138.

⁴⁵Früügia päritolu müsteeriumijumal. Vt tema kultuse kohta Lahe 2007.

⁴⁶Egiptuse päritolu jumalanna Isise kultus oli Rooma keisririigis väga populaarne. Vt selle kohta Lahe 2004.

härja tapmise kujutis on “tegelikult” krüptiline tähekaart⁴⁷ (Beck 2004: 235–291) — seisukohaga, mis saavutas oma kulminatsiooni väites, et kultuse “müsteerium” seisnes ilmutuses, mis puudutas võrdpäevsuste pretsessiooni (Ulansey 1989).⁴⁸ Kuna sellisel kaardil on mõtet vaid Kreeka-Rooma kontekstis, peab igasugune Iraani mõju olema ebaoluline.

See skeptiline seisukoht on saavutanud Rooma keisririigi religiooniloo uurijate hulgas kehtiva ortodoksia staatuse. Siiski on selle hinnaks ebamugava, teise suunda viitava tõendusmaterjali alatahtsustamine. On tõsi, et me peame loobuma “tugevatest” Iraani teooriatest,⁴⁹ millest olgu siin nimetatud kaks: vanim Mithra-uurija, Prantsuse-Belgia teadlane Franz Cumont (1868–1947) üritas näidata Friedrich Max Mülleri⁵⁰ *Sacred Books of the East*’is⁵¹ leiduvate avesta- ja pahlavikeelsete⁵² tekstide tõlgete (1877–1897) mõjul, et peaaegu kõik mitraistliku ikonograafia tegelased on üksnes Kreeka-Rooma maskeeringud Iraani (“mazdaistlike”, aga tegelikult peamiselt zoroastriistlike) jumaluste ja printsiiptide jaoks (Cumont 1903; Gordon 1975). Leroy A. Campbell, kes oli olnud Yale’i ülikoolis Mihhail Rostovtsevi⁵³ õpilane, pakkus välja isegi veel radikaalsema teesi, mille järgi Rooma ikonograafiat tuleb mõista kahe vastandliku olemisviisi vahelise pinge kaudu, mida Sassaniidide perioodil väljenda-

⁴⁷Sel juhul tähistab härg Sõnni tähtkuju.

⁴⁸Ulansey teooria kohta vt lähemalt Clauss 2018: 10–12.

⁴⁹Vt märkust 43.

⁵⁰Friedrich Max Müller (1823–1900), Saksa päritolu orientalist, Oxfordi ülikooli sanskriti keele professor, üks võrdleva müüdiuurimise alusepanijaid. Mülleri kui müüdiuurija kohta vt Puhvel 1996: 17–30.

⁵¹Ingl k ‘Ida pühad raamatud’. Max Mülleri koostatud orientaalsete tekstide tõlkeid sisaldav kogumik.

⁵²Keskpärsia keel, mida kõneldi ja kirjutati 1. sajandist eKr kuni 11. sajandini pKr.

⁵³Mihhail Rostovtzeff, Vene ajaloolane (1870–1952), tuntud vanaaja uurija. Elas aastast 1918 emigratsioonis (esmlt Rootsisis, seejärel Inglismaal, 1920. aastast surmani Ameerika Ühendriikides).

ti mõistete *mēnōg* ja *gētīg*⁵⁴ abil (Campbell 1968). Hiljem pakkusid iranistid, olles teadlikud selliste teooriatega kaasnevatest raskustest, välja teooriaid, mis kvalifitseeruvad “nõrkadeks” Iraani teooriateks, kuna need lubavad palju suuremat kohandumisaset hellenistlikul ja Rooma ajajärgul toimunud üleminekus Iraani kultustelt, mida praktiseeriti võrdlemisi väikeses hulgas Anatoolias asunud Ahhemeniidide “kolooniates” ja mille hulka kuulus ka Mithra kultus, Rooma kultuseks — perioodil, mis kestis ju kokku neli sajandit (nt Hinnells 1975; Boyce, Grenet 1991: 468–490).

Islamieelse zoroastrismi praegused käsitlused näevad seda religioossete traditsioonide nõrgalt seotud konglomeraadina, mis põhinevad *Zand*’is arendatud kosmogoonilise müüdi eri tõlgendustel, pähe õpitud pühade tekstide lahknevatel tõlgendustel ja kommentaaridel. Enamikku nendest tõlgendustest Sassaniidide perioodil⁵⁵ enam ümber ei kirjutatud ja need on lootusetult kadunud, kuid Ahhemeniidide ajal praktiseeritud sügisese pööripäeva pidustuste, *mitrakana*⁵⁶ usulispoliitiline tähtsus (Samose Duris, Jacoby 1926: 76F 5 koos Ktesiasega; Jacoby 1958: 688F 50; Strabon, *Geographika* 11.14.9; Boyce 1982: 34) lubab oletada, et need võisid väga hästi olla selliste kommentaaride sõlm-punktiks — on olemas uuemat tõendusmaterjali kosmogooniliste spekulatsioonide kohta selles kontekstis (Jong 1997: 296, 371–377). Mithra-Apolloni⁵⁷ eriline suhe Kommagene Mithridates I⁵⁸

⁵⁴Iraani usundis tähistavad need mõisted ligikaudu vaimset ja materiaalsel olemisviisi.

⁵⁵Ajal, mil Iraani valitses Sassaniidide dünastia (3.–7. sajand pKr).

⁵⁶Pidustused, mida muistses Pärsias peeti jumal Mithra auks.

⁵⁷Mithrat samastati Kreeka valguse- ja päikesejumala Apolloniga.

⁵⁸Kommagene kuningas (109–70 eKr).

ja Antiochos I-ga⁵⁹ ning Armeenia Mihri kultus,⁶⁰ kuigi see ei ole otseselt asjakohane Rooma kultuse seisukohast, vihjavad jumaluse leidlikule mõjule (Russell 1987, 1994; Waldmann 1991: 154–156, 174–177, 182–184). Amoriumis (Hisarköy, Emirdaği lähedal, Türgi), Rooma provintsi Früügia lääneosa ühes suurimas linnas pühitseti *mitrakana*’t veel 1. sajandil pKr (Vermaseren 1956–1960: 22; Boyce, Grenet 1991: 259–261). Indoiraani rõhuasetus ohverduse keskele rollile kosmilise korra säilitamises on usutav kontekst Mithra sidumisele loova ohverdusega — see on motiiv, mis oli Kreeka-Rooma maailmas täiesti tundmatu. Neli peamist *Avesta* Mithra-hümni, *Mihr-Jašt*’i (10. jašt)⁶¹ teemat on: 1) kosmilise ja ühiskondliku korra lähedane seos; 2) jumal hoiab alal viljakust ja veeallikaid; 3) tema lähedane seos (aga mitte identsus) päikesega ja 4) eetilised nõuded, mis on esitatud Mithra austajatele. Need kõik esinevad Rooma kultuses teistsugusel, ent äratuntaval kujul (Gershevitch 1959: 61–72). Ka Iraani traditsioonis esineb Mithra tihti koos abiliste paaridega, kelle hulgas on Sraoša ja Rašnu (Jašt 10.41, 100),⁶² kes meenutavad Rooma Mithrase abilisi Cautest ja Cautopatest. Need ja teised jooned viitavad sellele, et Iraani panus Rooma kultusesse, mis oli vahendatud narratiivi ja sellega kaasneva kommentaari kaudu, oli keskne kultuse kosmogoonilises stsenaariumis ning ulatus selle kosmoloogia ja eetika teatud aspektideni. See, millest sai kultuse Rooma vorm, võib olla loodud peaaegu kõikjal hellenistlikus Väike-Aasias. Nagu juba mainitud, on “iseseisvate” Miθra/Mithrase/Mithrese kultuste olemasolu tõendatud Lüükias-Pamfüülias, Früügias, Galaa-

⁵⁹Kuulsaim Kommagene kuningas (69–36 eKr). Ta rajas endale suurejoonelise hauamonumendi Nemruti mäel (2134 m kõrgune mägi Kagu-Türgis). Üks seal olevatest jumalakujudest kujutas Apolloni ja Hermesega samastatud jumal Mithrat. Vt selle kohta Lahe 2015: 145–148.

⁶⁰Mihr (Mehr) on müütiline Armeenia kangelane, ent folkloristide arvates peitub viimase taga jumal Mithra kuju, s.t jumal on muutunud inimkangelaseks.

⁶¹Vt selle hümniga kohta Thieme 2015.

⁶²Nende Mithra kaaslaste kohta vt Puhvel 1996: 109, 121, 122, 124.

tias, Kapadookias, Pontoses,⁶³ Kommagenes ja Armeenias veel mõnda aega pärast Rooma perioodi algust, ja need olid tõenäoliselt levinumad, kui epigraafiline ja numismaatiline tõendusmaterjal oletada lubab, kuna kohalik eliit ei võtnud seda jumalat peaaegu kunagi vastu linnapanteonidesse. Üks peamisi erandeid on Trapezuse linna (Pontoses; praegu Trabzon Musta mere rannikul) mündiseeria 150 aasta pikkusest perioodist (u 100–250 pKr), mis kujutab Mithrast Anatoolia ratsanikjumalana, s.t kohaliku kaitsejumalusena (Ehling 2001).⁶⁴ Ahhemeniidide impeeriumi langust ei elanud üle ükski suurejooneline Mithrale pühendatud tempel. Peamine küsimus, mis on lahendamata ja edasise tõendusmaterjali puudumisel lahendamatu, on: kuidas tuleks näha Kapadookias Straboni poolt tõepoolest 1. sajandi lõpus eKr tõendatud enam-vähem autentsete zoroastristlike-iraani riituste keelelist, kultuurilist ja institutsionaalset ülekannet suurel määral helleniseerunud Mithrase kultusesse, mis arenes iraani teemade põhituuma ümber (Jong 1997: 121–156).

Olukord oli siiski kahtlemata keerulisem. Mithrase kultus polnud mitte üksnes suurel määral kohandatud Kreeka-Rooma kultuuriliste ja kalendaarsete normidega, vaid, nagu rõhutab Martin West seoses Plutarchose⁶⁵ käsitlesega Iraani usundist, Vahe-mere maailmas leidis hellenistlikuks ja Rooma perioodiks (alates Eudoxosest⁶⁶ (Lasserre 1966: fragment 341) ja Theopomposest⁶⁷ (Jacoby 1930: F 64) 4. sajandil eKr) teatud hulk võrdlemisi täpset infot Iraani religioossete teemade kohta. Näib tõenäoline, et isegi pärast Rooma kultuse kujunemist keisririigis kaunistati seda jätkuvalt viidates sellisele vahendatud materjalile. Näiteks

⁶³Piirkond Väike-Aasia kirderannikul, kuhu 280 eKr tekkis omaette Pontose kuningriik.

⁶⁴Vt selle kohta Clauss 2018: 16.

⁶⁵Kreeka kirjanik (u 46 – u 119 pKr), kelle kuulsaim teos on *Paralleelsed elulood*, mis esitab paarikaupa Kreeka ja Rooma suurmeeste elulugusid. Vt tema kohta Taplin 2019: 278–279, 285–286.

⁶⁶Eudoxos Knidosest (u 408 – u 355 eKr), Kreeka matemaatik, astronoom, geograaf ja arst. Vt tema kohta Taplin 2019: 255, 259.

⁶⁷Kreeka rektor ja ajaloolane (u 377–320 eKr). Vt tema kohta Taplin 2019: 262.

paistab tõepärane, et (haruldane) motiiv Mithrasest kui jahimehest (Vermaseren 1956–1960: 52, 1083B, 1137B, 1289; 1292.5; Hawarte kohta: Gawlikowski 2007: 358–360, nr 17–18) võeti üle sellistest käsitlustest — jaht mängis zoroastriitlikus mütoloo-gias olulist rolli (Gignoux 1983) —, kui see just ei tõenda Ve-rethragna⁶⁸ ja Mithra kokkusulamist juba kultuse varasema kujunemise perioodil Anatooolias (vrd Tacitus, *Annales* 12.13); motiiv on igatahes üpris erinev ratsanikjumala motiivist Trapezuses. Samuti näib tõenäoline, et jumal Arimaniuse sissetoomine (see on ladina transliteratsioon Ἀρειμάνιος⁶⁹ est, mis on hellenistlik kreeakeelne versioon pahlavikeelsest Ahremanist;⁶⁹ tõendatud: Vermaseren 1956–1960: 222, 369, 1773, 1775, tõenäoliselt 834 = Collingwood jt 1965: 641) on selle tüübi sekundaarse arengu tulemus. Seevastu on nimi “Mithras” tagasiiviidav nime Ahhemeniidide-aegsele kujule,⁷⁰ mille pahlavikeelne kuju on *Mihr*. Astronoomilis-astrooloogilise traditsiooni olulisus peab olema ajendatud seosest Pärsia ja Kaldea-Babüloonia vahel⁷¹ (Bidez, Cumont 1938 II: 207–242, fragmendid O 76–97; selle vastu Beck 2004: 31–44). Kui need just pole tegelikult “puuduvaks lülis”,⁷² mida me oleme alati otsinud, mis nende päritoluaja tõttu on ebatõenäoline, viitavad mõned Trapezuse mündid, et võib-olla on aset leidnud ka vastupidine protsess, Rooma kultuse “segunemine” kohalikku Anatoolia kultusesse: teatud tüüpi müntidel Alexander Severuse⁷³ ja Gordianus III⁷⁴ ajast (s.t 3. sajandi teisest veerandist) leiame ratsutavast jumalast mõlemal pool kaks väikest põlevate tõrvikutega figuuri, kes peavad olema Cau-

⁶⁸Vana-Iraani sõjajumal. Vt tema kohta Puhvel 1996: 109, 111, 194.

⁶⁹*Avestas* Angra Mainju, kõrgemale jumalale Ahura Mazdale vastanduv kurjust kehastav olend (ta nimi ongi tõlkes ‘kuri vaim’). Vt ta kohta Puhvel 1996: 105.

⁷⁰See oli “Mithra”.

⁷¹Autor peab silmas Mithrase kultuse mälestistel leiduvat rohket astronoomilis-astrooloogilist sümboolikat.

⁷²S.t “puuduv lüli” Iraani Mithra kultuse ja Rooma Mithrase kultuse vahel.

⁷³Rooma keiser (222–235).

⁷⁴Rooma keiser (238–244).

tes ja Cautopates, lendava linnu (ilmselt mithraistlik ronk⁷⁵) ja mao⁷⁶ (Waddington jt 1925: 154 märkus 39, 155 märkus 50). Midagi sarnast näib olevat mõeldud Mithrase reljeefiga, mille M. Lucius Crispus pühendas täiesti ebatavaliselt selle privaatkultuse jaoks, toetades Perge⁷⁷ nõukogu ja rahvast Pamfüülias⁷⁸ praeguse Aksu lähedal Edela-Türgis (Şahin 1999–2004: 278–280 märkus 248; 2. sajandi teine pool pKr). Pealegi mainib Dura-Europose *graffito* (240–256 pKr) maagide õpetust “tulisest hingusest (kr k *pyrôton asthma*) ja ristimisest pühitsemiseks” (Vermaseren 1956–1960: 68 = Bidez, Cumont 1938 II: 155, fragment O 9e, lugedes ḫ (*e*) ḫ (*he*) asemel). Samuti on kujutatud Dura-Europose kultusniši servadel kahte troonil istuvat maagi (Vermaseren 1956–1960: 44) ja siin on mainitud maagide positsiooni või rolli (Vermaseren 1956–1960: 61). Mõlemad mälestised on ainulaadsed, viidates sellele, et teadlikkus kultuse Iraani pärandist võib olla siin, Eufrati kaldal olnud eriti tugev. On koguni pakutud, et hiljuti avastatud 4. sajandi lõpust pärinevate seinamaalingute mõned jooned Hawarte mithraeumis⁷⁹ Apameia lähedal Süürias võivad peegeldada manihheistlikku õpetust (avaldamata teade Linda Dirvenilt 2010. a). See on üsnagi vähe tõenäoline, ent kuna manihheistlikel tekstidel ja õpetustel polnud raskusi ületada impeeriumide piire,⁸⁰ pole sugugi võimatu, et teatud 10. ja 11. sajandi või teiste nüüdseks kaduma läinud Mithrat käsitlevate iraani tekstide tundmine võis olla vahendatud hilisantiiksesse Süürias. Kahe keskpärsiakeelse *graffito* olemasolu Dura-Europose sünagoogis tõestab, et ajal, mis eelnes linna hävitamisele 3. sajandi

⁷⁵Ronka on kujutatud hõrga tapva Mithrase paljudel kujutistel ja ka üks Mithrase müsteeriumide pühitsusaste kandis nime “ronk” (lad k *corax*). Vt Clauss 2017: 89–90, 133–134.

⁷⁶Ka madu on kujutatud jumal Mithrase härjatapmist kujutavatel reljeefidel. Vt Clauss 2017: 90–91.

⁷⁷Antiikne linn Väike-Aasias; esmalt kuulus Lüükiale ja seejärel Pamfüüliale.

⁷⁸Maakond Väike-Aasias, Pisiidiast lõunas, Lüüdia ja Kiliikia vahel.

⁷⁹Jumal Mithrase pühamu.

⁸⁰Manihheism jõudis Sassaniidide riigist Rooma riiki juba 3. sajandil, varsti pärast tekkimist.

keskpaiku pKr,⁸¹ ületasid iraani kultuuripiirkonnast pärit külalised mõnikord Eufrati jõe, isegi kui me ei saa hinnata vastastikuste kontaktide ulatust. Kultuurilise omaksvõtu protsess on lakkamatu — täienduseks Mithra “romaniseerumisele” oli Mithrase “pärsiastumine”, võib-olla vahel isegi tema “taasiraniseerumine”.

Tõlkija kommentaarides viidatud kirjandus

- Burkert, Walter 2016. *Kreeklased ja idamaad: Homeroosest maagideni*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Clauss, Manfred 2018. *Mithras: Kultus ja müsteerium*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: EKSA
- Dihle, Albrecht 2020. *Kreeklased ja võõrad*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- Lahe, Jaan 2004. Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas. — *Tuna: Ajalookultuuri ajakiri*, nr 3, lk 7–29
- Lahe, Jaan 2008. Süüria kultused Rooma keisririigis. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1275–1303
- Lahe, Jaan 2011. Idamaised usundid Rooma riigis kui probleem religiooniteaduse ajaloos. — *Usuteaduslik Ajakiri*, kd 62, nr 1, lk 112–142
- Lahe, Jaan 2015. Mithra ja Mithras: Küsimus Iraani ja Väike-Aasia Mithra kultuse ning Rooma Mithrase kultuse omavahelistest seostest ja Rooma Mithrase kultuse päritolust. — *Usuteaduslik Ajakiri*, kd 68, nr 1, lk 122–151
- Lahe, Jaan 2018. Järelsõna: Manfred Clauss ja Mithrase kultuse uurinud. — M. Clauss. *Mithras: Kultus ja müsteerium*. Tlk Jaan Lahe. Tallinn: EKSA, lk 208–215
- Puhvel, Jaan 1996. *Võrdlev mütoloogia*. Tartu: Ilmamaa
- Roosimaa, Peeter 2007. Suhtumisest maagidesse Uues Testamendis. — *Akadeemia*, nr 4, lk 803–811
- Salumaa, Elmar 2023. *Filosoofia ajalugu: Antiikfilosoofia. Keskaja filosoofia*. Tallinn: Postimees
- Stausberg, Michael, Yuhani Sohrab-Dinshaw Vevaina (eds.) 2015. *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell

⁸¹Linna hävitasid Sassaniidid.

- Taplin, Oliver (koost.) 2019. *Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas: Uus vaatenurk*. Tlk Kersti Unt. Tartu: TÜ Kirjastus
- Thieme, Paul 2015. *Mithra Avestas*. Tlk Jaan Lahe. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1998–2009

Kirjandus

- B e c k, Roger L. 2004. *Beck on Mithraism: Collected Works with New Essays*. Aldershot: Ashgate
- B e r g e r, Dietrich, Johannes N o l l é (Hgg.) 2000. *Die Inschriften von Tyana: Archäologisch-historische Untersuchungen zum südwestlichen Kappadokien*. 2 Bde. Bonn: Habelt
- B i d e z, Joseph, Franz C u m o n t 1938. *Les mages hellénisés: Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'après la tradition grecque*. 2 t. Paris: Société d'éditions "Les Belles-Lettres". [Taastrükk 1973]
- B j ö r c k, Gudmund 1938. *Der Fluch des Christen Sabinus*. Uppsala: Almqvist & Wiksell
- B o y c e, Mary 1982. *A History of Zoroastrianism*. Vol. II: *Under the Achaemenians*. Leiden & Cologne: Brill
- B o y c e, Mary, Frantz G r e n e t with a contribution by Roger B e c k 1991. *A History of Zoroastrianism*. Vol. III: *Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*. Leiden, New York, Copenhagen & Cologne: Brill
- C a m p b e l l, Leroy A. 1968. *Mithraic Iconography and Ideology*. Leiden: Brill
- C h a n i o t i s, Angelos, Thomas C o r s t e n, Ronald S. S t r o u d, Rolf A. T y b o u t (eds.) 1994. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vol. 44. Leiden: Brill
- C h a n i o t i s, Angelos, Thomas C o r s t e n, Ronald S. S t r o u d, Rolf A. T y b o u t (eds.) 2000. *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vol. 50. Leiden: Brill
- C l a u s s, Manfred 2000. *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- C o l l i n g w o o d, Robin G., R. P. W r i g h t, R. S. O. T o m l i n (eds.) 1965. *The Roman Inscriptions of Britain*. Oxford: Clarendon Press; Stroud: Sutton Publishing;
<http://romaninscriptionsofbritain.org/about/preface-2014/>
- C o x, Christopher W. M., A. C a m e r o n, J. C u l l e n et al. (eds.) 1993. *Monumenta Asiae Minoris antiqua*. Vol. 10: *Monuments from*

- the Upper Tembris Valley, Cotiaeum, Cadi, Synaus, Ancyra, and Tiberiopolis*. London: Society for the Promotion of Roman Studies
- Cumont, Franz 1903. *The Mysteries of Mithra*. Trans. by Thomas McCormack. Chicago: Open Court Publishing Co.; London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. [2nd edn., New York: Dover, 1956]
- Cumont, Franz 1923. Il sole vindice dei delitti ed il simbolo delle mani alzate. — *Memorie della Pontificia Accademia romana di Archeologia*, Vol. 1, p. 65–80
- Ehling, Kay 2001. Mithras equitans auf den kaiserzeitlichen Münzen von Trapezunt. — *Epigraphica Anatolica*, Bd. 33, S. 129–133
- Gawlikowski, Michael 2007. The Mithraeum at Hawarte and its paintings. — *Journal of Roman Archaeology*, Vol. 20, pp. 337–361
- Gershevitch, Ilya 1959. *The Avestan Hymn to Mithra with an Introduction, Translation and Commentary*. Cambridge: Cambridge University Press. [Rev. edn., 1967]
- Gignoux, Philippe 1983. La chasse dans l’Iran sassanide. — *Orientalia Romana: Essays and Lectures*. Vol. 5. G. Gnoli (ed.). Roma: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, p. 101–118
- Gordon, Richard 1975. Franz Cumont and the doctrines of Mithraism. — *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. J. R. Hinnells (ed.). Manchester: Manchester University Press, pp. 215–248
- Grégoire, Henri 1908. Note sur une inscription gréco-araméenne trouvée à Faraša (Ariaramneia-Rhodandos). — *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. 52, N° 6, p. 434–447
- Hinnells, John R. 1975. Reflections on the bull-slaying scene. — *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. J. R. Hinnells (ed.). Manchester: Manchester University Press, pp. 290–312
- Jacobs, Bruno 1994. *Die Herkunft und Entstehung der römischen Mithrasmysterien*. Konstanz: UVK Universitätsverlag
- Jacoby, Felix (Hg.) 1926. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Teil 2: Zeitgeschichte. C. Kommentar zu Nr. 64–105. Berlin: Weidmann
- Jacoby, Felix (Hg.) 1930. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Teil 2: Zeitgeschichte. D. Kommentar zu Nr. 106–261. Berlin: Weidmann
- Jacoby, Felix (Hg.) 1958. *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Teil 3: Geschichte von Städten und Völkern. C. Autoren über

- einzelne Länder*. Bd. 1. *Aegypten — Geten* [Nr. 608a–708]. Leiden: Brill
- Jong, Albert de 1997. *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden, New York & Cologne: Brill
- Lasserre, François (Hg.) 1966. *Die Fragmente des Eudoxos von Knidos*. Berlin: de Gruyter
- MacMullen, Ramsay 1981. *Paganism in the Roman Empire*. New Haven, CT: Yale University Press
- Merkelbach, Reinhard 1984. *Mithras*. Königstein / Taunus: Anton Hain
- Mitchell, Stephen (ed.) 1982. *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor, 2: The Ankara District; The Inscriptions of North Galatia*. (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 4.) Oxford: BAR
- Rostovtzeff, Mikhail I., Frank E. Brown, Charles B. Welles (eds.) 1939. *The Excavations at Dura-Europos: Preliminary Report of the Seventh and Eighth Seasons, 1933–34 and 1934–35*. New Haven, CT: Yale University Press
- Russell, James R. 1987. *Zoroastrianism in Armenia*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Russell, James R. 1994. On the Armeno-Iranian roots of Mithraism. — *Studies in Mithraism*. J. R. Hinnells (ed.). Roma: L'Erma di Bretschneider, pp. 183–193. [Taastrükk: Russell 2004: 553–564]
- Russell, James R. 2004. *Armenian and Iranian Studies*. Cambridge, MA: Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations / Armenian Heritage Press
- Şahin, Sencer (Hg.) 1999–2004. *Die Inschriften von Perge*. 2 Bde. Bonn: Habelt
- Ulansey, David 1989. *The Origins of the Mithraic Mysteries: Cosmology and Salvation in the Ancient World*. Oxford: Oxford University Press
- Vermaseren, Maarten J. (ed.) 1956–1960. *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Vermaseren, Maarten J. (ed.) 1971. *Mithriaca 1: The Mithraeum at Santa Maria Capua Vetere: Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain* 16.1. Leiden: Brill
- Vermaseren, Maarten J. (ed.) 1982. *Mithriaca 3: The Mithraeum at Marino: Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain* 16.3. Leiden: Brill

- Vermaseren, Maarten J., Carel-Claudius Van Essen 1965. *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*. Leiden: Brill
- Waddington, William Henry, Ernest Babelon, Théodore Reinach (eds.) 1925. *Receuil général des monnaies grecques d'Asie Mineure, Pont et Paphlagonie*. Paris: Leroux. [Taastrükk: Hildesheim: G. Olms, 1976]
- Walldmann, Helmut 1991. *Der kommagenische Mazdaismus*. Tübingen: Ernst Wasmuth
- Witschel, Christian 2009. Mithras in the East — a backward flow of a Western construct? [Käsikiri]

RICHARD LINDSAY GORDON (1943) on üks tuntumaid mitrais-
mi uurijaid maailmas. Ta on lõpetanud 1966 Cambridge'i Ülikooli Je-
sus College'i klassikalise filoloogia alal, doktorikraad sealsamas 1973.
1970–1988 oli lektor ja vanemlektor East Anglia Ülikoolis Norwichis,
seejärel vabakutseline teadlane Saksamaal. Alates 2007 Erfurti Ülikoo-
li antiikaja religiooniloo auprofessor ja alates 2008 sealse Max Weberi
Kollegiumi korrespondentliige. Avaldanud artiklikogumiku *Image and
Value in the Graeco-Roman World: Studies in Mithraism and Religious
Art* (1996), samuti toimetanud mitu kogumikku.

ENNO OOTSING. Võitleja II (1980; puugravüür)

ARVUSTUS

EKSISTENTSIAALNE HÄDA AJAB TEADUSHÄRJA KUNSTIKAEVU

Jüri Liiv. *Suur rohepesu käsiraamat*. Tallinn: Hea Lugu, 2023. 285 lk.

Kireva elukäiguga mitmekülgne täppisteadlane Jüri Liiv on kirjutanud kolm müügihitti: *Keemia õhtuõpik*, *Füüsika õhtuõpik* ja *Suur rohepesu käsiraamat* (SRK). Esimesed kaks on ausad õhtuõpikud sõna parimas tähenduses, nende eest saadud riiklik teaduse populariseerija auhind igati õigustatult välja teenitud ning ka müügihiti staatus ikka omas žanris. Kolmas nimetatu hällbib aga mustri järsult. See suutis olla kõige müüdnud lausa üldarvestuses (Pärn 2023) ning küllap ka üks kõige enam käsitletud raamatuid ajakirjanduses.

Avallikkuse reaktsioon raamatule ongi ehk huvitavam ja kultuuri-loomiselt kõnekam kui raamat ise n-ö objektitasandil. Sellel on funktsionaalselt suure algustähega Kunsti tunnused, s.t (tagantjärele targana) saab öelda, et see mõjus kunsteosena. Suure algustähega Kunsti all pean ma siin silmas kultuurinähtust, mis on suurtähelise Teadusega ühel pulgal, kuid vastastikku konverteerimatud, olemuslikult ühismõõduvad.

Ometi käsiraamat (või õhtuõpik — formaat, mida tellijad ootasid) peaks olema loomuldasa üks kõige Kunsti-kaugemaid raamatužanre — selline maksimaalselt asine tarbetekst, ühel pulgal sõna- ja telefoniraamatuga. SRK ei ole seda tepts.

Raamatu väljaandmist toetanud Eesti Teadusagentuur põhjendab oma hilisemat distantseerumist sellest järgmiselt:

Arvestades nii taotluse sisu kui ka autori tausta (Jüri Liiv on varasemalt kirjutanud nii keemia- kui füüsika õhtuõpikud, mille eest on teda ka tunnustatud kui head teaduse populariseerijat), siis on täiesti mõistetu, et komisjon tegi [raamatu kirjutamise tellimist] toetava otsuse. Tegemist on ju olulise teemaga, mis laiemat käsitlust vajab ning ka õhtuõpiku formaat ja varasem kogemus toetas antud taotlust.

Nüüd on aga kahjuks selgunud, et 2023. aastal andis OÜ Hea Lugu välja Jüri Liivi raamatu “Suur rohepesu käsiraamat”, kus on taandatud esialgsest õhtuõpiku sarja kaubamärgist ja kuvandist.

Sellega nõustused ka taotlust konkursil hinnanud eksperdid (Allik 2023).

Raske on nende ekspertidega mitte nõustuda. SRK on formaadilt ebaühtlane, parimas mõttes õpikulikud lõigud ja peatükid vahelduvad sarkastilise huumori ja blogiliku muljetamisega, asjalik käsitluslaad vaheldub lajavate lihtsustuste ja üldistustega. Tulemus sai igatahes nii mõjus, et omaette saatelõigu pälvisid raamat ja autor ka ühes rahvusringhäälingu kõige vaadatumas saates “Pealtnägija”,¹ rääkimata juba sotsiaal- ja peavoolumeediast.

Nõnda reageeritaksegi mõjusale Kunstile: see puudutab, raputab, tekitab kirgi ja poleemikat. Üks osa on siin kindlasti sellel, et kõik rohepöördesse puutuv on praegu poliitiliselt väga tundlik ja laetud. Teine osa, mis kinnitab üle suguluse Kunstiga, on see, et teema on kõige raskeval kombel eksistentsiaalne, eiramatult lahenduseta.

Ettertuttavalt võib öelda, et mida olulisem-võtmelisem-fundamentalsem on teema loodusteaduslikus mõttes, seda õpikulikumalt on see raamatus esitatud. Õpikulik tähendab siis seda, et teemaga kursis olevale inimesele on see juba teada (seega subjektiivselt igav); seda, et öeldu on parimas mõttes ebaoriginaalne ja vanamoodsas kõnepruugis: tõene.

Näiteks Eesti Maaülikooli makroökoloogia professor Lauri Laanisto kirjutab oma blogis:

Kui Liiv kirjutab aineringetest, või näiteks sellest, kuidas metsaraie ei aita mitte kuidagi süsinikusidumist suurendada — siis need tõesti kõik on enamvähem õpikutõed ja need osad raamatust kvalifitseeruksid igati õhtuõpikusse.²

Keskkonnateadlane Erik Puura kirjutab oma Facebooki-postituses:

Esimesel sirvimisel oli äratundmisrõõm suur, sest paljud joonised (erinevate ajalooliste ühiskondade energiatarbimine, maailma energiatarbimine liikide ja riikide kaupa jne) on täpselt samad, mida olen õpetanud juba 30 aastat keskkonnageoloogia õppeaines (postitus 17. novembrist 2023).

¹ Vt <https://novaator.err.ee/1609136729/rohepoorde-skeptiline-rahvaraamat-ajas-teadlased-tulli>. *Aut.*

² <https://trakyllmaprokrastineerinj2lle.blogspot.com/2023/11/12-november-2023-juri-liiv-suur.html>. *Aut.*

Bioloog ja teaduse populariseerija Urmas Tartes alustab oma es-seistlikku arvustust nõnda:

Lugesin “käsiraamatu” läbi. Pean nentima, et poole pealt muu-tus minu jaoks lugemine õhinast rohkem sundimiseks. Sest enda kui valdkonda tundva inimese jaoks ma sealt uut teada ei saanud. Kõik minu jaoks läbikäidud ja uuritud ja jätkuvalt jälgimisel tee-mad (Tartes 2023).

Minu kätte sattus raamat kohe pärast ilmumist ja ega ma sealt põhi-mises midagi uut tõesti teada ei saanud, kuid huvitav oli ikka (näiteks on seal palju koduloolisi fakte ja näiteid, mida ingliskeelses materjalis po-le). Lugesin ja rõõmustasin, et selline ajastu olulisima teema kokkuvõt-lik käsitus on nüüd ka eesti keeles olemas, ning kartsin — nagu tulevik näitas, täiesti ekslikult —, et see raamat ei saa üldse tähelepanu ja upub jõulueelse kirjastamistulva alla sootuks. Sestap valisin sõnu hoolikalt. Pealkirjaks panin “Roheummiku kokkuvõtteraamat — tumedam kui tu-hat Thunbergi” (Kunnus 2023), sest see, mida Jüri Liiv kirjeldab, on just nimelt ummik, eksistentsiaal-tsivilisatsiooniline ummik. Ta näitab praegusi ökoloogilisi ja kliimaatilisi trende, mis viivad kiirelt katastroo-fini, ega hoia tagasi värvide ja kujunditega. Samuti näitab ta, et ükski praegu olemas olev tehnoloogia sellest välja ei aita. Arusaadavalt ei saa selline sõnum kuidagi sobida neile, kes mitmesuguseid tulevikutoredusi pakkudes tahavad demokraatlikus valimiskampaanias osaleda. Samuti pole temas gretathunberglikku lühinägelikkust ega kitsapilgulisust, mis näeks probleemi lahendusena näiteks fossiilkütuste kasutamise kohest lõpetamist vms.

Kirjutasin arvustuse juhtlõiguks järgmised sõnad:

Tartu Ülikooli keskkonnasõbralike materjalide keemia teadur Jüri Liiv on ühtede kaante vahele koondanud peamised võltslootused, mis seotud praeguse rohepöördega. Tulemuseks on väga aktuaal-ne, õpetlik ja musta huumorit täis lugemisvara, sest suurt midagi peale võltslootuste nimetatud valdkonnas polegi (Kunnus 2023).

Võib sõnastada raamatu talumatu tuuma: Jüri Liiv ütleb täppis- ja loodusteaduslikus keeles, sellesamas keeles, milles on ikka jutustatud inimkonna progressist ja edust, viimase paarisaja aasta Lootuse keeles, et lootust ei ole. Ta on nagu *Saladusliku saare* Cyrus Smith, kes järs-ku laiutab käsi ja ütleb, et olukord on objektiivselt lootusetu, lahendus puudub ja siia me kõngeme.

Nüüd lähebki asi psühholoogiliseks. Kui ennist tsiteerisin Lauri Laanisto blogipostitusest lõiku, kus ta kinnitab peamise õpikulikkust, siis postitus ise algab resoluutse distantseerumisega:

Seda raamatut ei saa lihtsalt tõsiselt võtta! Kasvõi Nemvaltsi tehtud jooniste pärast. Need on täpselt sellised “naljapildid”, nagu ajakirjades Torkaja jne.³

Erik Puura Facebooki-postituses järgneb eeltsiteeritud tunnustavale lõigule aga see:

Kui aga minu käest küsida, kas seda käsiraamatut tohib kasutada õppematerjalina ülikoolis või isegi algkoolis — siis vastus on resoluutne ei, mitte mingil juhul (postitus 17. novembrist 2023).

Järgnevalt toob Puura hulga näiteid Liiva toodud näidetest, kus Liiv on olnud tema meelest liiga lihtsustav ja vähe nüansseeritud (elektriauto vs. diiselauto, paber- vs. kilekott), ning heidab ette maitsetut huumorit.

Ma olen kindel, et kui Lauri Laanisto või Erik Puura oleks kirjutanud mõnes väärrikamas ja nõudlikumas formaadis, oleksid vastumeelsuse põhjendused olnud samuti märksa soliidsemad — umbes säärased, nagu näiteks Urmas Tartesel.⁴ Aga sõندان oletada, et see oleks vaid, ütleme, rafineeritum ebasiirus.

Suur psühholoogiaklassik William James aitab selgitada:

³Vt märkus 2. *Aut.*

⁴“Raamatu üks keskne paradoks seisneb selles, et Rohepööret “kaktaklõsmiks” nimetades on autor ise järjekindel Rohepöördet toetaja,” kirjutab Tartes (2023). Pean tunnistama, et mina raamatut lugedes midagi paradoksaalset ei tajunud. Küllap on asi selles, et Tartes tajub sõna “rohepööre” üsna üheselt *European Green Deal*’i [Euroopa roheline kokkulepe on Euroopa Komisjoni algatatud poliitiline strateegia, mille eesmärk on saavutada 2050. aastaks kliimanetraalsus. *Toim.*] eestikeelse vastena. Siis muutub Liiva jutt kohati paradoksaalseks tõesti. Mul on aga tunne, et nii ametlik keeletaju nagu Tartesel on lugejaskonnas pigem vähemuses ning Liiva esitatav sisuline kriitika on sihitud just nende “rohepöörajate” pihta, kes Tartese sõnul “majanduskasvu eeldused ja kasvu piirid sujuvalt mainimata jätavad” (samas). See on psühholoogiliselt igati mõistetav seisukoht, kuid ei anna siiski alust süüdistada Liiva ebateaduslikkuses. Nii lootus kui ka lootusetus on mõlemad väljaspool teaduslikkust. *Aut.*

Filosoofia ajalugu on suurel määral inimtemperamentide kokkupõrgete ajalugu. Kuigi niisugune käsitlus võib mõne mu kolleegi silmis paista alavääristav, püüan ma neid kokkupõrkeid arvesse võtta ja seletada nende abil suurt hulka filosoofidevahelisi lahknevusi. Olgu professionaalse filosoofi temperament milline tahes, püüab ta filosofeerides temperamendifakti igati varjata. Temperament ei ole konventsionaalselt tunnustatud põhjendus ja see-
ga püüab filosoof oma järelduse toetuseks rõhuda umbisikulistele põhjendustele. Ometigi annab filosoofi temperament ta mõtlemisele märksa tugevama kallaku kui ükski tema rangelt objektiivsetest eeldustest. Temperament, nii nagu ka mõni fakt või printsiip, muudab teatud tõendid tema jaoks kaalukamaks, mille tulemuseks on tundelisem või kalgim maailmavaade. Filosoof usaldab oma temperamenti. Ihtes universumit, mis tema temperamendiga sobiks, usub ta iga universumikujutust, mis sellega sobib. Ta tunneb, et vastupidise temperamendiga inimesed ei taba maailma iseloomu, ja ta peab neid oma südames ebapädevaiks ja tõelise filosoofia suhtes “kõrvalseisjaks”, olgugi et nad võivad oma dialektilise võimekuse poolest temast kõvasti üle olla.

Ometigi ei saa filosoof avalikul foorumil pretendeerida ülemale tunnustusele või autoriteedile ainuüksi oma temperamendi põhjal. Sellest sugenebki meie filosoofilistesse aruteludesse teatav ebasiirus: kõikidest meie eeldustest kõige võimsamat ei mainitagi (James 2005: 14).

Pikema, põhjalikuma ja nüüdisaegsema seletuse (koos ohtra vii-
testikuga empiirilistele uurimustele) leiab moraalipsühholoog Jonathan Haidt värske eestinduse *Õiglane meel* esimesest osast, mille pealkiri on täpne sisukokkuvõte: “Kõigepealt tekivad intuitsioonid, strateegiline analüüs järgneb pärast” (Haidt 2023: 19–113).

Kõigepealt on tugev intuiitiivne vastumeelsus Jüri Liiva raamatu sõnumi vastu ning strateegiline analüüs tuleb pärast. Ja mõistagi on see “strateegiline analüüs” ehk vastumeelsuse põhjendus seda ratsionaalsem ja argumenteeritum, mida ratsionaalsem, haritum ja sõnaosavam on põhjendaja ning mida rohkem on tal aega oma seisukohti sõnastada. Seepärast on vahetumad ja kiiremad, spontaansemad ja kerglasemad reaktsioonid raamatule isegi informatiivsemad, lõdva randmega visatud põgus blogipostitus või sotsiaalmeediakommentaar kõnekam kui aeglaselt settinud artikkel. Nii nagu on kõnekas Eesti kõrgeima lennuga rohepöördeametniku, Cambridge’i ülikooli kliimamuutuste poliitikate uurimisgrupi juhi, Euroopa Liitu ÜRO kliimaläbirääkimistel esindanud Annela Anger-Kraavi ebamugavustunnet kiirgav puterdamine “Pealtnä-

gijas”, kus ta peamine sõnum on, et nii ei tohi öelda, nii lootusetu ei tohi olla.

Kui Anger-Kraavi kirjutab, et Jüri Liiva “raamat on ilmselges vastuolus IPCC raportitega, mis põhinevad tuhandete teadusartiklite sünteetil” (Anger-Kraavi 2023), siis selle väite võib parimal juhul lugeda demagoogiliseks (karmimalt: valeks või laimuks). Ei suutnud ma tuvastada mingit vastuolu, ei leidnud seda ka üheltki kriitikult (samuti ei vastanud Anger-Kraavi järelepärimisele). Võib öelda, et IPCC raportite⁵ põhjal ei saa üheselt kinnitada (ega kummutada!) Jüri Liiva kõige süngemaid prognoose, aga see on ka kõik. Soliidsem ja viisakam oleks muidugi lihtsalt öelda, et inimkond liigub paraku üldjoontes ikka Rooma Klubi esimese raporti⁶ *business-as-usual*-stsenaariumi järgi. Ilmar Vene oletab üsna veenvalt, et Thomas Manni imetus Oswald Spengleri vastu moondus vastandmärgiliseks just seetõttu, et Spengler seiras tõsiasi sobimatul ilmel; teisisõnu, vastikuks ei muutnud teda mitte igati tunnustusväärne analüüs ja läbinägelikkus, vaid seda saatev heroilis-pidulik pilk ja solvav leinapuudulikkus (Vene 2012) — miski, millele valgustusjärgne mõistuspärasus apelleerida ei saa. Eks Jüri Liiva psühholoogiline enesekaitse — rämedavõitu vehmihuumor⁷ — mõjub enam-vähem samamoodi.

Seda, miks Jüri Liiva jutt tegelikult nii vastumeelne on, on raske intelligentselt väljendada, siiram väljendus kõlaks paratamatult nii teoloogilis-arhailiselt, et see ei sobiks kuidagi valgustuslik-ratsionaalsesse üldraamistikku.

Albert Camus on elegantselt sõnastanud, et teispoolduse kadudes tulevik transsendeerub. Jüri Liiv on ses asjas talumatu lapsesuu: ta osatab igasuguse taktitundeta seda täiesti halvavat valu, mida tunnevad Andrei Platonovi tegelased lapse surma puhul. See on totaalne lootusetus ja tummus, ilmaliku Jumala — tuleviku surm. Need on muidugi mõtleja vaevad ja piinad, normaalne inimene on tegude inimene, ta tegutseb, mitte ei mõtle.

Tsiteerides Oswald Spenglerit:

Kõik maailmaparandajad, preestrid ja filosoofid [sh Rooma Klubi] on ühel meel selles, et elu väärib kõige tõsisemat järelemõtlemist, kuid ilmaelu käib omateed ega tee väljagi sellest, mida

⁵Vt www.ipcc.ch/reports. *Toim.*

⁶Ilmus raamatuna 1972. aastal pealkirja all *Kasvu piirid*. Eestikeelset tõlget vt 2022. a *Akadeemiast* nr 5–9. *Toim.*

⁷Vehm — akronüüm sõnadest “valge eesti heteromees”. *Toim.*

temast mõeldakse. Ja isegi kui mõnel kogukonnal õnnestub “järgida õpetust”, siis saavutavad nad sellega parimal juhul seda, et mõnes tulevases maailma-ajaloos on neist juttu joonealuses — pärast seda kui tõeliselt tähtis on käsitletud. Sest lõppeks elab üksnes tegutseja, saatuseinimene, tegelikus, poliitiliste, sõjaliste ja majanduslike otsuste maailmas, kus ei räägi kaasa mõisted ja süsteemid [sh IPCC]. Siin on rohkem väärt tubli hoop kui hea järeldus (Spengler 2012: 32).

Kui paneme kõrvuti rahvusvahelised kliimakonverentsid ja maailma süsihappegaasi emissiooni — või veel hullem: Rooma Klubi steenaariumid ja Stockholmi Keskkonnainstituudi raportid —, siis peame tunnistama, et vähemasti seni on *de facto* olnud õigus Spengleril: kuskil on mingid paksude prillidega valgetes kitlites hädakraaksujad, aga elu kulgeb ikka neist sõltumata tegelikus, tähendab poliitiliste, sõjaliste ja majanduslike otsuste maailmas. Rohelisusest räägitakse juba ammu nii söögi alla kui söögi peale, aga kalgid mõõtmised kinnitavad: vähemasti siiani pole üldplaanis rohepesust suurt kaugemale jõutud, värskeid rekordeid teeb nii süsihappegaasi emissioon kui ka temperatuur.

Mõistagi pole ka tegelik elu nii skemaatiliselt mustvalge, vaim ja mõistus ei määra riikide ega inimeste saatust, kuid mõnevõrra kujundavad ometi. Ja et plaane tehakse ikka (alateadlikult) mingil tulevikuhorisondil, siis selle radikaalne teisendamine võib mõjuda väga häirivalt. Nõnda tallub Jüri Liiv õige talumatult ka kohalikuma tähtsusega konnasilmadel, osutab lapsesuiselt sellele, kui kontraproduktiivne on majanduslikus ja/või ökoloogilises mõttes praegusel kujul kavandatav Rail Baltic ja metsaniitmine, saati siis hõllandus vesinikuenergeetikast või totaalsetest elektriautondusest.

LÕPETUSEKS

Jüri Liiv ütleb inseneride keeles, et insener on läbikukkunud, kuid ei suuda ka sõnades paradigmat vahetada (võib-olla on see veel üks põhjus, miks ta paljudele nii häirivalt mõjub: teda ei saa süüdistada kõige laiemas mõttes füsikalismist häälbimises, see annab immuunsuse uhu-süüdistuse vastu). Kui küsisin talt positiivse programmi kohta, tuli vastus ikka “inseneri-paradigmas”: lootus on küll kaduvväike, aga sulasoolareaktorites⁸ ja sünteetilistes süsinikkütustes midagi ikkagi terendab

⁸Sulasoolareaktor ehk tooriumreaktor on tuumareaktor, mis kasutab lähteainena ja soojuskandjana tooriumi, ei saasta keskkonda ega emiteeri süsihappegaasi ning on tööpõhimõttelt ohutu. *Toim.*

ning lootust annaks veelgi tulevikutehnoloogia keskuse loomine, kuhu ka kohalikud ärimehed võiksid oma raha suunata (Liiv 2023). Võitlus termodünaamika seaduste vastu on küll mõttetu, aga proovima peab! Usun rohepöördesse, sest see on absurdne. (Siin meenub Tolstoi kommentaär Nietzsche kohta: räägib endale vastu, järelikult siiras.)

Suure rohepesu käsiraamatu lõpus leiab aga ühe soovitus, mis suunab lugejat realistlikuma insenerihoiaku poole, nimelt soovitus lugeda lisaks Jem Bendelli artiklit “Süvakohanemine: kliimatragöödia teejuht” (Bendell 2022). See soovitus mõjub eriti realistlikult, kui sõna “tragöödia” juurde võtta kõik see, mida Nietzsche kirjutab *Tragöödia sünnis*. Ja kliimatragöödia teejuhi kõrvale tasub lugeda Hardo Pajula kureeritud “Tähtsuse teejuhte”.⁹ Kui insener on läbi kukkunud, siis aitab muusika.

Mihkel Kunnus

Kirjandus

- Allik, Annely 2023. ETAG selgitab “Suur rohepesu käsiraamat” asjaolusid. — Eesti Teadusagentuur; <https://etag.ee/etag-selgitab-suur-rohepesu-kasiraamat-asjaolusid>, 20.10
- Anger-Kraavi, Annela 2023. Kliimakriis — kas ideoloogia või teadus? [Www.err.ee/1609119122/annela-anger-kraavi-kliimakriis-kas-ideoloogia-voi-teadus](http://www.err.ee/1609119122/annela-anger-kraavi-kliimakriis-kas-ideoloogia-voi-teadus), 2.10
- Bendell, Jem 2022. Süvakohanemine: kliimatragöödia teejuht. Tlk Priit-Kalev Parts. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1992–2045
- Haidt, Jonathan 2023 [2012]. *Õiglane meel: Miks poliitika ja religioon ajavad head inimesed omavahel tülli*. Tlk Igor Kaasik. Tallinn: Postimees Kirjastus
- James, William 2005 [1907]. Pragmatism: Uus nimi mõne vana mõtteviisi jaoks. — William James. *Pragmatism ja elu ideaalid*. Tlk Märt Väljataga. Tallinn: Vagabund
- Kunnus, Mihkel 2023. Roheummiku kokkuvõtteraamat — tume-dam kui tuhat Thunbergi. — *Postimees*, 6.09; <https://arvamus.postimees.ee/7849831/arvustus-roheummiku-kokkuvotteraamat-tumedam-kui-tuhat-thunbergi>

⁹Kord kuus ilmuv *Postimehe* vaheleht. Aut.

- Liiv, Jüri 2018. *Keemia õhtuõpik*. Tallinn: Hea Lugu
- Liiv, Jüri 2021. *Füüsika õhtuõpik*. Tallinn: Hea Lugu
- Liiv, Jüri 2023. Ükski tehnoloogiline lahendus ei luba seniselt tarbivat eluviisi kuidagi jätkata. — *Postimees*, 4.10; <https://arvamus.postimees.ee/7868681/juri-liiv-ükski-tehnoloogiline-lahendus-ei-luba-seniselt-tarbivat-eluviisi-kuidagi-jatkata>
- Pärn, Linda 2023. Raamatute edetabeli esikohale tõusis Eesti teadlaskonnas palju kõneainet tekitanud raamat. — *Postimees*, 30.10; <https://raamatud.postimees.ee/7886872/raamatute-edetabeli-esikohale-tousis-eesti-teadlaskonnas-palju-koneainet-tekitanud-raamat>
- Spengler, Oswald 2012. *Õhtumaa allakäik: Maailma-ajaloo morfoloogia piirjooned*. II kd. *Maailma-ajaloolised perspektiivid*. Tlk Mati Sirkel, Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa
- Tartes, Urmas 2023. Rohepesu sünnib siis, kui teaduspõhist sisendit hakkab asendama hääletuspõhine. — *Postimees*, 2.11; <https://arvamus.postimees.ee/7888834/urmas-tartes-rohepesu-sunnib-siis-kui-teaduspohist-sisendit-hakkab-asendama-haaletuspohine>
- Vene, Ilmar 2012. Mann contra Spengler. — *Sirp*, 15.03; www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/mann-contra-spengler

MIHKEL KUNNUS (1982) on Eesti semiootik ja publitsist. Ta on õpinud Tartu Ülikoolis keemiat (2000–2005) ning lõpetanud selle kooli semiootika ja kulturoloogia erialal (MA, 2010), praegu töötab ajalehe *Postimees* rubriigi “Fookus” keskkonnateemade toimetajana.

TALLINNA BOTAANIKAAIA AJARAAMATUST JA KÄEKÄIGUST — SÜGAVUTI JA LAIUTI

Andres Tõnisson (koost.). *Tallinna Botaanikaaed: Aed ja aeg*. Tallinn: Tallinna Botaanikaaed, 2023. 199 lk.

SISSEJUHATUS

2023. aasta lõpus ilmus 62-aastase Tallinna botaanikaaia (edaspidi TBA) kohta raamat, mis annab ülevaate nii selle asutuse ajaloost kui ka

tänapäevast. Raamatu on koostanud ja sellesse mitu artiklit kirjutanud TBA ammu ja praegunegi töötaja, maastikuteaduse ja -ajaloo huvilise geograaf Andres Tõnisson. Heidame sellele teesele pilgu, vaatame, millest seal juttu on, ja üritame kohati teemaringi ka avardada.

Raamatu juhatab sisse alates 2018. aastast TBA direktriksi ametis oleva Urve Sinijärve saatesõna (lk 10–11), milles on juttu TBA olemusest.

Sellele järgneb Andres Tõnissoni kirjutis “Tallinna Botaanikaäed tagasivaates” (lk 12–15), mida võib samuti käsitada sissejuhatusena. Sellest saame teada, et TBA pidas 2021. aastal (täpsemalt 1. detsembril) 60. sünnipäeva — ametlik algus oli niisiis 1. detsembril 1961 — ja et seda asutust tuleks vaadata kui aiandusliku suunaga kultuurinähtust. Loos on ajalugu käsitletud perioodidena, millest esimest nimetatakse kuldseteks kuuekümnendateks. Sel ajal saadi jõudu Hruštšovi sulast ja koliti tervenisti Kloostrimetsa, kunagisse president Konstantin Pätsi tallu. Alustati kahe sektoriga (dekoratiivaiaandus ning dendroloogia ja introduksioon) ja 54 töötajaga ning direktor Arnold Puki juhatusel (ametis 1961–1978). Kümneni lõpul oli töötajaid 64, lisaks veel aiaga seotud puukool oma töötajatega.

Edasi tulid hõbedased seitsmekümned, mis tinglikult algasid uue kasvuhoone valmimisega. Sel perioodil suurenes külastajate ja töötajate arv ning kaitsi kõige rohkem teaduskraade. Kümneni lõpul töötas TBAs 88 inimest, kellest 26 olid teadustöötajad; puukoolis oli töötajaid saja ringis.

Pronksised kaheksakümned tähistasid rajajate põlvkonna sõnuti murrangut: aed hakkas valmis saama, hooldustase tõusis, kasvas lepinguliste tööde hulk, igaüks võis uurida, mida soovis, harjumuspäraseks sektorid nimetati laboriteks (neid oli viis), töötajate arv vähenes 77-ni (teadustöötajaid endiselt 26). TBA oli füüsilise ulatuse tipus, hõlmates Kloostrimetsa kui keskust (124 ha), Iru osakonda (38 ha), fotolaborit Koidula tänaval Kadriorus, Keemia tänava osakonda Lillekülas ja puittaimede kollektsiooni Saaremaal Audakul. Valmis TBA peahoone (nn Valge Maja), mis algselt oli mõeldud Teaduste Akadeemia küllalaste residentsiks. Perioodi lõpul, 1989. a vahetus direktor, 1969. aastast TBAs töötanud Jüri Martini asemel sai direktoriks Andres Tarand.

Järgmine periood, üheksakümned, oli Eestis toimunud suurte ühiskondlike muutuste tõttu ebakindluse aeg.¹ Teaduste Akadeemia kaotas oma positsiooni ja reorganiseeriti personaalakadeemiaks, tea-

¹Siin võib lisada, et toimus ka teadustaseme hindamine, mis ei osutunud kõigile TBA teadustöötajatele sugugi soodsaks. Osa teadustöö-

dusasutused hakkasid koonduma ülikoolidesse. Andres Tarand suundus TBAst poliitikasse ja valiti 1990. a EV Ülemnõukogusse, senine ase-direktor Rein Ratas läks Tallinna keskkonnanõunikuks. TBAs jäi lahti-seks Iru osakonna saatuse, kadusid fotolabor ja Keemia tänava osakond ning puukool ja hiljem selle Iru osakond. Puukooli direktor Heiki Tamm sai 1991. aastal TBA juhiks. Teaduste Akadeemia lõpetas TBA rahasta-mise, vähenes ka töötajate arv, kuid mitte väga palju; 1995. aasta lõpuks oli ametis veel 70 inimest. Positiivse poole pealt võeti kümnendi keskel TBA Tallinna linnavalitsuse alluvusse, mis tagas stabiliseerumise ja hi-lisema arengu.² Toimused muutused TBA maakasutuses: Pätsi talu ta-gastati tema järglastele, TBA pindala vähenes ka maa tagastamise tõttu teistele endistele omanikele. Samal ajal sai tuule tiibadesse loodushari-dus, valmis uus palmimaja ja teised kasvuhooned.

Tõnissoni artikli viimane alajaotus on “Kümnendad”, mis käsitleb juba stabiliseerunud ja tänini kestvate arengut. Enne raamatu ajaloo-osa saame veel lugeda Jüri Martini lühimeenutust botaanikaia logo saami-sest (lk 17).

AJALUGU

Esimese suurema osa (pealkirjaga “Ajalugu”, lk 18–43) on jällegi kir-jutanud Andres Tõnisson. Kuues artiklis (millest ühe kaasautor on Olev Abner) annab ta põhjaliku ülevaate varasematest botaanikaia loomise katsetest, näidates, et TBA juured on omaaegses Teaduste Akadeemias. Juttu on botaanikaia rajamisel otsustavat rolli mänginud Johan Eichfel-dist, kollektsioonide planeerijast Aleksander Niinest, TBA ala maastiku ja taimkatte kujunemisest, kus mõttelend ulatub isegi muistsesse aega. Varasim kaardipilt on Johan Holmbergilt 1689. aastast, samuti antakse ülevaade TBA aluseks olnud president Konstantin Pätsi talust. Selle juu-res tuuakse ära Pätsi sõnad ühest tema kõnest: “On minul väike ja armas kohake siin linna külje all, soo ja liivaküngaste vahel” (lk 43). Veel on

tajaid läks 1992. aastal loodud ökoloogia instituuti (praegune Tallinna Ülikooli ökoloogia keskus).

²1. juunist 1995 reorganiseeriti TBA munitsipaalasutuseks Tallinna linna alluvuses. 70 inimest jaotusid osakondade vahel järgmiselt: puit-taimede osakonnas 10, rohttaimede osakonnas 13, troopiliste ja subtroop-iliste taimede osakonnas 8, loodushariduse osakonnas 13, tehnilise teeninduse osakonnas 19 ja administratsioonis 7 inimest. Kuid juba 1994. aastal oli Tallinna linn eraldanud TBA tegevuskuludeks 3 351 000 krooni; 1995. aastal oli see summa 2 408 300 krooni (Buivids 1996).

selles osas Tiiu Kulli ja Esta Veski lugu “Veskid botaanikaaias”. Vello Veski suundus Tartu ülikoolist Tallinna juba kandidaadikraadiga, tema abikaasa Esta Veski kaitses kraadi TBAs.³

KOLLEKTSIOONID

Teine suurem osa “Kollektsioonid” (lk 45–87) annab ülevaate TBA aluseks olevatest taimekollektsioonidest. Olev Abner tutvustab peatükis “Taimede arenguskeemist dendraariumiks” (6 lk) puittaimede ekspositsiooni ajaloolist kujunemist ja planeerimist. Otsustav osa planeeringu teostamisel — seemnete tellimisest istutustöödeni — oli Aleksander Niine ja Valve Pormeistri arusaamadel. Põhjalikult kirjeldatakse saksa päritolu Nõukogude Liidu botaaniku, Kaukasuse floora uurija, akadeemik Aleksander Grossheimi õistaimede süsteemi, mis sai kollektsiooni loomise aluseks. Toetudes botaanik August Vaga (1950) teosele,⁴ kirjeldab Abner seda omal ajal väga eesrindlikku ja uudset lähenemisviisi, mis pälvis ohtralt tähelepanu. Saame teada, kuidas käis dendraariumi rajamine ja kuidas kulges ajaliselt puude istutamine.

Else Liventaal (kuraator aastatel 1992–2017) annab ülevaate rosariumi rajamisest (5 lk), mille aluseks oli Aleksander Niine koostatud skeem (lk 52). See lähtus idee algatajaks olnud noore aspirandi ja roosihuvilise, esimese TBA direktori Arnold Puki arusaamadest (rohkem tuntud Arno Pukina).⁵ Puki soovil pidi rosarium olema klassikaline, kindlate elementide ja kindla korrapärase kujundusega, ning oma koht pidi seal olema ka rooside genealoogial ehk aretusajalool. Rosariumi rajamine algas 1962. aastal ja esimene kollektsioon avati 1964. Saame lugeda roosisortide kogumisest, ilmastiku mõjust, rooside katmisest

³Biograafiline lugu Vello ja Esta Veskest peaks õieti olema selle osa lõpus, mitte seal, kus ta praegu on, artikli “Maastiku ja loodusliku taimkatte kujunemine” ees. Tuleb märkida, et TBAs töötas üldse rohkesti abielupaare, koos puukooliga 20 ringis. Nimetame siin 14: Jüri ja Aime Elliku, Harry Karis ja Viive Rumberg, Toomas ja Reet Kokovkin, Andi ja Thea Normet, Jüri ja Ljudmilla Martin, Aleksei ja Aino Paivel, Arne ja Kersti Poom, Rudolf ja Reet Pukk, Priit ja Kaie Pärn, Rein ja Urve Ratas, Felix (Felix-Georg) Roots ja Virve Roost, Heldur ja Enel Sander, Heiki ja Külli Tamm, Tõnis ja Rahel Vardja.

⁴Viide sellele teosele on raamatus puudulik, ainult autori ja peakirjaga.

⁵Pukk oli juba avaldanud raamatu *Roosikasvatus* (1958) ja roose oli käsitleanud ka tema diplomitöö (1954).

ning katsetustest külmakindlamate sortide saamiseks ja aretamiseks. Selgub, et roosikasvatus sõltub tugevalt ilmastikuoludest, ning saame teada, milliseid takistusi tuli ületada, et roosid suviti ikka külastajaid paeluksid.

Krista Kirodari kirjutis “Moonist adooniseni” (4 lk) on pühendatud põhiliselt mägiaia ehk nn alpinaariumi rajamisele ja töös hoidmisele läbi kõikide uuendustega seotud valude ja vaevade. Alpinaarium rajati aastatel 1970–1973 Aleksander Niine projekti järgi. Sinna istutati rohkem kui kahe kümnendi jooksul kogutud taimekollektsoon: üle tuhande taksoni mägitaimi, kokku 55 265 istikut. Nii saadi omanäoline paekivi-astmeline aed, kus 1978. aasta sügiseks kasvas 989 nimetust mägitaimi.

Marit Mäesaar käsitleb oma artiklis sibullilli (3 lk), iseloomustab nende olemust ning tutvustab TBA kollektsooni. Juttu on selle kujunemisest, sibullillete hankimisest mitmelt poolt ekspeditsioonide käigus, kollektsooni kuraatoritest ja aretustööst.

Pille Hermanni lugu “Püsililledest ja mitte ainult” (3 lk) räägib muu hulgas kollektsooni taustaks olnud müüri uuendamistöödest. Juttu on muidugi ka püsilillete kollektsooni olemusest ja kujunemisest. Saame teada, et varasema kuraatori Mari Seidelbergi aednikutöö hõlmas selliseid püsililli nagu pojengid, päevaliiliad, aed-leeklilled, astilbed ja iirised. 2017. a jaotus see kollektsoon kolmeks, nii et Hermannile jäid kõrget kasvu püsikud, Anne Jaaksonile pojengid ja ülejäänud rühmad Heli Russakule. Hermann iseloomustab järgnevalt enda hooldada oleva kollektsooni käekäiku.

Heli Russaku “Suvelilled” (5 lk) annab ülevaate kollektsooni rajaja ja edasise hooldaja Helmi Vösamäe tegemistest ja töödest ning hilisematest kollektsooni aednikest. Juttu on kollektsooni mitmekesisusest, taimede hankimise probleemidest ja sellega seotud inimestest.

Ave Visnapuu kirjutis “Meelte Aed — uus ekspositsioon botaanikaaias” (2 lk) tutvustab uudset kollektsooni — meelteaeda, kus saab taimi puudutada, nuusutada, vahel ka maitsta ja isegi kuulata, kui see oskus käes. Aed valmis alles 2015. aastal, selle eellaseks oli 2000. aastal rajatud tarbetailmede aed. Meelteaed on mõeldud erivajadustega inimestele, samuti aednikele ning ravim- ja toidutaimede huvilistele, aidates tundma õppida siinsesse kliimasse sobivaid liike ja sorte. Artiklis tutvustatakse meelteaija kujundust ja taimi.

Jaan Mettik annab raamatu kõike pikemas loos (9 lk) “Taimed klaasi all, klaas taimede kohal” ülevaate TBA kasvuhoonetest. Nende taimekollektsoon sai alguse juba enne asutuse loomist nn Keemia tänavaaiana, mis kujutas endast ENSV TA Põllumajandusinstituudi juurde rajatud katseaeda Lillekülas. Kloostrimetsas sai kasvuhooeaiandus al-

guse president Konstantin Pätsi Kloostrimetsa talu ligi 100 m pikkusest kasvuhoonest (triiphoonest, nagu tol ajal öeldi). Artiklis kirjeldatakse Kloostrimetsa kasvuhoonete rajamist ja selle kajastamist ajakirjanduses. Edasi saame lugeda juba hoopis uue kasvuhoone rajamisest, mis valmis koos palmimajaga 1970. aastal. Kasvuhooned avati ekskursioonideks ning ajakirjanduses tutvustati külastusvõimalusi, kasvuhoonetes leiduvaid taimi, nende elutingimusi ja taimede päritolumaid. Edasi loeme kasvuhoonete uuendamisest, järjekordselt uue palmimaja valmimisest 1999. aastal jne kuni palmimaja renoveerimiseni 2021. aastal. Rohkesti on toodud tsitaate ajakirjandusest ja meenutusi asjaosalistelt, mis aitavad kirjutatut paremini hoomata ja omaks võtta. Märkusena tuleb mainida, et tsitaatidel puuduvad allikateviited — aga eks olegi tegemist ju pigem populaarse ülevaatega.

Selle osa viimane kirjutis on Evi Siibakult ja kannab pealkirja “Orhideede kollektsiooni lugu” (3 lk). Sellest saame teada, et orhideekasvatus algas juba varakult, enne TBA sündi, ning oli seotud lõunamandri Austraaliaga ja seal elanud eestlase Oskar Savikuga. Ta oli sõitnud 1926. aastal Austraaliasse ja jõudnud seal läbi mitme ameti orhideekasvatuseni, milles teda saatis edu. Kuulnud plaanist rajada Tallinnas botaanikaaed, saatis ta juba 1957. aastal siia lennupostiga 16 taime tsümbiidiumi (*Cymbidium*) ja dendroobiumi (*Dendrobium*) perekonnast ning ühe flamingolille. Tallinnas õpiti neid kasvatama Kloostrimetsa kasvuhoones ja esimest korda õitsesid nad 1963. aastal. 1966. aasta kevadel oli orhideesid juba 40 troopilist liiki. Müünud orhideekasvatuse maha, tuli Savik 1966. aastal Eestisse tagasi ja töötas 1967. aastast TBAs vanemaednikuna. Orhideeliste seas algas tsümbiidiumide võidukaik. Kõrgaeg oli 1980. aastatel, mil kollektsioonis oli üle 200 sordi ning neid kasvatati Kloostrimetsas kahes kasvuhoones ja ka puukooli Iru osakonnas. 1990. aastatel kollektsioon mitmel põhjusel vähenes ja see ongi praegu säilinud väiksemas ulatuses.

TEADUSEST

Teaduse osa (lk 88–121) alustab akadeemik Jüri Martin ülevaatega rahvusvahelisest teaduskoostööst, mis toimus konkreetsete programmide ja projektide kujul. Ta kirjeldab ka ekspeditsioone ja neis osalenud inimesi. Martin oli laialdase suhtlusvõrgustikuga ja tema direktoriks oleku ajal toimus aktiivne suhtlus nii üleliiduliselt kui ka muu maailmaga. Rahvusvaheline koostöö oli tol ajal siinmail muidugi üsna haruldane. Pidevalt toimusid konverentsid ja avaldati kogumikke.

Järgmised kaks lugu kirjeldavad bioindikatsiooni ja raskmetallide uurimist sammaldes, autoriteks Ljudmilla ja Jüri Martin ning Siiri Liiv. Olev Abner tutvustab pargiuurimusi artiklis “Ei seedrid, ei palmid ei kasva me...” koos lühiintervjuuga parkide uurimisest, mis põhiosas sai alguse Heiki Tamme 1973. aastal kaitsitud dissertatsioonist (vt Tamm 1972). Mingit suurt uut suunda sellest siiski ei kujunenud. Põhiliseks tegevuseks sai dendroloogiline inventeerimine ja andmete kogumine, mida Aleksei Paivel oli alustanud juba enne TBAd, tehes seda tööd kokku 21 aastat (1952–1973). TBAs ei osatud tõsisemaid uurimusi avaldada või ei oldud sellest huvitatud. Ainukeseks väljundiks sai kaheosaline entsüklopeediline teatmeteos *Eesti pargid* (Abner jt 2007, 2012). Küll koostati ulatuslik herbaarium ning Aleksei Paivel avaldas mitu uurimust ja rohkesti *Eesti entsüklopeedia* artikleid.⁶ Jüri Elliku ja Aleksei Paiveli sulest ilmusid eri aegadel kogutud viie maakonna (Põlva, Jõgeva, Tartu, Järva, Saare) parkide ja muude objektide dendroloogilised nimestikud.⁷

Andres Tarandi ülevaade “Kadrioru pargist hõlmikpuuni” räägib TBA suurest kollektiivsest tööst Kadrioru pargi uurimisel ning jõuab otsapidi poliitikasse, tuntud 40 kirja ja hõlmikpuuni.⁸

Andres Tõnisson annab ülevaate tööstus- ja põllumajandusmaastike uurimisest TBAs. Põhiliselt tegelesid sellega Kallio Kildema, Lembitu Aasalo ja Erna Annuka. Nagu ajalugu armastavale Tõnissonile omane, alustab ta juba Aleksander Niinest, kes oli erialahariduse saanud Inglismaalt enne 1940. aastat.

Urve Ratas (enne abiellumist Sepp) tutvustab saarte uurimist. Maastikuteadlasena oligi ta sel alal oma töörühmaga eestvedaja, kaasates rohkesti inimesi ka teistest sektoritest. Uuringud olid väga mitmekesised ja väljundiks rohked artiklid ja monograafiad. See tegi võimalikuks Lääne-Eesti saarestiku biosfääri kaitseala moodustamise, millele aitas kaasa UNESCO rahvusvahelise programmi “Inimene ja biosfäär” Eesti

⁶Paiveli töödest ja tegemistest saab põhjaliku ülevaate teosest Sander 1999.

⁷Nelja maakonna, Põlva-, Jõgeva-, Tartu- ja Saaremaa kohta koostas hiljem nende andmete põhjal analüüsivad artiklid. Vt Elliku jt 1997, 2000, 2002, 2003a, 2003b.

⁸Hõlmikpuujuhtumist sain ka ise inspiratsiooni, alustasin selle liigiga seotud teemade uurimist ja avaldasin 1989.–2021. aastal kokku 16 kirjatööd. Lisandusid artiklid kahest metsamehest, isast ja pojast Wilhelm ja Heinrich Kühnertist, kellest esimene oli oma iluaia rajaja ja hõlmikpuu istutaja. Siit tekkis aktiivne koostöö teadusajaloolase Toivo Meikariga, kelle abiga uurimused laienesid ja süvenesid.

rahvusliku komitee loomine (esimeheks Hans Trass). See teadussuund oli TBAs üks eesrindlikumaid ning hõivatud inimeste ja valitud uurimissuundade poolset silmapaistvalt ulatuslik. Praegusele PhD-le vasta-va teaduskraadini jõudis selles vallas Toomas Kokovkin (1990) ja magistrikaadini Elle Puurmann (1996).

Andres Tarand kirjeldab oma isikuloo kaudu enda juhtida olnud keskkonnauuringute sektori rajamist. Ta alustab oma esimesest käigust TBAsse juba tudengina 1962. aastal, räägib teadusesse pürgimisest ja TBAsse tööle asumisest ning loeb üles inimesed, kes aastate jooksul sektoris tegutsesid. Lisatud on foto enamikust sektori töötajatest, kuid kahjuks pole toodud nende nimesid. Nimede nappus kummitab ka teisi raamatus sisalduvaid fotosid.

Malle Mandre tutvustab taimede eksperimentaalse ökoloogia ja immuniteedi laboratooriumi kui TBA kõige süvateaduslikumat allüksust. Uuringud selles laboris, mis asus Lillekülas Keemia tänaval, toimusid kahes suunas: 1) taimehaiguste tekitajate bioloogia ja ökoloogia ning 2) taimede stressitaluvuse füsioloogilised ja biokeemilised alused. Väitekirja kaitsmiseni jõudsid laboris Viive Rumberg (1972) ja Andi Normet (1976). Samuti kirjeldab Mandre rahvusvahelist koostööd, mis tänu Jüri Martinile sai juba 1987. aastal alata muu hulgas USAga.⁹

Mari Silla artiklist “Haruldaste taimede uurimisest, kaitsmisest ja päästmisest” selgub, et TBA on andnud oma panuse liigikaitsetöösse, seda nii Eestis kui ka mujal. Geograafiliselt kõige kaugemal oli hõivatud Ruth Agurauja, kes tegeles Havai saarestikus väljasuremisohus olevate sõnajalgadega. Algas see 1999. aastal, kui ta asus uurima kolme endeemset sõnajalga (*Asplenium dielpallidum* N. Snow, *A. dielmannii* Viane *A. diellaciniatum* Viane). Uurimistöös osutus nii edukaks, et laboris tekkis lausa väljasuremisohus olevate sõnajalgade uputus. Lõpuks reisis 2359 taime ja 135 gametofüüdikultuuri¹⁰ Havai troopilisse botaanikaaeda. Seal istutati kõik eelnevalt Eesti mullaosakestest puhastatud taimed pottidesse. Pärast juurdumist ja uue kasvu algust viidi taimed Kauai saare keskmäestiku taimepaljundusse (Kauai Mesic Elevation

⁹Selles sektoris töötas ka Harry Karis, kes oli üks teadlastippudest TBAs. Muude teemade kõrval pühendus ta jahukastelistele (*Erysiphaceae*), tegi 15 aastat NSVLi piires nende seente uuringuid ning avaldas mitu monograafiat (vt Karis, Rumberg 1966; Karis 1987, 1995). Tema enda kohta vt Sander 2022.

¹⁰Gametofüüt on taim, mis on oma elutsükli haploidses, s.t ühekordse kromosoomistikuga faasis.

Nursery) ja hiljem juba looduslikesse kasvukohtadesse.¹¹ Silla artiklis ongi kirjeldatud sõnajalgtaimede uurimist TBAs. Ohustatud taimedele on loodud tehislikud kasvukohad, kust neid võib hiljem mujale istutada, samuti tegeldakse kaitsealuste liikide ümberasustamisega uutesse kasvupaikadesse, kui nad on ette jäänud rajatistele. 2021. aastast on soon-taimede kõrval luubi alla võetud ka sammaltaimed.

Enn Kaup annab peatükis “Botaanikaaiast polaarmaadel” ülevaate polaaraladel toimunud uurimistööst. Eraldi on käsitletud Andres Taran-di, Jüri Martini, August Loopmanni ja Enn Kaupi enda teadusuuringuid Antarktikas.

Järgneb loetelu 29 inimesest, kes kaitsesid aastatel 1965–2018 TBAs väitekirja. Üks neist sai (tollases mõistes) teaduste doktoriks (Jüri Martin), ülejäänud kandidaadiks. Muidugi tuli TBAsse tööle ka mujal teaduskraadi saanud inimesi.

Peatükk lõpeb hilisema animafilmirežissööri, karikaturisti ja graa-fiku Priit Pärna killuga “Teadus minu elus”. Nimelt töötas Pärn pä-rast bioloogia eriala lõpetamist Tartu ülikoolis kuus aastat (1970–1976) TBAs.

Teaduse poole pealt tuleks veel lisada, et väljundiks olid ka aastail 1986–1991 ilmunud 13 preprinti 12 autorilt. Need käsitlesid Tallinna haljastust, maakasutust, puid, veestikku, õhutemperatuuri ja sademe-te territoriaalset jaotust, Lääne-Eesti saarte samblaid, Väinamere saari, subtroopilisi taimi, sibultaimi ja orhideede uurimise ajalugu (vt nt San-der 1987; Ratas jt 1988; Pärn 1990; Sander, Elliku 1991).

Kokkuvõtteks võib öelda, et teadusosa lood on üsnagi eriilmelised olenevalt sellest, kuidas keegi on iseenda ja teiste tööd näinud ja mõist-nud ning kui teadus- või inimkeskse rakursi valinud.

TEGEVUSI AIAS JA SELLE ÜMBER

Järgmise suure osa raamatust moodustab peatükk, mis kannab pealkir-ja “Tegevusi aias ja selle ümber” (lk 122–188) ning sisaldab 26 kirjutist 22 inimeselt. Saame lugeda mitmesugustest ettevõtmistest, on persooni-lugusid jpm. Kõike ei olegi siin võimalik tutvustada, kuid üht-teist too-me siiski esile.

¹¹2005. aastal kaitses Agurauja sel teemal PhD-väitekirja: “Hawai endeemiliste sõnajalgade perekonna *Diellia* (*Aspleniaceae*) levik, po-pulatsiooni struktuur ja ökoloogia”. Ühtlasi avaldas ta mitu kirjatööd ja esines konverentsidel.

Osa algab artikliga “Loodushariduse ja iluaian-duse päevad”, autoriks Marit Kasemets. Selgub, et omal ajal spetsiaalseid giide TBAs ei olnud ja seda tööd tegid aias ametis olnud inimesed muude tööde kõrvalt. Olukord muutus 1994. aastal, kui asutati loodushariduse osakond, mis on välja töötanud rohkesti programme igas vanuses õpilastele. On korraldatud seente, sammalde ja samblike näitusi, samuti peetud iluaian-duse päevi, mis olid väga populaarsed ja meelitasid kohale tuhandeid osavõtjaid. Artikli lõpetab ühe alguspäevade osavõtja, Viive Rumbergi lühimeenutus 1983. aastast.

Järgneb kaks arutlevat lugu Andres Tõnissonilt. Esimene tutvustab tollaseid rajoonide keskkonnaseisundit ja looduskaitset käsitlenud kon-verentse. Need toimusid aastatel 1976–1991 peamiselt TBA teadusala asedirektorina töötanud Rein Ratase eestvedamisel ja hõlmasid kõiki 15 rajooni (praeguseid maakondi). Avaldati 15 ettekandekogumikku, milles ilmus 517 artiklit kogumahuga ligi 2100 lk. See on praegugi huvitav lugemisvara ja aitab mõista toimunud muutusi. Teine artikkel käsitleb Tallinna keskkonnakonverentse, mis said alguse 1986. aastal. Kahe järgmise, 1991. ja 1996. aasta konverentsi korraldamise võtsin enda peale. Kõigi kolme konverentsi ettekanded või nende teesid ilmusid hiljem kogumikena (vt Ratas 1986; Sander, Eensaar 1991, 1996). Kõi-ge keerulisem oli korraldustöö 1991. aastal, mil eriti palju vaeva tuli näha paberi hankimisega. 1996. a konverentsi kogumik oli kõige mahu-kam (41 kirjutist, 300 lk). See võtab väga avaralt ja põhjalikult kokku Tallinna elustiku ja keskkonna seisundi.¹² Artiklite seas on ka kirjutisi Tallinna naabrusest, nt TBA töötaja Harry Karise ülevaade Rae arbo-reetumist koos puittaimestiku nimestikuga, samuti tollase raamatukogu-hoidja Kaia-Kadri Gailiti koostatud TBA bibliograafia aastatest 1991–1995. Hiljem on neid konverentse korraldanud teised inimesed (ka väl-jastpoolt TBAd). Neid, kes akadeemilisel tasemel konkreetset Tallin-na temaatikaga tegeleksid, õieti polegi enam, kuigi mitmesuguseid töid

¹²Selle kogumiku saatsin koos kaaskirjaga Tartu ülikooli professorile Viktor Masingule, kellelt sain vastuse ja eksliibrise. Ta kirjutas (Tartus 5. märtsil 1997): “Teie saadeti tegi mulle mitmeti rõõmu. Esiteks raa-mat *Inimmõju Tallinna keskkonnale* on parim, mis Eestis linnaökoloogia kohta on ilmunud. Leidsin sellest mitu erakordselt huvitavat artiklit uurimustest, mida ma pole kujutlenudki. Teiseks oli mulle meeldiv tea-da saada, et olen kuidagi soodustanud Teie arenemist teadlaseks, sest millegi muuga pole ma Teie tunnustust ära teeninud. Olen halb suhtleja ja tihti ei mõistnud minu loengut kuulanud üliõpilastega leida kontakti, neid õigel ajal nõuga abistada.”

linna piires toimub rohkesti. Nende tulemused jäävad aga enamasti käsikirja või jõuavad heal juhul internetti.

Persooniloos on juttu botaanik Urmas Laansoost (autor Krista Kaur), kes on tuntud taimemaailma suure tutvustajana TBAs, ning tema enda kirjutis tööst taimenimede komisjonis. Heiki Tamme pikem lugu (6 lk) räägib TBA puukoolist, selle tegevusest ja töötajatest ning osakondadest Kloostrimetsas, Saaremaal Audakul ja Irus. Järgneb kaks eraldi lugu Maimu Tomsonilt ja Aili Lillepilt puukooli Mooni tänava osakonnast, kuhu juba 1949. aastal rajati nn aiand-katsepunkt, mis tollal allus TA taimekasvatuse instituudile. Kahe loo peale kokku saame päris hea ettekujutuse aiandis tehtud ulatuslikest katsetest ja seal töötanud inimestest, samuti sellest, miks jäi Harry Karisel kaitsmata doktoritöö jahukastelistest: algul eestikeelsena koostatud väitekirj tulnuks üleliiduliste nõuete muutmise tõttu ümber kirjutada venekeelsena, millest autor aga loobus.

Järgneb Andres Tarandi lühiessee, milles ta arutleb puukooli ja botaanikaia ühisjoonte üle ning jõuab järeldusele, et mõlema asutuse eesmärk on harida oma aeda. Ta kirjutab: “Meenutame, et harime ühist aeda, Tallinna botaanikaaeda, aga meenutame ka Voltaire’i, kes Candide’i suu läbi laseb öelda: “kuid me peame harima **oma** aeda.”” Ning puukoolist, täpsemalt selle osakonnast Saaremaal Audakul kirjutab neljal leheküljel ka Anu Kaur.

Veel saame lugeda rahvusvahelisest seemnete ja muu taimmaterjali vahetamise nimekirjast *Index seminum* (Heli Russak), herbaariumist (Merlyn Pajur), sammaltaimenäidiste kogumisest (Leiti Kannuke) ja raamatukogust (Andres Tõnisson) ning valikulist nimekirja TBA töötajate või nende osalusel valminud raamatutest (75 nimetust).

Andres Tõnisson annab ülevaate memuaristikast. TBA inimesed on ikka tähtsaks pidanud oma asutusest kirjutada (vt nt Elliku jt 1991; Agurauja 2001; Vishnevskaja, Sander 2002; Sander 2005, 2021; Kannuke 2017). Memuaristika valdkonda kuuluvad ka Vaike Paju lugu “Kas mäletad?” TBA algaastate ekspeditsioonidest¹³ ja Harry Karise kirjutis “Välitööd planeedi kuuendikul”, milles autor muu hulgas meenutab, kuidas rahvusvahelise tuntusega jahukasteliste uurija jaapanlane Koji Hirata talle oma monograafia (Hirata 1965) kinkis ja mis juhtus ühel ekspeditsioonil Taimõri poolsaarele.

¹³ Artikli juures on avaldatud pilt haljastussektori töötajatest, kuid tekkinud on viga: pildil olev Toivo Jürgens on ekslikult üles antud kui Henn Pärn, kes muide töötas samuti selles sektoris.

Ajalukku põikav lugu on Agu Eensaarelt, kes oli aiarahva mentor teel arvutimaailma. Asi sai alguse aastast 1973, mil füüsik Eensaar tuli tööle TBAsse ja ühes toas oli juba olemas Nõukogude tehnikaime, arvutilaadne toode Promin 2. Veel saame lugeda sellest, kuidas pärast iseiseisvuse taastamist tegutses TBAs muinsuskaitse liikumine, mis eelkõige oli seotud asutuse paiknemisega president Konstantin Pätsi talu alal ja tema rajatud hoonetes; meenutatakse Pätsi talumuuseumi loomist ning taluga seotud asjade ja “rändama läinud” mööbli kogumist (Elle Lees ja Andres Tõnisson). Juttu on TBA tali- ja suveseminaridest (Krista Kirotar), TBA Sõprade Seltsist, hooajatöötajatest ja uuema aja ehitustöödest ning näitustest “Taimeriigi suursaatkond”, kus tutvustatakse eri maade taimi. Raamatu lõpetavad kroonika aastaist 1961–2023 (lk 189–193) ja isikunimede register (lk 194–199).

TÄIENDUSEKS TALLINNA BOTAANIKAAIA UURIMISSUUNDI KAJASTAVALE OSALE

Veidi pikemalt tasuks peatuda TBA tehtud Tallinna keskkonnauuringutel. Nii TA perioodil kui ka hiljem teiste asutuste alluvuses uurisid TBA töötajad linna lumikatte keemilist koostist ja sademete hapestust (Andres Tarand, Vilma Virolainen), atmosfääriõhu saastumist ja selle modelleerimist (Agu Eensaar), keskkonnaseisundi lihenoiindikatsiooni (Ljudmilla Martin, Jüri Martin, Eva Nilsson, Siiri Liiv), puittaimede parasiitseeni (Thea Normet), veekogusid (Luule Veering, Andres Tõnisson), vanu kalmistuid (Jüri Rauk, Marina Šestakov), puude okaste ja lehtede pigmendisisaldust (Alla Kangur, Tõnu Ploompuu), murukooslusi ja haljasalade rohttaimestikku (Marianna-Heleene Saar, Mare Liik, Maie Zernask), kloriide linna dendroflooras (Riho Raudi) jm. Põhiliselt on need ilmunud eespool mainitud kogumikes *Inimõju Tallinna keskkonnale* (Ratas 1986; Sander, Eensaar 1991, 1996).

Esimeseks kokkuvõtteks pealinna haljasalade taimestiku uuringutest sai Andres Tarandi koostatud kogumik *Tallinna taimestik* (Tarand 1986). Selles on käsitlemist leidnud säärased teemad nagu Tallinna samblaflora (Leiti Kannukene), taimse biomassi levik (Jüri Rauk, Tarand), kesklinna haljasalade floristiline koosseis ja murukooslused ning endiste suvemõisate rohttaimed (Marianne Saar, Maie Zernask), linnapuud ja nende raie dünaamika (Heldur Sander), puude seisund (Thea Normet), dendrofiilsete kahjurite levik Tallinna haljasaladel (Märt Kruus), endiste suvemõisate pargid (Marina Šestakov, Külli Tamm), vanalinna haljastu ja bastionide vöönd (Šestakov), kesklinna tänavate puud (Tarand) ja endiste eeslinnade dendroflora (Jüri Elliku,

Tarand). Samal, 1986. aastal pälvis Andres Tarand linnaökoloogia kirjutiste ja Eesti keskkonnauuringute eest Eesti Eluteaduse Hoidja auhinna.

Linnahaljastuse teema paelus enim ka mind ja nii jäingi oma TBA perioodil (1975–1995) sellele suunale truuks. Uurimistööks hankisin TA presiidiumi kaudu Tallinna salajased topograafilised kaardid mõõtkavas 1 : 25 000 ja 1 : 10 000, abiks sealne töötaja Valentina Aus. Just suuremas mõõtkavas kaardist oli palju abi. Aastatel 1982–1997¹⁴ avaldasin üksi ja koos kaasautoritega uudse nimetusega linnametsanduse valdkonnast rohkesti kirjutisi sellistel teemadel nagu maakasutus linnas ja linnajagude puude analüüs, põlispuud, raie, dendrofloora, linna hõlmikpuud ja nende ajalugu, hiina papli levik ja ilmastiku mõju sellele, põlispärnad, parkide ja puude ajalugu, linna metsad ja nende killustatus, linnahaljastuse ajalooline kujunemine, looduskaitse, kultuuripuistud ja kasutatud puuliigid. Koostöös teadusajaloolase Toivo Meikariga uurisime linna metsanduse ajalugu, sealhulgas isa ja poja Wilhelm ja Heinrich Kühnerti tegevust, Tallinna metsaülemaid ning Naissaare metsade ajalugu. Koos TBA dendroloogi Jüri Ellikuga hakkasime sel perioodil inventeerima Tallinna dendrofloorat. Tallinna teemal kaitsesin 1998. a ka magistriväitekirja. Just Tallinna paljude teemade uurimisel jooksid kokku inimeste mitmesugused huvid ja arusaamad ning nii oli see linn 1997. aasta lõpuks põhjalikult läbi uuritud. Kokkuvõtteks sellest perioodist kujunes 1998. aastal ilmunud kogumik koos temaatilise bibliograafiaga (Sander, Randrup 1998). Koostasime selle 1997. aastal toimunud linnametsanduse ja -haljastuse Eesti-Taani ühiskonverentsi järelkajana.

Rääkida tuleks veel dendroloogiast. TBAs oli kunagisi mõisaparke, kollektsoone ja linnahaljastust aastail 1961–1973 inventeerinud Aleksei Paivel, kes oli seda tegevust alustanud juba 1951. aastal Eesti Põllumajandusülikooli tudengina, töötades õppimise kõrvalt omaaegses TA Zooloogia- ja Botaanika Instituudis. Talle järgnes Heiki Tamm, kelle tegevus parkide inventeerimisel Põhja-Eestis oli seotud kandidaaditöö kirjutamisega (kaitses, nagu öeldud, 1973). Edasi tegelesid sellega Jüri Elliku ja Urmas Roht aastail 1983–1989. Aastatel 1993–1996 koostati TBAs teadusfondi rahastuse toel tollase asedirektori Agu Eensaare juhtimisel TBA taimede arvutipõhine andmebaas. Sellest innustust saanud hakkasin 1994. aastal koos Merle Vilepilliga andmebaasi lisama Paiveli ja Elliku inventeerimisandmeid nende endi aktiivsel kaasabil ja toel. Hankisin selleks ka lisaraha. 1995. aasta lõpuks oli andmebaasi sisestatud neljandik kuni kolmandik Paiveli ja Elliku tuhandetest puude

¹⁴Vahepeal, 1995. a mind koondati, kuid veel kaks aastat, 1996–1997 jätkasin TBAs tegevust lepingulise töötajana.

ja põõsaste registreerimisandmetest. Nagu eespool öeldud, selle aasta lõpus mind koondati.

Minu sidemed TBAGA siiski ei katkenud. Koondamise järel tegin Elliku andmetest ja neile lisatud Paiveli varasematest andmetest (kokku rohkem kui tuhande pargi kohta) endale koopia, ühtlasi annetas Paivel oma andmed väiksema liigirikkusega parkide kohta.¹⁵ Kogu see info kõigi 15 maakonna kohta oli (ja on siiaamaani) olemas ning ootas analüüsimist.¹⁶ Dendroloogiliste algandmete avaldamiseks hankisin raha ja asutasin uue mitteperioodilise väljaande, *Eesti dendrofloora uuritud*, mille esimene köide ilmus 1997. aastal (Elliku jt 1997). Kokku koostas 2004. aastani seda väljaannet kaheksa köidet kogumahuga üle 900 lk. 1997. aastal tegin taas koostööd TBAGA, kui Pärnu linnavalitsuselt saadud grandil toel inventeerisin selle linna haljastust (vt Sander 1997a, 1997b; Elliku, Sander 1999).¹⁷ TBA dendroloogide kogutud ja TBA ajast pärit andmete kasutamist oma teadustöös jätkasin ka hilisematel ametikohtadel (1998–2004 EPMÜ metsanduslikus uurimisinsituudis ja 2005–2010 Eesti Maaülikooli metsabioloogia osakonna linnametsanduse ja dendroloogia teadurina). Selle näiteks võiks nimetada artikleid Sander 2006, Sander jt 2006 ning Sander jt 2008.

Analüüsivate teadusartiklite avaldamiseks asutasin 1999. a veel ühe mitteperioodilise väljaande, *Dendroloogilised uurimused Eestis*, mida koostas kolm köidet: 1999, 2000 ja 2002, kokku 703 lk.¹⁸ Üheks mahukamaks ettevõtmiseks koos TBA dendroloogidega kujunes sel ajal ülevaate koostamine eraarboretumitest ja neist artiklite kirjutamine.¹⁹ Nii selle töö juures kui ka parke uurides püüdsin rakendada ajaloolist mõõdet, mis polnud alati lihtne ja nõudis mõnigi kord vastuvoolu uju-mist.

¹⁵Eriti hea koostöö kujuneski mul dendroloogia vallas välja Aleksei Paiveliga, nii on mul temalt säilinud 54 kirja (kokku 93 lk) ajavahemikust 27. juuli 1995 – 2. juuli 2003.

¹⁶Üht selle näidet vt Elliku jt 1996 (põhineb Eensaare andmebaasil).

¹⁷Aasta varem, 1996 olin Eesti riiklikust keskkonnafondist saanud rahastuse Lääne-Eesti looduskaitseliste parkide puude ja põõsaste inventeerimiseks ning sain nõnda oma ettevõtmisi jätkata.

¹⁸IV köite koostaja oli metsateadlane Heino Kasesalu ja selle andis 2008. aastal välja Eesti Metsaselts.

¹⁹Kokkuvõtvaks kirjatööks sai Abner jt 2002.

KOKKUVÕTTEKS

Tallinna botaanikaia eel- ja ajaloo võib jagada viieks: 1) esimesest rajamispiüdlusest riikliku iseseisvuseni (1868–1918); 2) Eesti Vabariigi aegsed rajamispiüdlused ja esimeste seesuguste aedade loomise aastad (1918–1941); 3) rajamisega seotud periood (1946–1961) ENSV TA rüpes; 4) TAg seotud tegevusaastad koos üleminekuperioodiga (1961–1995); 5) tegevusaastad Tallinna linnavalitsuse alluvuses (al 1995). Neljandal siintoodud perioodil oli TBA kolmanda järgu teadusasutus, s.t kraadikeskne ja oma aspirantuuriga. Ent kuigi teadussuunal oli TBAs oluline osa — tähtsaks peeti nii teaduskraadide kaitsmist, teaduskraadiga inimeste osakaalu kui ka teaduslikku produktiooni²⁰ —, oldi siiski eelkõige botaanikaaed. Kas ajalugu toetab olevikku ja annab jõudu tulevikuks, eks seda näitab aeg.

Praegu on TBA maailmas ainuke või üks väheseid nii suuri botaanikaaidu, mis on linna alluvuses. See on aiandus-hariduslik asutus, kus oluline on kollekttsioonide hooldamine ja säilitamine. Nagu varasematel aastatel nii on ka sel sajandil lepingute alusel tegeldud linnaalajastuse ja parkide dendroloogilise inventeerimisega. Hoo sai see sisse juba möödunud sajandi lõpul vastuvõetud määrusega, mille järgi kõik kinnistud, kuhu tahetakse midagi ehitada, tuleb enne haljastuslikust aspektist inventeerida (vt Sander 2019: 18–19). Sellest ja muustki TBA mitmekesisest tegevusest saame raamatust hea ülevaate. Antakse välja oma *Index seminum*’i ja kuulutakse rahvusvahelisse botaanikaedade süsteemi. Botaanikaedade kaitsestrateegia järgi on botaanikaaiad “asutused, mis peavad dokumenteeritud kollekttsioone elustaimedest teadusliku uurimise, looduskaitse, väljapaneku ja hariduse eesmärgil” (Jackson, Leadly 2002). 20. sajandi lõpus oli 153 riigis 2178 botaanikaeda ning neis oli kultuuristatud üle 80 000 taimeliigi. 11 tunnust, millele botaanikaaiad peavad vastama, on järgmised: 1) taimede asjakohane markerimine; 2) kollekttsioonide põhinemine teaduslikul alusel; 3) informatsiooni edastamine teistele aedadele, asutustele, organisatsioonidele ja avalikkusele; 4) seemnete või muu materjali vahetamine teiste botaanikaedade, arboreetumite või teaduslike uurimisjaamadega rahvusvaheliste konventsioonide, riigiseaduste ja tollimäärustega sätestatud juhiste kohaselt; 5) kauaaegne pühendumine taimkollekttsioonide hooldamisele ja selle eest vastutamine; 6) taimetakso-noomiaalaste uurimisprogrammide korraldamine asjakohastes herbariumides; 7) kollekttsiooni kuuluvate taimede seire; 8) avatus avalikku-

²⁰Selle aja TBA kui teadusutuse olemust ja struktuuri (osakondi, sektoreid ja töörühmi) on käsitlenud Jüri Martin ja Andres Tarand (1981).

sele; 9) looduskaitseliste tööde edendamine keskkondliku haridustegevuse kaudu; 10) kollektsioonide, sealhulgas metsikult kasvavate originaalтайmede nõuetekohane dokumenteerimine; 11) kollektsioonidesse kuuluvate тайmede teaduslik või tehniline uurimine. Võib öelda, et TBA vastab igati neile nõuetele, muidugi on ka arenguruumi.

Heldur Sander

Kirjandus

- Abner, Olev, Jüri Elliku, Aleksei Paivel, Heldur Sander 2002. Eesti puittaimede kollektsioonid. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dendroloogilised uurimused Eestis = Dendrological researches in Estonia*, III. Tallinn: Eesti Põllumajandusülikooli Metsanduslik Uurimisinstituut, lk 74–103
- Abner, Olev, Silja Konsa, Piret Palm, Urve Sinijärv (koost.) 2012. *Eesti pargid*, II. Tallinn: Varrak
- Abner, Olev, Silja Konsa, Urve Sinijärv, Kersti Lootus, Ants Hein (koost.) 2007. *Eesti pargid*, I. Tallinn: Varrak
- Agurajaja, Ruth 2001. Eesti kaitstavate sõnajalaliikide uurimine Tallinna Botaanikaaias. — Agu Eensaar (toim.). *Taim ja keskkond: 40 aastat Tallinna Botaanikaaeda*. (Tallinna Botaanikaiaa uurimused, V.) Tallinn: Tallinna Botaanikaaed, lk 85–98
- Buivids, Karlis (ed.) 1996. *The Baltic Botanic Gardens in 1994–1995: Estonia, Latvia, Lithuania*. Salaspils: National Botanic Garden of Latvia and Botanical Garden of the University of Latvia
- Elliku, Jüri, Aleksei Paivel, Heldur Sander 1997. Saaremaa looduskaitsealuste arboretumite ja parkide dendrofloora (1952–1996). — Heldur Sander (toim.). *Eesti dendrofloora uuringud*, I. Tallinn — Tartu: Eesti Põllumajandusülikool, lk 1–66
- Elliku, Jüri, Aleksei Paivel, Heldur Sander 2000. Põlvamaa võõramaised puittaimed veerandsajandi muutustes. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dendroloogilised uurimused Eestis = Dendrological Researches in Estonia*, II. Tallinn: Eesti Põllumajandusülikooli Metsanduslik Uurimisinstituut, lk 146–163
- Elliku, Jüri, Aleksei Paivel, Heldur Sander 2002. Tartumaa võõramaised puittaimed veerandsajandi muutustes. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dendroloogilised uurimused Eestis = Den-*

- dendrological researches in Estonia*, III. Tallinn: Eesti Põllumajandus-
 ülikooli Metsanduslik Uurimisinstituut, lk 141–150
- E l l i k u, Jüri, Aleksei P a i v e l, Heldur S a n d e r 2003a. Changes
 of the distribution of alien woody plants species in two counties of
 Estonia — Põlva and Tartu. — *Baltic Botanic Gardens in 2000-2001.
 Estonia, Latvia, Lithuania*. Riga—Salaspils: National botanic garden
 of Latvia, Botanical garden of the University of Latvia, pp. 35–46
- E l l i k u, Jüri, Aleksei P a i v e l, Heldur S a n d e r 2003b. Jõgeva-
 maa võõramaised puittaimed 20. sajandi teisel poolel. — Ivar Puura,
 Ülle Reier (toim.). *XXVI Eesti looduseuurijate päev: Vooremaa loo-
 dus*. Tartu: Sulemees, lk 54–88
- E l l i k u, Jüri, Aleksei P a i v e l, Heldur S a n d e r (projekti juht),
 Merle V i l e p i l l 1996. Saare maakonna võõramaiste puittaimede
 esialgne ülevaade. Tallinna Botaanikaaed. [Käikiri TBAs ja Heldur
 Sanderi käes]
- E l l i k u, Jüri, Heldur S a n d e r 1999. Pärnu linna haruldased puud ja
 põõsad ning põlispuid. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dend-
 roloogilised uurimused Eestis = Dendrological researches in Est-
 onia*, I. Tallinn: Eesti Põllumajandusülikooli Metsanduslik Uurimis-
 instituut, Eesti Dendroloogia Selts, lk 138–149
- E l l i k u, Jüri, Heldur S a n d e r, Heiki T a m m 1991. Haljastute
 puit- ja rohttaimestiku uurimine Tallinna Botaanikaaia. — *Botaani-
 ka ja ökoloogia*. (Tallinna Botaanikaaia uurimused, IV.) Tallinn: Ees-
 ti Teaduste Akadeemia, lk 43–55
- H i r a t a, Koji 1965. *Host Range and Geographical Distribution of the
 Powdery Mildews*. Niigata: Niigata University
- J a c k s o n, Peter Wyse, Etelke L e a d l y 2002. Botaanikaaedade
 koht tänapäeva maailmas. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.).
*Dendroloogilised uurimused Eestis = Dendrological researches
 in Estonia*, III. Tallinn: Eesti Põllumajandusülikooli Metsanduslik
 Uurimisinstituut, lk 21–26
- K a n n u k e n e, Leiti 2017 Tallinna Botaanikaaia sammalde herbaa-
 rium ja teaduslikud uurimistööd. — *Samblasõber*, nr 20, lk 26–36
- K a r i s, Harry 1987. *Eesti jahukastelised* (Erysiphaceae). Tallinn: Val-
 gus
- K a r i s, Harry 1995. *Erysiphaceae Lev. in Eastern Europe and North
 Asia*. Tallinn: Tallinn Botanic Garden
- K a r i s, Harry, Viive R u m b e r g 1966. *Jahukasteseened dekoratiiv-
 taimedel*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia

- M a r t i n, Jüri, Andres T a r a n d 1981. ENSV TA Tallinna Botaanika-
kaed kui teadusliku uurimise instituut. — Andres Tarand (koost.).
Tallinna Botaanikaia juht. Tallinn: Valgus, lk 6–10
- P u k k, Arnold 1954. Kultuurrooside kasvatamise küsimusi ENSV olu-
des: Diplomitöö. Eesti Põllumajanduse Akadeemia aianduse kate-
der
- P u k k, Arnold 1958. *Roosikasvatus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- P ä r n, Henn 1990. *Tallinna metsad ja nende seisund*. Tallinn: Eesti
Teaduste Akadeemia
- [R a t a s, Rein (koost.)] 1986. *Inimmõju Tallinna keskkonnale: Tea-
duslik-rakendusliku konverentsi (14.–15. aprill 1986. a.) ettekannete
teesid*. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia
- R a t a s, Urve, Elle P u u r m a n n, Toomas K o k o v k i n 1988. *Ge-
nesis of Islets Geocomplexes in the Väinameri (The West-Estonian
Inland Sea)*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia
- S a n d e r, Heldur 1987. *Tallinna maakasutuse struktuur*. Tallinn: Eesti
NSV Teaduste Akadeemia
- S a n d e r, Heldur 1997a. Pärnu linna haljasalade inventuur ja analüüs:
Aruanne. Pärnu Linnaplaneerimisamet. Tallinna Botaanikaed. [Kä-
sikiri TBAs ja Heldur Sanderi käes]
- S a n d e r, Heldur 1997b. Pärnu maakonna ja linna ning Sindi linna
looduskaitsealuste parkide ja puisteede ülevaade ning puittaimede
nimestikud. Keskkonnaministeerium. Pärnu maavalitsuse keskkon-
naamet. Tallinna Botaanikaed. [Käsikiri TBAs ja Heldur Sanderi
käes]
- S a n d e r, Heldur (toim.) 1999. *Dendroloogilised uurimused Eestis =
Dendrological researches in Estonia*, I. Tallinn — Tartu: Eesti Põllu-
majandusülikooli Metsanduslik Uurimisinstituut, Eesti Dendroloo-
gia Selts
- S a n d e r, Heldur 2005. Tallinna botaanikaed XXI sajandi lävel. —
Sirp. 3.06, lk 20
- S a n d e r, Heldur 2006. Eesti võõrokaaspuud 1950. ja 1960. aastatel
Aleksi Paiveli käsitluses. — *Metsanduslikud uurimused. Forestry
Studies*, 44. kd, lk 118–144
- S a n d e r, Heldur 2019. Puudest ja regulatsioonidest. — *Sirp*, 20.09,
lk 18–19
- S a n d e r, Heldur 2021. Aia ajalugu. — *Sirp*, 26.11, lk 34–35
- S a n d e r, Heldur 2022. Jaht jahukastelistele. — *Sirp*, 30.09, lk 35–36

- Sander, Heldur (koost.), Agu Eensaar (toim.) 1991. *Inimmõju Tallinna keskkonnale. 2 = Human impact on the environment of Tallinn: Teaduslik-rakendusliku konverentsi (21.–22. november 1991. a.) ettekannete kokkuvõtted*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Sander, Heldur (koost.), Agu Eensaar (toim.) 1996. *Inimmõju Tallinna keskkonnale. 3: Teaduslik-rakendusliku konverentsi (19.–20. november 1996. a.) materjalid = Abstracts of reports of the scientific-practical conference (November, 19–20, 1996). Human impact on the environment of Tallinn*. Tallinn: Tallinna Botaanikaääd
- Sander, Heldur, Jüri Elliku 1991. *Tallinna Kalamaja, Kadrioru ja Mustamäe linnajao maakasutus ning puittaimestik*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia
- Sander, Heldur, Jüri Elliku, Urmas Roht 2006. Levinumate võõrokaapuude introduksioon ja metsistumine Eestis. — *ELUS-i aastaraamat*, 84. kd, lk 159–184
- Sander, Heldur, Jüri Elliku, Urmas Roht 2008. Eesti parkide ja kollektsioonide levinumate võõrlehtpuude ja -põõsaste introduksioonist ja metsistumisest. — *ELUS-i aastaraamat*, 85. kd, lk 78–102
- Sander, Heldur, Thomas Barfoed Randerup (eds.) 1998. *Urban Forestry in the Nordic and Baltic Countries: Proceedings of a Nordic Workshop on Urban Forestry, held in Tallinn, Estonia December 1–3, 1997*. Tallinn—Copenhagen: Estonian Agricultural University, Forest Research Institute & Danish Forest and Landscape Research Institute
- Tamm, Heiki 1972. *Põhja-Eesti pargid*. Tallinn: Valgus
- Tarand, Andres (koost.) 1986. *Tallinna taimestik*. Tallinn: Valgus
- Vaga, August 1950. *Akadeemik A. Grossheim ja tema uus õistaimede süsteem*. Tallinn—Tartu: Eesti Riiklik Kirjastus
- Vishnevskaja, Ludmila, Heldur Sander 2002. The history of two botanic gardens — 45 years of the National Botanic Garden in Latvia and 40 years of the Tallinn Botanic Garden in Estonia. — Heldur Sander, Ülo Tamm (toim.). *Dendroloogilised uurimused Eestis = Dendrological researches in Estonia*, III. Tallinn: Eesti Põllumajanduslikooli Metsanduslik Uurimisinstituut, lk 27–60

HELDUR SANDER (1946) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafiaosakonna (1975) ja kaitsnud Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistri-vaitekirja geökoloogia alal (1998). Töötanud Tallinna botaanikaaias

inseneri, vaneminseneri, nooremteaduri ja teadurina (1975–1995) ning EPMÜ metsanduslikus uurimisinstituudis (1998–2004) ja Eesti Maaülikooli metsabioloogia osakonnas teadurina (2005–2010). *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aednikust botaaniku Johann Anton Weinmanni elu ja tegevus” (2014, nr 6, lk 1103–1120; koos Toivo Meikari ja Wolfgang Ilgiga), “Kirikupaju, urvapaju: kahe pajuliigi keeruline teekond pühadepuudeks” (2020, nr 7, lk 1216–1236; koos Raivo Kallega), “Hobukastani teekond Eestisse” (2023, nr 9, lk 1645–1669; nr 10, lk 1859–1889) ning “*Saksamaa*- ja *saksa*-täiendiga võõrpuud ja -põõsad varases kirjakeeles ja rahvasuus” (2024, nr 3, lk 471–517; koos Jüri Viikbergi ja Raivo Kallega) ning saatesõna Gottfried Albrecht Germani artiklile “Reis mööda Eestimaad, eeskätt botaanilise sisuga” (2018, nr 6, lk 1041–1053), Heinrich August Dietrichi artiklile “Looduspilte Eestimaalt” (2019, nr 1, lk 103–118) ja Johann Ludwig Jochmanni “Lapi reisi päevikule” (2021, nr 10, lk 1778–1792).

ABSTRACTS

LAURITS LEEDJÄRV. Life in the best of all possible worlds

Discovering planets revolving around other stars has become an everyday affair. By the spring of 2024, more than 5,600 exoplanets were known. Humankind has always been excited by the question whether there are other worlds similar to ours and life in them anywhere. For centuries, the search for an answer to this remained only a matter of philosophical discussions. In the 19th century, the first attempts were made to detect the existence of satellites by the small movements of the star. Among others, Friedrich Georg Wilhelm Struve and Johann Heinrich Mädler from Tartu observatory participated in this work. At that time, however, the precision of measurements was far from sufficient. Michel Mayor and Didier Queloz found the first exoplanet near a Sun-like star as late as in 1995 and were awarded the Nobel Prize in Physics for this in 2019. Most of the known exoplanets have been found by the transit method: a planet passing in front of a star reduces the star's brightness for a while. A large number of planets have also been found by measuring the star's radial velocity, which changes periodically if there is a high-mass planet close to the star. The third essential way to search for planets is the gravitational microlensing method, which can also be used to find free-floating planets without a parent star. The world of exoplanets is very diverse: hot lava planets, solid rock planets, water and ice giants, hot Jupiters, cold gas giants, etc. Planets with a mass similar to that of the Earth make up about four percent of the known exoplanets. The question whether the Solar System is somehow special is currently difficult to answer. At other stars, planets have not been found yet at such a distance from the parent star as Uranus and Neptune in the Solar System. At least two characteristics can be identified that make the Solar System different from the other known planetary systems: (1) there are no planets inside the orbit of

Mercury, and (2) there are no super-Earths or planets with the mass of 2–10 Earth masses. Theoretically, there could be billions of habitable planets where water can exist in a liquid state in the Milky Way galaxy. If asteroids were previously seen only as potential destroyers of life, recently it has been found that they could also be very important for the genesis of life on Earth, bringing water here and creating suitable places for the formation of the first cells. About four billion years ago, there was a great bombardment of the Earth with asteroids, but for this to happen, Jupiter and Saturn in our planetary system had to have exactly the orbital periods and masses that they have. Regardless of whether there are any other life-bearing planets elsewhere, for humans, the Earth is the best of the known worlds. All others will remain unachievable for us. (Auth.)

JOONAS HELLERMA. In the times of grey days

The article is based on the acceptance speech delivered while receiving gold award the journal Akadeemia. The author returns to the interpretation of Hegel's owl of Minerva. A new starting point is provided by the recent speech of President Toomas Hendrik Ilves in the festive hall of the University of Tartu in honour of the 106th anniversary of the Republic of Estonia where Ilves discussed the image of the owl of Minerva not in the sense of the end of history but the end of an era. At the same time, the central concept of Hegel's philosophy was freedom, which for Hegel was connected to the new era that was still coming. Therefore, the image of the owl of Minerva is not only retrospective but also refers to potential new developments. Nonetheless, shaping of the future is not the direct task of philosophy. Rather, philosophy offers knowledge about the contradictions and illusions associated with the exercise of freedom that should always be considered when shaping the future. Hegel compares practicing of philosophy to Sunday, indicating that freedom does not only consist in opportunities for action. The most essential is the contemplative attitude: the philosophical observation of the world. (Auth.)

LAURI PILTER. **Poetry**

INDREK PEEDU. **Desired and undesired neutrality**

This essay analyses the desirability and undesirability of neutrality in the context of the secular Western society and particularly Estonia. By highlighting areas of discussion as well as academic study and teaching where neutrality is considered only selectively desirable (e.g. political science) or not desirable at all (e.g. literature) in contrast to areas where neutrality is very much insisted upon (religion), it is shown how much of the secular ideology in general is taken for granted in contemporary society. Specifically, the essay highlights religion as a particularly noteworthy area of life when it comes to neutrality. On the one hand, remaining neutral in religious matters is very much expected from the state institutions, the educational system and so on, and yet, on the other hand, a closer look quickly reveals how this supposed neutrality in religious matters is only desirable if it does not challenge any of the central premises of secularity itself. Thus, neutrality in religious matters is selective, limited neutrality. It is proposed that this kind of selective willingness to emphasize the importance of neutrality in some areas and not in others could possibly indicate something quite significant about the general patterns of thought in the secularized Western society. (Auth.)

LEHTE HAINSAU. **Five ballads**

WOLFGANG WAGNER, ANDRÉS MECHA, MARIA DO ROSÁRIO CARVALHO. **From communal discourse to canonized truth: Discourse and representation in the construction of witchcraft**

The article presents a study on how social representations unfold in a series of discursive events that are described in Arthur Miller's play The Crucible. They demonstrate how private interests, step by step, lead from a dialogical form of

communication that recognises and tolerates opposing opinions, to the asymmetric dominance of a reified institutionalised discourse. The authors show how the representation of witchcraft is enacted and maintained as a dynamic pattern across different forms of discourse that eventually leads to the social construction of physical events such as the execution of several members of the community. (Transl.)

TIINA VÄHI. A reflection on Muhu Madli — a wanderer and “beggar wolf” who lived in a pine tree

The article deals with the story of Muhu Madli, a stray woman who was considered a werewolf. The story was told in Kihelkonna parish in Saaremaa Island, probably a hundred or more years ago. It is preserved in the Estonian Folklore Archives.

The heroine of the legend, Muhu Madli, is said to have fled from Muhu Island to Saaremaa and lived as an outlaw near Pidula village in Kihelkonna parish. Reportedly, she lived on alms and natural fruits. Madli’s “residence” was a gnarled pine tree in the forest behind Odalätsi village. She is said to have sat on top of it and mixed her meal in a “bowl” hollowed into a tree branch. Her non-traditional vagrant lifestyle led to the belief that she sometimes transformed herself into a werewolf and, in addition to the bread and flour she received as alms, provided herself with meat — she is supposed to have killed a calf that was eating by the roadside.

The creation of a complete picture of the legends of Madli and its spread to neighbouring parishes and beyond was facilitated by place-lore, namely that a visible and tangible object had been preserved, a tree that people called the Muhu Madli pine. Jakob Laul, Pidula schoolmaster and collector of local lore, captured it on a photo in 1931, and, through him, it also reached the press and postcards. On his initiative, the Muhu Madli pine became one of the most visited tourist attractions in Kihelkonna parish in the 1930s. Jakob Laul told the story of Muhu Madli to hundreds of people there. The Muhu Madli pine, which marked the local tradition, has not survived to the present, but some old people still remember the place and

the story. However, the oral tradition of Muhu Madli is “embalmed” and lies like a “mummy in a sarcophagus”, i.e. in the collections of the Estonian Folklore Archives where it can be researched.

In addition to folklore, however, I was interested in looking for real-life events in the tradition of Muhu Madli and interpreting them against the background of social history of Saaremaa in the late 18th and the early 19th centuries. Then, due to the land reform, many peasants lost their farms, became impoverished and eventually became vagrants. The motif of wandering and begging is present in Muhu Madli legends, and, therefore, the idea arose to look for a corresponding prototype in historical sources. Since her nickname Muhu Madli gave the clearest signal about her identity and origin, I researched the life course of women with this name based on the database of people of Muhu Island and the censuses of the Muhu manors of the late 18th and early 19th centuries. Out of many, one Madli whose life course was complicated and whose place and time of death were unknown remained. The reconstruction of her life course did not prove with 100 per cent certainty that she was the prototype, but the probability exists.

The figure of Muhu Madli of the legends, whose vagrant life ended in Härramäe sand pit in Kihelkonna, can be extended to other vagrant women of the era who, due to poverty, left their homes with a begging bag and met their evil death far afield. (Auth.)

RICHARD L. GORDON. From Miθra to Roman Mithras

The god Mithras was revered in a broad area of the Roman Empire, but no available sources explain how this cult spread from the east to the west. There are reports of the cult of the god Mithra from Asia Minor from as early as the Hellenistic period, but it is impossible to prove that the cult spread to other parts of the Roman Empire namely from this region. Relics of the cult of Mithras have been found in very different parts of the Roman Empire — in Italy, the Danube countries and other western provinces. Researchers also debate

the relationship between the Roman Mithras and the Iranian Mithra. While earlier researchers equated the two, the currently dominant view is that the Roman cult of Mithras has no essential connection with Iran. Richard Gordon shows in his article that the latter position is also weakly substantiated. Although Mithras is one the Roman mystery gods, the cult of Mithras still includes the motif of the sacrificial victim's central role in maintaining the cosmic order. This is characteristic of Indo-Iranian mythology but relatively unknown in the Graeco-Roman world. However, in the Roman cult of Mithras, the sacrifice brought to the god plays a central role. Several other ideas that were important in the Roman cult of Mithras are also important in Iranian heritage. This allows us to speak about the influence of the Iranian world of thought on the Roman cult of Mithras and to see the connection between the Iranian Mithra and the Roman Mithras stronger than many present-day researchers want to admit. (Transl.)

Review

MIHKEL KUNNUS. Existential troubles make science an art

Jüri Liiv. Suur rohepesu käsiraamat. [The Great Handbook of Greenwash.] Tallinn: Hea Lugu, 2023. 285 pp.

HELDUR SANDER. On the annals and well-being of Tallinn Botanical Garden — in depth and breadth

Andres Tõnisson (comp.). Tallinna Botaanikaaed: Aed ja aeg. [Tallinn Botanical Garden: The Garden and the Time.] Tallinn: Tallinna Botaanikaaed, 2023. 199 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LXIX**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

RICHARD L. GORDON PhD (1943), British classical philologist, honorary professor of history of religion at the University of Erfurt and corresponding member of the Max Weber Centre for Advanced Cultural and Social Studies

LEHTE HAINSAHU (1938), poetess

JOONAS HELLERMA MA (1984), editor at Estonian Television

MIHKEL KUNNUS MA (1982), semiotician and culturologist, environment editor of the *Fookus* column of the *Postimes* newspaper

LAURITS LEEDJÄRV PhD (1960), associate professor at Tartu Observatory of the University of Tartu

ANDRÉS A. MECHA PhD (1967), lecturer in social sciences at the University of Buenos Aires

HERBERT NORMANN (1897–1961), medical scientist

ENNO OOTSING (1940), artist

INDREK PEEDU PhD (1985), lecturer at the School of Theology and Religious Studies at the University of Tartu

LAURI PILTER PhD (1971), writer, translator and literary scholar

Abstracts

MARIA DO ROSÁRIO CARVALHO PhD, Brazilian educationalist, researcher at the Carlos Chagas Foundation

HELDUR SANDER MSc (1946), geoecologist

TIINA VÄHI (1956), licentiate in comparative theology, doctoral student at the School of Theology and Religious Studies at the University of Tartu

WOLFGANG WAGNER PhD (1949), visiting professor of developmental psychology at the Institute of Psychology, University of Tartu

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LXIX

Algus 2018. aasta 6. numbris.

31. oktoober [1950, jätk, Tartu Uspenski kalmistul]. Teispool Maria Moieri kalmu asetseb suures raudtaras hallist marmorist purustatud rist sõnadega: Väikelaps Boris Obratstov (1884–1886). Võimalik, et samas on maetud ka protohierei Paavel Efimovitš Obratstov (1840–1895),²⁸⁵⁶ Tartu Ülikooli õigeusuteaduse professor (1885–1892).²⁸⁵⁷ Vähemalt asetseb risti ees rida kalme.

Vähe eemal kõrgub avaras raudtaras lihtis valge puurist, mille alla sängitatud protohierei Arseni Semenovitš Tsarevski (1853–1917²⁸⁵⁸), ülikooli õigeusuteaduse professor (1892–1917). Kal-

²⁸⁵⁶Pavel Obratstov (Obraszow; 1840 – 5. XII (vkj 23. XI) 1895 Tartu) lõpetas Novgorodi Vaimuliku Seminaris 1861 ja Peterburi Vaimuliku Akadeemia teoloogiakandidaadi kraadiga 1865, teoloogiamagister 1873. Õppejõud Smolenski Vaimulikus Seminaris 1865–1870 (usuõpetus, kirjanduse ajalugu ja pedagoogika; ühtlasi õpetas mõnda aega ajalugu ja geograafiat Smolenski pedagoogilistel kursustel ja poeglaste gümnaasiumis), Pihkva Vaimulikus Seminaris 1870–1872, usuõpetaja Gattšina Pedagoogilises Seminaris 1872–1874 ja Gattšina Nikolai Vaeslaste Instituudis 1872–1874, Tartu Ülikooli usuteaduskonna õigeusu õppetooli professor 1885–1892; pühitseti Gattšina Püha Pauluse katedraalkirikus preestriks 1872, seal preester 1872–1874, Stockholmis Venemaa keiserliku misjoni kiriku preester 1877–1885, ülempreester 1883, Tartu Jumalaema uinumise koguduse preester ja ülempreester 1885–1889, Tartu Aleksander Nevski koguduse (Tartu Ülikooli õigeusu koguduse) preester ja ülempreester 1885–1891; oli ka usuõpetaja Tartu koolides; ajalehe *Смоленские епархиальные ведомости* toimetaja 1867–1868.

²⁸⁵⁷Tartu kalmistute kaardirakenduses on sellise perenimega ainsana kirjas 1958. aastal maetud Darja Obratsova kalm Uspenski kalmistul (RAD:V11:8).

²⁸⁵⁸Daatumi peale on päevikus kirjutatud küsimärk, nii sünni- kui surmaaasta on päevikus siiski õiged.

mu kõrval seisab irdunud õlivärvikihi tükkides vana pink, taranurkades lebavad maikellukeste lehed.

Kas Uspenski kalmistul on maetud ka Tartu Ülikooli esimene õigeusuteaduse õpetaja preester Petr Jakovlevitš Karzov,²⁸⁵⁹ pole teada. Tema kohta kättesaadavaid andmeid ei ole, puuduvad ka sünni- ja surma-aastad. Teada on vaid, et ta teotses usuõpetajana ülikoolis 1834–1838. Küll puhkab surnuaiavahi majakese läheduses laiavõralise akaatsia all keegi preester Petr Karzov, kuid vaskplaat pisikesel mustal malmristil toob tema surmaajana 2. detsembri 1837, Petr Jakovlevitš Karzov aga lahkus ülikooli teenistusest alles 1838. a.

Samuti pole andmeid protohierei Feodor Berezski²⁸⁶⁰ kalmu kohta, kes Karzovi järglasena teotses Tartu Ülikoolis õigeusuõpetajana 1838–1850. Surnud 1854.

²⁸⁵⁹Pjotr Karzov (1799–1838) lõpetas Pihkva Vaimuliku Seminari 1823, pühitseti preestriks Velikije Lukis 1823. Tartu Ülikooli teoloogiateaduskonna õigeusuõpetaja 1834–1838, Tartumaa Rahukohtu saadik 1828, Tartumaa rõugepanemise komitee liige 1828, Tartumaa koole-rakomitee liige 1831, Räpina õigeusu kiriku ehituskomitee liige 1829–1838, Tartu ja Võru õigeusu kiriku praost 1833–1838; Pihkva piiskopkonna preester 1823–1824, Tartu Jumalaema uinumise koguduse preester 1824–1833 ja II preester 1833–1838. Nii tema kui järgmisena tekstis nimetatud sama eesnimelise preester Karzovi hauda ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses.

²⁸⁶⁰Fjodor Berjozki (Berezski; Beresky; Berezovski; 1793–1854) lõpetas Pihkva Vaimuliku Seminari 1817. Õppejõud Pihkva Vaimulikus Koolis ja Pihkva maakonna koolides 1820–1826, usuõpetaja Riia koolides ja gümnaasiumides 1833–1838, Riia piiskopkonna kirikukohtu saadik 1827–1838, Riia peakiriku ökonoom 1837–1838, Riia ja Miitavi vikaarpiiskopkonna kodune preester 1836–1838, Tartu praostkonna kirikukohtu saadik, ehituskomitee liige, Tartumaa praost; Tartu Ülikooli õigeusuõpetaja 1838–1853; pühitseti preestriks Pihkvas 1817, Pihkva Peeter-Pauli koguduse preester 1817–1819, Pihkva Staro-Voznessenski naiskloostri preester 1819–1823, Riia Pühade Apostlite Peetruse ja Pauluse koguduse preester ja ülempreester (1835) 1827–1838, Tartu Jumalaema uinumise koguduse ülempreester 1838–1853. Tartu kalmistute kaardirakenduses tema hauda ei leidu.

Kahele õigeusuõpetajale — Karzovile ja Berezskile — järgnesid õigeusuteaduse õppetoolil Tartu Ülikoolis professoritena Aleksejev, Obraztsov ja Tsarevski.

Maria Moieri kalmu taga... Kuid sündmused katkevad järsku, sest kostab valju uksekellahelin. Lähen avama...

1. november. Teen haigusest katkestatud õppetööga taas algust... Üks üliõpilane tähendab, et kursus on mind juba ammu oodanud...

4. november. On teatavaks saanud rida järjekordseid Tartu Riikliku Ülikooli rektori käskkirju, mis alla kirjutatud rektori asetäitja teadusala prorektori A. Marlandi poolt.

Käskkirjaga 22. sept. 1950 on kinnitatud meditsiiniliste teaduste kandidaat Arnold Seppo arstiteaduskonna teaduskonna-kirurgia kateedri juhatajaks-vanemõpetajaks alates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga 26. sept. 1950 on otorinolarüngoloogia ja oftalmoloogia kateedri juhatajaks-dotsendiks kinnitatud meditsiiniliste teaduste kandidaat Elmar Siirde alates 1. sept. 1950.

Seoses otorinolarüngoloogia kateedri ja oftalmoloogia kateedri liitmiseга on käskkirjaga samast 26. septembrist vabastatud dotsent meditsiiniliste teaduste kandidaat Valentin Savi oftalmoloogia kateedri juhataja kohalt arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga 28. sept. 1950 on kinnitatud meditsiiniliste teaduste kandidaat Jüri Saarma psühhiaatria ja kohtuarstiteaduse kateedri vanemõpetajaks dotsendi koha arvel alates 1. sept. 1950.

Ühenduses oftalmoloogia kateedri likvideerimisega on kinnitatud käskkirjaga 2. okt. 1950 dotsent meditsiiniliste teaduste kandidaat Valentin Savi otorinolarüngoloogia ja oftalmoloogia kateedri dotsendi kohale arvates 1. sept. 1950. Käskkirjaga samast 2. okt. 1950 on veel kinnitatud dotsent meditsiiniliste teaduste kandidaat Kuno Kõrge hospitaalsisehaiguste kateedri dotsendi kohale arvates 1. sept. 1950.

Käskkirjaga 5. okt. 1950 on kinnitatud Valter Pärtelpoeg anatoomia ja histoloogia kateedri vanemõpetaja kohale arvates 20. sept. 1950.

Käskkirjaga 9. okt. 1950. on prof. H. Normann loetud haigus-
tunuks arvates 18. sept. 1950 ja määratud tema haiguse ajaks ase-
täitjaks sisehaiguste propedeutika kateedri juhatajana Dora Ju-
deikin.

Käskkirjaga 12. okt. 1950 on kõrgema hariduse ministri käsk-
kirjade alusel 26. märtsist 1949, 18. augustist 1949, 25. aprillist
1950 ja 28. septembrist 1950 kinnitatud 1950./51. aastaks Tartu
Riikliku Ülikooli õpetatud nõukogu liikmeteks arstiteaduskon-
na õppejõud: V. Vadi, F. Lepp, A. Valdes, G. Kingisepp, E. Käer-
Kingisepp, E. Karu, A. Raatma, V. Hiie, A. Tomingas, E. Aunap,
N. Veiderpass, E. Siirde, A. Rulli ja E. Raudam.

Õpetatud nõukogu esimeheks on rektor prof. A. Koort, esi-
mehe asetäitjaks õppeprorektor R. Antons, õpetatud nõukogu
sekretäriks Irene Maaros.

Käskkirjaga 17. okt. 1950 on kinnitatud farmakognoosia ka-
teedri dotsent Johannes Tammeorg, farmatseutiliste teaduste
kandidaat, sõjalis-meditsiinilise ettevalmistuse kateedri vanem-
õpetaja kohale kohakaaslusel arvates 1. sept. 1950.

Lõpuks käskkirjaga 20. okt. 1950 on ülikooli endine juriskon-
sult, teadusala abiprorektor ja ajutine pearaamatupidaja August
Maaros kinnitatud galeenilise farmaatsia ja farmatseutilise kee-
mia kateedri vanemlaborandiks alates 26. sept. 1950 kuni 1. nov.
1950.

Käskkirjadele 12. okt. kuni 20. okt. on alla kirjutanud rektor
A. Koort ise.

5. november. Õpetatud Eesti Seltsi ei ole enam...

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsusega 7. juu-
nist 1950 suleti seltsi krediitid ja kustutati selle koosseis arvates
1. juulist 1950. 28. juunil 1950 tegi presiidium otsuse seltsi likvi-
deerimise kohta arvates 15. augustist 1950. Lõplikult likvideeriti
selts ja anti varad akadeemiale üle otsusega 13. okt. 1950 arvates
1. okt. 1950. Nüüd on selts likvideeritud ja seda enam ei ole...

Alul oli akadeemia presiidium avaldanud soovi, et selts en-
nast ise likvideeriks, millega aga ei nõustunud seltsi juhatus ees-
otsas prof. H. Mooraga...

7. november. Suure Oktoobrirevolutsiooni 33. aastapäev...

Eelpäeval on langenud esimene lumi ja muutnud kõleda mustava sügise valgeks helendavaks talveks...

Tribüünist Tartu turuväljakul, kuhu kogunenud partei ja nõukogude organite juhtivad jõud, parimad stahhaanovlased tööstustest ja linna intelligentsi esindajad, mööduvad sirgetes ridades töötajate demonstratsioonrongikäigu kolonnid...

Ülikooli kollektiivi eesotsas sammub arstiteaduskond. V. Leede hüüab tribüünilt päevakohase loosungi. Kuid arstiteaduskond ei vasta. Kostab vaid mõni üksik hurraa...

Hakkab tuiskama, järjest tugevamini ja tihedamini. Tänavatele kogunevad sügavad lumehanged...

11. november. Minu kabinetti II Sisehaigustekliinikus astub J. Savisaar. Küsib, kas mind on kaadrite osakonda kutsutud. Saanud eitava vastuse, seletab, et kaadrite osakonna ülem H. Kurg kutsunud teda oma juurde ja öelnud, et temal tuleb sisehaiguste propedeutika kateeder üle võtta. Selle kateedri töös puuduvat distsipliini... Käskkirja veel ei ole. Distsipliini puudus on loomulikult vaid ettekääne. Hea, et Savisaar mind hoiatas, muidu oleks tagandamine tulnud ootamata...

Kuulen veel, et vahejuhtumise pärast demonstratsioonrongikäigu puhul Suure Oktoobrirevolutsiooni 33. aastapäeval on tagandatud dekaan E. Karu ja prodekaan V. Hiie. Põhjuseks on ette toodud distsipliini puudumine arstiteaduskonnas. Enne vabastamist on E. Karu välja kutsutud V. Leede juurde.

Ajutiselt täidab dekaani kohuseid E. Siirde. Uueks dekaaniks saavat E. Martinson. Prodekaaniks V. Hiie asemele on kinnitatud A. Räni. Esialgu olla kavatsus olnud määrata A. Räni dekaaniks, kuid sellest on hiljem loobutud...

*

Ülikooli ringkondadest kuuldub, et E. Martinson on keeldunud dekaani ametit vastu võtmast. Seejärel on kaadrite osakonna poolt ettepanek tehtud A. Raatmale...

*

Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva puhul on arstiteaduskonna õppejõududest pandud ülikooli autahvlile E. Raudam, tõusev noor täht...

13. november. Näen vastu hommikut und: seisan hõredalt põõsastatud muruse lohu serval, millel vingerdab arvukalt usse. Üks neist on kummalise peaga, roheline. Torgin teda pika kepiga. Ta võtab võitlushimuliselt kepi otsast kinni, kuid laseb selle varsti lahti ja tõmbub põõsaste vahele tagasi. Ka teised ussid hoiduvad minust eemale...

Siis muutub murune lohk elektrituledes säravaks äri vaateaknaks. Sellel samuti vingerdavad klaasi taga ussid ja nende vahel seisab paljasjalgne poisike. Kuid ussid poisikest ei puutu...

*

Heliseb telefon. Ülikooli kaadrite osakonnast teatatakse, et osakonna ülem palub mind oma jutule...

*

Kaadrite osakonna ülema Helene Kurg'i suur mugav kabinet ülikooli peahoones aula kõrval, väikese kirjutuslaua ja pehmete tugitoolidega.

Minu sisenemisel kabinetti väljub — tervitava naeratusega — kirjutuslaua tagant ja surub mul kätt... Ise hoolitsetud, lõhnastatud... Ega teda asjata ei hüüta: Jeleena Prekrasnaja.

Palub istuda.

— Pean teile edasi andma ebameeldiva teate, — algab Helene Kurg, — rektoraat on otsustanud teid sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja kohalt...

— ...vabastada! — lõpetan tema eest lause.

— Jah, naeratab ta vaevalt märgatavalt, — teil on, nagu ise teate, okupatsiooniaegseid patte ja praeguses olukorras ei peeta soovitavaks, et töötate juhtival kohal. Teie mõistate mind?

– Mõistan! Kahjuks ei saa ma olematuks teha, mis on olnud, kuigi olen oma eksimusi õiendanud.

– Kateedri võtab ajutiselt üle, kuni sobiva isiku leidmiseni, dr. Savisaar!

Vastan peanoogutusega, siis küsin:

– Aga kateedri professorina, kas võin edasi töötada?

– Loomulikult, — vastab H. Kurg rõhuga hääles, nagu oleks minu edasitöötamine mitte üksnes vajalik, vaid isegi enesestmõistetav.

Ta ei maini aga, et sobiva kateedrijuhataja leidmisel langen iseenesest kateedri koosseisust välja, juba õppekoormuse puudumisel...

– Teile peaks vabanemine kateedri juhataja kohalt isegi olema kasulik, — jätkab Helene Kurg, — eriti nüüd, kus olete nii kaua olnud haige. Ta naeratab taas vaevalt märgatavalt.

– Võib-olla küll, — vastan nõusolevalt, sest süda töötab ikka veel kiiresti, sageli korrapäratult, rõhub rinda, eriti ärrituste puhul...

– Ja mina pidin teile edasi andma nii ebameeldiva teate, naeratab jälle Helene Kurg.

– Pole midagi teha. Mis peab olema, see peab olema!

– Varsti pean vist ka oma südamega teie poole pöörduma, — tähendab veel Helene Kurg, — kuid loodetavasti pole seisund tõsine.

Sellega lõpeb jutuajamine. Veel üks käesurve, kummardus ja kabineti uks sulgub mu selja taga...

*

Rektor on teatavaks teinud käskkirja 13. nov. 1950. a., millega vabastab arstiteaduskonna sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja meditsiiniliste teaduste doktori professor Herbert Normanni kateedri juhatamise kohustest arvates 11. nov. 1950. a., jättes ta sama kateedri professoriks alates 11. nov. 1950. Sama käskkirjaga määrab rektor ajutiselt sisehaiguste propedeutika kateedri juhataja kohustetäitjaks hospitaalsisehaiguste kateedri juhataja

Johan Savisaare²⁸⁶¹ arvates 11. nov. 1950 (alus kaadrite osakonna ülema vastav esitis).

Ülikooli teenistusest vabastatakse täiesti prof. Elmar Ilus ja V. Adams.

Matemaatika-loodusteaduskonna dekaani kohalt lahkub kauaaegne dekaan prof. August Vaga.

Prof. N. Veiderpassi ja prof. A. Valdese kohta kirjutab "Tartu Riiklik Ülikool" (III aastakäik, nr. 34 (81), lk. 1, (1950)) oma 11. novembri numbri juhtkirjas "Õppeosakond saagu õppetöö juhtimise staabiks", et prof.

Veiderpassi loengud on apoliitilised ja igavad ning seisnevad õpiku materjali sõnasõnalises ettelugemises. Prof. Valdese esitab oma loenguis küll marksismi-leninismi klassikute tsitaate ja arvab, et sellega on kindlustatud loengu kõrge ideeline tase, tegelikult aga pole materjali esitamine ideeliselt päris sirgjooneline.²⁸⁶²

Pole seega kahtlust, et vanema põlve õppejõudude vastu on alanud uus kampaania...

(Järgneb)

²⁸⁶¹ S.t Juhan Savisaare.

²⁸⁶² Artikli vastav lõik algab sõnadega: "Õppeosakonna ülema kt. sm. Kurvits isiklikult on külastanud arstiteaduskonnas prof. Veiderpassi loenguid, kuid piirdus ainult päeviku läbivaatamisega, ei märganud aga seda, et sm. Veiderpassi loengud [---]". Juhtkiri kannab allkirja: "Ajalehe "Tartu Riiklik Ülikool" brigaad: E. Ertis, kaugõppeprorektor. A. Blumfeldt, ELKNÜ TRÜ Komitee sekretäri asetäitja. A[sta] Künnap, ajalehe "TRÜ" toimetuse esindaja."